

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII**

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

**WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

**CZĘŚĆ II
KOMENTARZ
INDEKSY**

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

<http://rcin.org.pl>

**WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

Pod redakcją
STANISŁAWA TRAWKOWSKIEGO

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

5

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

<http://rcin.org.pl>

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE
I WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

Pod redakcją

HENRYKA RUTKOWSKIEGO

opracowali

Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa, Stefan K. Kuczyński,
Kazimierz Pacuski, Elżbieta Rutkowska, Stanisław Trawkowski, Małgorzata Wilska

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 1998

Redakcja techniczna i korekta części II

Pracownia Atlasu Historycznego

Opracowanie graficzne części II

Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii PAN, Warszawa 1998

Printed in Poland

ISBN 83-86301-75-9

Sponsorzy

Urząd Miasta Łodzi

Urząd Miejski w Piotrkowie Trybunalskim

Urząd Miasta i Gminy w Wieluniu

Kuria Archidiecezji Łódzkiej

Urząd Miejski w Łęczycy

Wydawnictwo Instytutu Historii PAN

Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa

Wydanie I – Warszawa 1998

SPIS TREŚCI

WSTĘP	<i>Henryk Rutkowski</i>	7
Wykaz skrótów		10
ŹRÓDŁA		
Źródła pisane	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	13
Źródła kartograficzne	<i>Henryk Rutkowski</i>	16
METODA I WYNIKI		
Środowisko geograficzne	<i>Małgorzata Wilska</i>	19
Podziały administracyjne		
Granice państwowych jednostek terytorialnych	<i>Henryk Rutkowski</i>	26
Granice administracji kościelnej	<i>Henryk Rutkowski</i>	30
Aneks A. Zestawienie jednostek administracji kościelnej		36
Aneks B Gminy wyznań reformowanych .	<i>Krzysztof Chłapowski, Henryk Rutkowski</i>	38
Organizacja kościelna na początku XVI wieku	<i>Henryk Rutkowski</i>	39
Osadnictwo		
Lokalizacja miejscowości	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	42
Charakter i wielkość osiedli	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	50
Przynależność własnościowa osiedli		
<i>Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>		58
Aneks I. Dobra królewskie w końcu XVI wieku		65
Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI wieku		67
Aneks III. Komentarz do mapy: Rozmieszczenie własności ziemskiej	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	71
Nazewnictwo	<i>Stanisław Trawkowski</i>	72
Drogi	<i>Małgorzata Wilska</i>	74
Mapa okolic Łodzi	<i>Henryk Rutkowski</i>	79
Plany miast		
Łęczyca	<i>Małgorzata Wilska</i>	80
Sieradz	<i>Anna Dunin-Wąsowiczowa</i>	84
Piotrków	<i>Henryk Rutkowski</i>	91
Wieluń	<i>Małgorzata Wilska</i>	98
Herby województw, ziemi i miast	<i>Stefan K. Kuczyński</i>	102
INDEKS MIEJSCOWOŚCI		105
Indeks nazw fizjograficznych		138
La voïvodie de Sieradz et la voïvodie de Łęczyca dans la seconde moitié du XVIe siècle	<i>Stanisław Trawkowski</i>	140
Sieradz Voivodship and Łęczyca Voivodship in the 2 nd Half of the 16 th Century	<i>Stanisław Trawkowski</i>	148
Spis tabel (Liste des tableaux – Tables)		155
Spis map tekstowych (Liste des cartes à texte – Maps in Text)		156
Spis map w części I (Liste des cartes de la I ^{re} partie – List of Maps in Part I)		157
Legenda mapy głównej (Légende de la carte principale – The Legend of the Main Map)		158

W S T Ę P

Henryk Rutkowski

Obszar województw sieradzkiego i łęczyckiego był położony między Wielkopolską (graniczył z województwem kaliskim), Kujawami (woj. brzeskie), Mazowszem (woj. rawskie), Małopolską (województwa: sandomierskie i krakowskie) oraz Śląskiem, który znajdował się poza granicami Królestwa Polskiego¹. Jak zauważył w drugiej połowie XVI w. Marcin Kromer, w przeciwieństwie do ziem ościennych terytorium sieradzko-łęczyckie nie miało żadnej wspólnej nazwy. Było ono objęte jedynie nazwą Wielkopolski w szerszym znaczeniu jako prowincji, którą łączył wspólny sejmik generalny w Kole². Dwa opisywane województwa ukształtowały się w średniowieczu. Przed podziałem Polski na dzielnice w 1138 r. istniała, być może, prowincja podlegająca namiestnikowi (komesowi) z siedzibą w Łęczycy. W pierwszej połowie XIII w. powstało księstwo łęczyckie, które około 1262 r. uległo podziałowi na dwa księstwa: mniejsze łęczyckie i dwukrotnie większe sieradzkie. Po zjednoczeniu Królestwa w następnym stuleciu księstwa te stały się województwami. W XV w. do województwa sieradzkiego włączono ziemię wieluńską, która wcześniej miała nazwę ziemi rudzkiej. W uformowanej wówczas hierarchii ziem polskich województwo sieradzkie zajęło wyższe miejsce od województwa łęczyckiego. Konserwatyzm szlachecki sprawił, że oba województwa w niezmiennym zasięgu istniały do drugiego rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 r.³

Niniejsze opracowanie stanowi kolejny tom serii Atlasu Historycznego Polski, której podstawowym elementem są mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w., w skali 1:250 000. Jak informuje program serii przedstawiony przez Władysława Pałuckiego, zaplanowano wydanie 8 map, przy czym każdemu tomowi (zeszytowi) przydzielono z góry określony numer⁴. Poprzednio ukazały się trzy tomy, wszystkie pod redakcją W. Pałuckiego. Najpierw wyszedł tom (zeszyt) 3 obejmujący województwo lubelskie (1966), następnie tom 7 – Mazowsze (1973), później tom 2 – województwo sandomierskie (1993, odąd redaktorem serii jest Stanisław Trawkowski). Obecne wydanie tomu 5 oznacza zrealizowanie połowy programu. Pozostają do opracowania jeszcze następujące terytoria: 1 – województwo krakowskie (prace są w toku), 4 – Wielkopolska, 6 – Kujawy, 8 – Podlasie.

Trzon tomu jest taki jak w całej serii. Mapa główna przedstawia wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie XVI w., zróżnicowane pod względem charakteru (miasta, wsie, osady młyńskie itp.), wielkości i typu własności; nazwy miejscowe są podane w brzmieniu z XVI w., ale w pisowni dzisiejszej. Mapa pokazuje granice administracji państwowej i kościelnej, ważniejsze drogi, elementy środowiska geograficznego (wody i lasy według stanu z przełomu XVIII i XIX w., gdyż stan wcześniejszy nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo). Ze względów praktycznych mapa główna została wydrukowana na dwóch arkuszach, według podziału na części północną i południową.

¹ Zob. szkic kartograficzny na s. 141.

² Należy zaznaczyć, że Kromer do województw sieradzkiego i łęczyckiego dołączył bezpodstawnie woj. rawskie, nie dostrzegając jego przynależności do Mazowsza. M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowskiego, wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego, Olsztyn 1977, s. 22, zob. też s. 122, 141, 157 n.

³ Zob. Granice państwowych jednostek terytorialnych, s. 26 i tamże przypis 1.

⁴ W. Pałucki, *Przedmowa*, w: *Atlas Historyczny Polski, Mapy szczegółowe XVI wieku, 3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966, s. 7-12.

Mapy dodatkowe w skali 1:500 000 częściowo powtarzają tematy, które już poprzednio wystąpiły, zwłaszcza w tomie województwa sandomierskiego: podziały kościelne w końcu XVI w., struktura własności ziemskiej, sieć dróg głównych i drugorzędnych. Poza tym są tematy nowe: diecezja gnieźnieńska w województwach sieradzkim i łęczyckim na początku XVI w., okolice Łodzi w drugiej połowie XVI w. (skala 1:125 000). W niniejszym tomie mieszczą się plany czterech miast w skali 1:10 000: dwóch miast wojewódzkich, stolicy ziemi wieluńskiej oraz najznacniejszego ośrodka miejskiego na tym terytorium – Piotrkowa.

Komentarz prezentuje przede wszystkim podstawę źródłową, którą w wysokim stopniu utworzyła rozległa kwerenda w źródłach rękopiśmiennych. Następnie omawia metody opracowania, wyjaśnia wybrane kwestie szczegółowe, podaje informacje statystyczne i charakteryzuje uzyskane wyniki. Komentarz w zasadzie ogranicza się do wieku XVI, nie zajmuje się średniowiecznymi przemianami granic administracji państwowej i kościelnej, procesem lokacji miast itp. W komentarzu – inaczej niż na mapach oraz w indeksie – używa się z reguły dzisiejszych nazw miejscowości. Jeżeli szesnastowieczna nazwa miejscowa miała nie jedno brzmienie, to indeks oprócz nazwy przyjętej na mapie uwzględnia jej odmianki, gdy zaś nazwa dawna różni się od nazwy dzisiejszej, podaje również tę drugą. Poza tym indeks informuje o położeniu osiedli w powiatach i parafiach oraz o ich przynależności własnościowej, wskazuje na lokalizację przybliżoną, uwzględnia miejscowości niezlokalizowane. Odpowiednio do tego indeksu przedstawia się indeks nazw fizjograficznych.

Udział autorów w opracowaniu komentarza jest zaznaczony w spisie treści, a udział w opracowaniu części kartograficznej oraz indeksów podajemy niżej. Termin osadnictwo obejmuje tutaj lokalizację osiedli, ich nazwy, charakter i przynależność własnościową.

Krzysztof Chłapowski	– osadnictwo i granice pow. brzezińskiego, sieradzkiego, szadkowskiego oraz (przy udziale H. Rutkowskiego) pow. piotrkowskiego– ustalenie wielkości osiedli– sprawdzenie przynależności własnościowej osiedli (wraz z A. Dunin-Wąsowiczową)– zestawienie zamków– techniczne opracowanie indeksu miejscowości (wraz z E. Rutkowską)
Anna Dunin-Wąsowiczowa	– osadnictwo i granice pow. łęczyckiego– sprawdzenie przynależności własnościowej osiedli (wraz z K. Chłapowskim)– mapa rozmieszczenia własności ziemskiej– plan Sieradza (przy udziale H. Rutkowskiego)
Stefan K. Kuczyński	– herby
Kazimierz Pacuski	– osadnictwo i granice pow. orłowskiego
Elżbieta Rutkowska	– lasy i wody– nazewnictwo fizjograficzne– opracowanie kartograficzne map i planów– techniczne opracowanie indeksu miejscowości (wraz z K. Chłapowskim), indeksu nazw fizjograficznych, tabel
Henryk Rutkowski	– redakcja całości– udział w opracowaniu osadnictwa i granic pow. piotrkowskiego– sprawdzenie granic– udział w opracowaniu dróg– mapy: podziałów kościelnych w końcu XVI w., części diecezji gnieźnieńskiej na początku XVI w., okolic Łodzi

- plan Piotrkowa, udział w opracowaniu planu Sieradza
- Stanisław Trawkowski – szczegółowa kontrola nazewnictwa
- Małgorzata Wilska – osadnictwo i granice pow. radomszczańskiego, wieluńskiego i ostrzeszowskiego
- drogi (przy udziale H. Rutkowskiego)
- dodatkowa mapa dróg
- plany Łęczycy i Wielunia

Spoza zespołu autorów Michał Zbieranowski uczestniczył w opracowaniu nazewnictwa fizjograficznego oraz w technicznym wykonaniu indeksów, a Jarosław Suproniuk i Marta Piber pomagali w korektach obydwu części, kartograficznej i tekstowej.

W związku z przyjętym podziałem pracy według dwóch krzyżujących się kryteriów – kryterium geograficznego i rzeczowego – autorzy przekazywali sobie informacje źródłowe i udzielali konsultacji. Stanisław Trawkowski w szczególności konsultował teksty komentarza.

W zakończeniu składamy podziękowanie Profesorowi Janowi Szymczakowi, który poznał gruntownie nasze opracowanie, wskazał na uchybienia oraz podał nieznane nam informacje ze źródeł archiwalnych. Profesorowi Stanisławowi Litakowi dziękujemy za recenzję rozdziałów dotyczących organizacji kościelnej, a Profesorowi Andrzejowi Tomczakowi za konsultacje w niektórych kwestiach szczegółowych. Profesorom Antoniemu Mączakowi i Andrzejowi Wyczańskiemu zawdzięczamy wystawienie opinii wskazujących na potrzebę publikacji tego opracowania. Chcemy także wyrazić naszą wdzięczność sponsorom, którzy przyczynili się do wydania niniejszego tomu – są oni wymienieni na stronie redakcyjnej.

WYKAZ SKRÓTÓW

- ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- AHP Mazowsze – *Atlas Historyczny Polski*, (seria) *Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska, Warszawa 1973.
- AHP Sandomierskie – *Atlas Historyczny Polski*, (seria) *Mapy szczegółowe XVI wieku*, 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, Warszawa 1993.
- AHP WK – *Atlas Historyczny Polski*, seria B: *Mapy szczegółowe*, 1: *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, pod kier. W. Semkowicza oprac. K. Buczek przy współudziale Z. Kozłowskiej-Budkowej, T. Czorta, H. Müncha, A. Szumańskiego, Kraków 1930.
- AKH – „Archiwum Komisji Historycznej”.
- ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (w AGAD).
- Constitutiones – *Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis, presidente /.../ Joanne Wężyk /.../A.D. 1628 die 10 Mai celebrato*, Cracoviae 1630.
- Czaykowski, Regestr Diecezjów – Franciszek Czaykowski, *Regestr Diecezjów*, rkps w Archiwum Kapituły Łowickiej (mikrofilm Biblioteki Narodowej nr 7679).
- Długosz LB – Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I–III (*Opera Omnia*, t. VII–IX), Kraków 1863–1864.
- Inw. 1534 – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego w r. 1534*, wyd. B. Ulanowski, AKH, t. X, 1902.
- Inw. 1598 – *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego (z 1598 r.)*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950.
- KH – „Kwartalnik Historyczny”.
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”.
- KRSW – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego (w AGAD).
- LDK – *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. B. Wyrzumaska, wstęp K. Buczek, Wrocław 1971.
- Librowski, Indeks – S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 4: *Indeks geograficzno-historyczny*, z. 1: *Indeks do części 1 (zasób włocławski)*, ABMK, t. 37, 1978, s. 53–174.
- Librowski, Repertorium – S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1: *Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, z. 1, *Sygnatury 1–20, Akta z lat 1602–1755*, ABMK, t. 28, 1974, s. 41–219.
- Litak, Kościół – S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- LWWK 1564 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.
- LWWK 1616 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabański, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa 1994.
- LWWK 1628 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, wyd. Z. Guldon, cz. 1–2, Wrocław 1969, cz. 3, Bydgoszcz 1967.
- LWWK 1659 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.

- Łaski LB – Jan Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski i J. Korytkowski, t. I–II, Gniezno 1880–1881.
- Materiały WK – *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, pod kier. W. Semkowicza oprac. K. Buczek i in., Kraków–Warszawa 1939–1960.
- Miasta Polskie – *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I–II, Wrocław 1965–1967.
- Między Północą a Południem – *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. J. Horbacza i L. Kajzera, Sieradz 1993.
- MK – Metryka Koronna (w AGAD).
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. I–V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919; t. V/2, wyd. J. Płocha i in., Warszawa 1961.
- Nowacki – J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964.
- P. Wielkopolska – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. I–II: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883. *Źródła Dziejowe*, t. XII–XIII.
- Plany miast – *Plany miast polskich w archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Rej. pob. – Rejestry poborowe.
- Rosin, Rozwój – R. Rosin, *Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X–XV w.)*, w: *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, Seria Archeologiczna nr 22, 1975, s. 411–433.
- Rosin, Słownik – *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963.
- Rosin, Wolbórz – R. Rosin, *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania–osadnictwo–miasto*, w: *400-lecie śmierci Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi*, red. R. Rosin, Łódź 1975.
- Rosin, Ziemia wieluńska – R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII–XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961.
- Rybus – *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, wyd. H. Rybus, ABMK, t. 3, 1961, s. 111–404.
- SGKP – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- SPPP – *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 1–12, Kraków 1856–1921.
- Szczygieł – R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Tabela 1827 – *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. I–II, Warszawa 1827.
- Ulanowski, Visitationes – *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.
- Urzednicy II/2 – *Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993. *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, t. II, z. 2.
- Visitationsberichte – *Visitationsberichte der Dioecese Breslau, Archidiakoniat Breslau*, t. 1, (wyd.) J. Jungnitz, Breslau 1902.
- VL – *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. I–VIII, Petersburg 1859–1860.
- Widawski – J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.
- Zajączkowsky – S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970.
- Zajączkowski, O kształtowaniu się – S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 18, 1971, s. 123–172 i mapa.
- Zajączkowski, Sieć osadnicza – S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972, s. 21–80.

ŹRÓDŁA

ŹRÓDŁA PISANE

Krzysztof Chłapowski

Charakterystyka ważniejszych, wykorzystanych przez nas źródeł rozmaitego typu ułożona jest według ich ważności z punktu widzenia potrzeb naszego opracowania¹.

Główną podstawą źródłową treści mapy, podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, są rejestry poborowe. W komentarzu do mapy Mazowska dokładniej scharakteryzowano pobór (nadzwyczajny podatek gruntowy) jako element systemu skarbowego szlacheckiej Rzeczypospolitej, opisano treść rejestrów oraz poddano krytyce ich przydatność badawczą wraz z wymienieniem przyczyn wpływających na to, że rejestry nie zawsze zawierają dane odpowiadające rzeczywistości².

W zasobie ksiąg poborowych przechowywanych w AGAD (Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I, Rejestry poborowe) orientuje szczegółowo sporządzony tam indeks kartkowy oraz ogólnie Przewodnik po zasobach Archiwum³. Przy opracowywaniu osadnictwa województw łęczyckiego i sieradzkiego autorzy wykorzystali przede wszystkim rejestry z drugiej połowy XVI w. Nie wystąpiła w nich, w odróżnieniu od rejestrów dotyczących woj. sandomierskiego, nierównomierność zachowanego materiału. Rejestry z lat 1552, 1563, 1564, 1565, 1573, 1576, 1577, 1580, 1581, 1582, 1583 i 1590⁴ obejmują bowiem każdorazowo cały obszar woj. łęczyckiego; podobnie rzecz się ma z rejestrami województwa sieradzkiego z lat 1553, 1563 i 1564⁵; natomiast w rejestrach z lat 1552 i 1576 brak jedynie powiatu ostrzeszowskiego, rejestr z 1565 r. obejmuje powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski, zaś rejestr z 1577 r. powiaty: piotrkowski, radomszczański i wieluński⁶. Rejestry woj. sieradzkiego z lat 1563–65 oraz woj. łęczyckiego z lat 1576–1583 zawierają osobne wykazy szlachty zagrodowej (bezkmiecej)⁷.

¹ Artykuł R. Rosina, *Uwagi i materiały do badań nad dziejami osadnictwa w Łęczyckiem i Sieradzkim XII – XVI w.*, „Rocznik Łódzki”, XII/XV 1967, s. 309–331 wbrew tytułowi zawiera zestawienie literatury a nie źródeł, nadto wykaz osad zaginionych oraz uwagi dotyczące granic państwowych i kościelnych. Natomiast wielu wskazówek na temat źródeł niedrukowanych dostarcza Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 28–33.

² I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, w: AHP Mazowsze, s. 17–20; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, tamże, s. 65 oraz W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, tamże, s. 99 n; Zob. także ocenę wiarygodności rejestrów poborowych i szacunków zaludnienia na ich podstawie: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–184.

³ *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach*, t. I: *Archiwa Dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 112 n.

⁴ ASK I, 14, k. 369–430 (1552); I, 16, k. 1–91 (1563), 120–316 (1564), 324–482 (1565), 515–661 (1573); I, 15, k. 20–159 (1576 – wydany P. Wielkopolska II, s. 49–153), 160–212 (1577), 213–406 (1580), 460–653 (1581), 654–783 (1582), 784–887 (1583); I, 14, k. 664–850v (1590). Niektóre rejestry są niedatowane, np. ASK I, 51, k. 907–941 (zob. przyp. 7).

⁵ ASK I, 26, k. 337–442 (1553), wydany przez Pawińskiego (P. Wielkopolska II, s. 214–307); ASK I, 26, k. 437–601 (1563); I, 25, k. 599–798v (1564).

⁶ ASK I, 26, k. 129–235 (1552), wydany przez Pawińskiego (P. Wielkopolska II, s. 228–307); I, 26, k. 798–866 – (1576 – powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski, radomszczański); I, 24, k. 764–777v (1576 – powiat wieluński); I, 26, k. 609–748v (1565); I, 25, k. 253–275 (1577 – powiat piotrkowski); I, 24, k. 780–796v (1577 – powiat wieluński); I, 25, k. 800–820 (1577 – powiat radomszczański).

⁷ Określenia źródłowe: „nobiles kmethones non habentes”, „nobiles pauperes qui kmethones (colonos) non habent”, „nobiles propriae culturae suae”. W ASK I, 51, k. 907–940v znajduje się niedatowany rejestr szlachty bezkmiecej

Wykorzystano też zachowane rejestry poboru z dóbr królewskich i duchownych z lat 1570–71 obejmujące całe woj. sieradzkie wraz z ziemią wieluńską (dobra królewskie) oraz powiat łęczycki (dobra królewskie i duchowne)⁸. Autorzy sięgnęli też do rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. oraz do nielicznych tzw. rekognicji i abiurat z XVI wieku⁹.

W przeciwieństwie do dotychczasowych prac z serii map szczegółowych ukazujących zasiedlenie w końcu XVI w. nie mogliśmy wykorzystać wizytacji z końca tegoż stulecia, ponieważ diecezja gnieźnieńska, w odróżnieniu od diecezji krakowskiej, poznańskiej czy płockiej, była wizytowana po raz pierwszy dopiero w początku XVII w.¹⁰

W 1822 r. w związku z dostosowaniem granic diecezji do nowych granic państwowych akta wizytacyjne dotyczące parafii tej części archidiecezji gnieźnieńskiej, która przeszła do archidiecezji warszawskiej, przeniesione zostały do Warszawy, gdzie spłonęły w 1944 r., natomiast akta wizytacyjne tej części, która przyłączona została do diecezji kujawskiej, trafiły do Włocławka¹¹. Z wizytacji przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku najstarsza z r. 1607 objęła archidiakoniat kaliski, z którego interesujące nas obszary objęła wizytacja dekanatu stawskiego¹². W 1636 r. przeprowadzono wizytację archidiakonatu uniejowskiego (dekanaty: szadkowski, warcki, uniejowski, brzeźnicki i radomszczański)¹³. Terytorium wieluńskie zostało zwizytowane w 1668 r.¹⁴

Wobec braku wizytacji z końca XVI w. podstawą przy ustalaniu przynależności parafialnej osiedli była Liber beneficiorum Łaskiego, źródło powstałe w drugiej dekadzie XVI w. Z księgi tej zacerpnęliśmy też wiele informacji na temat lokalizacji, własności, nazewnictwa miejscowości – tych przede wszystkim, które pominięto w rejestrach poborowych XVI w. lub które słabo w nich wystąpiły. Natomiast informacje wzięte z wizytacji z XVII w. wykorzystaliśmy do rozwiązania wątpliwości dotyczących przynależności parafialnej osad lub ich nazw.

Jeśli chodzi o fragment diecezji wrocławskiej leżący na naszym terytorium (prawie cały powiat ostrzeszowski), dysponowaliśmy wizytacjami z lat 1638, 1651 i 1670¹⁵.

Innym ważnym źródłem były lustracje dóbr królewskich. Wykorzystano wydane drukiem lustracje z lat 1564–65, 1616–20, 1629–32 i 1659–1665¹⁶, a także nie wydaną z lat 1569–70¹⁷. Były one podstawowym źródłem przy ustalaniu przynależności osiedli do dóbr królewskich, przy czym, dzięki lustracjom z XVII w., uzupełniliśmy informacje o dobrach, które podczas lustracji z XVI w. pominięto, gdyż były zastawione. Ze źródeł tych zacerpnęliśmy wiele informacji na temat rozwoju osadnictwa, nazw miejscowych i fizjograficznych, wielkości miast, granic itd. Podobnych danych dostarczyły inwentarze dóbr królewskich¹⁸.

W ustalaniu przynależności do dóbr monarszych bardzo pomocne były materiały tzw. Rewizji listów (czyli kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewsczyzn) z roku 1563/64 oraz dekrety sejmów lat 1566 i 1567 regulujące sporne kwestie dotyczące niektórych z tych dóbr¹⁹.

województwa łęczyckiego. Rejestry szlachty bezkmiecej znajdują się też w rejestrach poborowych woj. sieradzkiego z lat 1530, 1538, 1539, 1540 i woj. łęczyckiego z lat 1532, 1535, 1536, 1540, 1541, 1543.

⁸ ASK I, 26, k. 757–795v (woj. sieradzkie); I, 16, k. 483–486 (powiat łęczycki).

⁹ W ASK I, 14 i 26 znajdują się rejestry poborowe woj. łęczyckiego z lat 1515–1543, woj. sieradzkiego z lat 1508–1540 (Pawiński wydał rejestry z 1511 i 1518 – P. Wielkopolska, II, s. 177–213). W ASK I, 25 znajduje się rekognicjarz pow. piotrkowskiego z 1552 (k. 305–346v) i rekognicjarz pow. radomszczańskiego z tegoż roku (k. 557–582v).

¹⁰ Librowski, Repertorium, s. 84, 95.

¹¹ Tamże, s. 54–57.

¹² Archiwum Diecezjalne we Włocławku, AAG 2 (Librowski, Repertorium, s. 110–112).

¹³ Tamże, AAG 5 (Librowski, Repertorium, s. 134–141).

¹⁴ Tamże, AAG 7 (Librowski, Repertorium, s. 142–145).

¹⁵ Visitationsberichte, s. 131–137, 155–170, 741–776.

¹⁶ LWWK 1564, cz. 1, s. 54–107, cz. 2, s. 1–129; LWWK 1616, cz. 1, s. 81–246; LWWK 1628, cz. 2, s. 1–47; LWWK 1659, cz. 2, s. 1–250.

¹⁷ AGAD, ASK, XLVI 103 d.

¹⁸ AGAD, ASK, LVI B 1 (Bolesławiec 1588, 1615), Ł 2/II (Łęczycza 1567, 1569, 1587), P 4 (Piotrków 1569), S 2/III (Sieradz–Szadek 1568).

¹⁹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 299–336 (protokoły rewizji); ASK, XLVI 41, k. 62v–73 (protokoły rozstrzygnięć z lat 1566 i 1567).

Ważne znaczenie miały też rejestry podymnego i pogłównego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.²⁰ Przy ich pomocy rozwiązaliśmy pewną liczbę kwestii identyfikacyjnych i nazwicznych. Wykorzystaliśmy też kartotekę osadnictwa ziemi sieradzkiej i ziemi wieluńskiej w XVIII w. sporządzoną przed laty przez Jana Warężaka²¹. Rozpisał on informacje z rejestrów skarbowo-podatkowych z czasów Sejmu Czteroletniego, z wizytacji z r. 1779 (dla części obszaru), z opisów parafii sporządzanych przez proboszczów w odpowiedzi na ankietę z 1 XII 1782, do której kwestionariusz ułożył Franciszek Czaykowski działający z ramienia biskupa (późniejszego prymasa) Michała Poniatowskiego. Źródła te (z wyjątkiem wizytacji z 1779 r.) dziś nie istnieją. Kartoteka J. Warężaka oraz „Regestr Dyecezyów” Franciszka Czaykowskiego, będący wyciągiem sumarycznym ze wspomnianych wyżej opisów parafii²², pomogły nam głównie przy rozstrzygnięciu kwestii dotyczących przynależności własnościowej (rejestry poborowe z XVI i XVII w. często nie dostarczały zadowalających danych), a niekiedy wątpliwości dotyczących identyfikacji osad czy przekształceń nazwy wsi.

W pracy nad przygotowaniem niniejszego wydawnictwa pomocne nam były źródła weryfikujące i uzupełniające wiadomości zaczerpnięte ze źródeł podstawowych. Uwzględniliśmy więc wpisy do Metryki Koronnej (nadania dóbr, rozgraniczenia itd.)²³, jak również informacje ze Słownika Geograficzno-Historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku i ze Słownika Historyczno-Geograficznego ziemi wieluńskiej w średniowieczu²⁴. Dokumentację dotyczącą własności duchownej uzupełniliśmy z inwentarzy dóbr arcybiskupich, wydanych przez B. Ulanowskiego²⁵; z inwentarzy dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego, wydanych przez B. Ulanowskiego, S. Chodyńskiego i L. Żytkowicza²⁶; z inwentarzy dóbr kapituły krakowskiej, wydanych przez B. Ulanowskiego²⁷ oraz ze spisu wsi tejże kapituły z 1593 r.²⁸; z regestrów wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich, wydanych przez H. Rybusa²⁹.

W celu uzupełnienia informacji sięgaliśmy też do Tabeli miast i wsi z 1827 r. oraz do Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego.

Zgodnie z założeniami tyczącymi się tej serii AHP nie przeprowadzaliśmy kwerendy w księgach sądowych z XVI w.³⁰ Nie robiliśmy też poszukiwań w tzw. Tekach Pstrokońskiego³¹.

Inne źródła lub zestawienia informacji źródłowych, drobniejsze lub wykorzystane wrywkowo, wymienione są w przypisach do poszczególnych rozdziałów komentarza. Źródła, na podstawie których opracowane zostały plany Łęczycy, Sieradza, Piotrkowa i Wielunia, omówione są w komentarzach do tych planów.

²⁰ Rejestry te znajdują się w ASK I, 74; wrywkowo wykorzystaliśmy odpis rejestru podymnego z 1676 r., obejmujący całą Koronę, ze zbiorów F. Łoyki, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 1100 (mikrofilm Biblioteka Narodowa nr 1856).

²¹ Kartoteka w zbiorach Instytutu Historii PAN w Warszawie (Pracownia Atlasu Historycznego); zob. też J. Warężak, *Opisy parafialne i mapy F. Czaykowskiego z końca XVIII w. byłego województwa sieradzkiego i łęczyckiego*, zbiory jw., rkps 58, s. 1–4.

²² Czaykowski, *Regestr Diecezjów*.

²³ Dla okresu do 1572 r. korzystaliśmy głównie z MRPS, natomiast dla okresu po tej dacie jako pomoc posłużyła kartoteka wpisów w Metryce Koronnej dotyczących dóbr królewskich w latach 1574–1668, przechowywana w Instytucie Historii PAN.

²⁴ Zajączkowski; Rosin, *Słownik*.

²⁵ Ulanowski, *Visitationes*.

²⁶ Inw. 1534; *Inventarium curiarum et proventuum episcopatus Wladislaviensis z 1567 r.*, wyd. S. Chodyński, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. XXIV, 1910; Inw. 1598; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.

²⁷ *Liber visitationum bonorum Pabianicze ven. cap. Cracoviensi 1496–1540*, wyd. B. Ulanowski, SPPP, t. 12 (1921), s. 413–562.

²⁸ Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 4627.

²⁹ Rybus.

³⁰ O zasobie zachowanych ksiąg ziemskich, grodzkich i podkomorskich woj. łęczyckiego, ziem sieradzkiej i wieluńskiej informuje *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik*, op. cit., s. 161–168; pokrótce o tym Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 29.

³¹ Biblioteka Czartoryskich, rkps 3260–3380. O zawartości tych tek Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 29 n. Nie wykorzystaliśmy też: J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, t. I–II, Warszawa 1915–16, ze względu na bardzo małą przydatność opublikowanych tam zestawień informacji źródłowych dla naszych potrzeb.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Henryk Rutkowski

Mapy Polski z drugiej połowy XVI w. nie odegrały w naszej pracy żadnej roli, ponieważ mają skalę ok. 1:1 600 000 i mniejszą, czyli są wielokrotnie mniej szczegółowe od naszego opracowania, a ponadto zawierają rażące błędy (zniekształcona sieć rzeczna, błędna lokalizacja miejscowości i in.)¹. Najstarsze szczegółowe mapy terytorium sieradzko-łęczyckiego pochodzą z drugiej połowy XVIII w. Nie przydała nam się mapa obejmująca część województwa sieradzkiego, którą sporządził Franciszek Czaykowski, autor Rejestru Diecezjów². Jest to rękopiśmienna mapa województw sieradzkiego i kaliskiego, wykonana prawdopodobnie po 1786 r., a zachowana tylko w części południowej (skala ok. 1:185 000)³.

Z kartografii czasów Stanisława Augusta źródłem były dla nas szczegółowe mapy województw, które w skali 1:225 000 opracował kartograf królewski Karol de Perthées. Przede wszystkim była to rękopiśmienna mapa województwa łęczyckiego, sporządzona w roku 1793⁴. Perthées nie skartografował województwa sieradzkiego, ale uwzględnił je częściowo na obrzeżach map terytoriów sąsiednich. Wykorzystaliśmy zatem jego mapy, które obejmują województwa: kaliskie (mapa zapewne z 1804 r.), brzeskie kujawskie z resztką inowrocławskiego (1785), rawskie (1792), sandomierskie (1788–1791) i krakowskie (1787); trzy z tych kart zostały wydane drukiem – województwo krakowskie (Paryż 1792), sandomierskie (Paryż ok. 1795) i rawskie (Petersburg 1806). Podstawę map szczegółowych Perthéesa stanowiły opisy parafii z lat 1783–1786, a poza tym nieliczne punkty z oznaczonymi astronomicznymi współrzędnymi geograficznymi, różne starsze mapy oraz obserwacje poczynione w terenie, zwłaszcza szkice przebiegu dróg. W rezultacie mapy Perthéesa, odznaczające się bogactwem treści, są dalekie od dokładności⁵. Posłużyły nam one głównie do ustalenia granic administracyjnych, dróg i nazewnictwa, a tylko w niewielkiej mierze były pomocne w kwestiach lokalizacji osiedli. Wyzyskaliśmy również tabelaryczne zestawienia dóbr królewskich i kościelnych umieszczone na mapach. Ponadto w razie potrzeby sięgaliśmy do materiałów Perthéesa, stanowiących etap przejściowy między opisami parafii a mapami;

¹ M. Koter, *Terytorium dzisiejszego województwa łódzkiego na mapach Polski z XVI i XVII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t. 5, 1961 (1962), s. 77–87; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 32–36; AHP Sandomierskie, s. 18.

² Zob. Źródła pisane, s. 15.

³ Prawdopodobnie uproszczoną przeróbką mapy Czaykowskiego jest pruska mapa województwa sieradzkiego Wolffganga (fotokopie w zbiorach Instytutu Historii PAN w Warszawie). K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 189–192 i tabl. 6; tenże, *Dzieje*, s. 85–87 i tabl. 47; *Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, pod red. B. Krassowskiego, Warszawa 1982, s. 168 n.

⁴ Mappa szczegulna woiewodztwa łączyckiego zrzadzona z innych wielu mapp mieyscowych tak dawniey iak i swiezo odrysowanych tudziesz goscincowych i niewatpliwych wiadomosci, wszystko wedlug regul geograficznych i obserwacyi astronomicznych przez Karola de Perthées pułkownika Woysk Koron/nych/ i J.K.M/óś/ci geografa. MDCCXCIII. – Opis tej i innych map Perthéesa zob. *Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce*, z. 5: *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, cz. 1: Tekst, oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Wrocław 1983, poz. 37.

⁵ K. Buczek, *Dzieje*, s. 87–91; tenże, *Perthées Herman Karol de*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, 1980, s. 638–640. Por. J. Madej, „Polonia... 1770” *Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych*, Warszawa 1987, s. 5–11, 41–50, 63–65, 197–203, 287–296, 308–315.

są to szkice poszczególnych parafii, opracowane w 12 tomów pt. *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego*⁶.

Następne źródło kartograficzne naszego opracowania stanowiła mapa części ziem zajętych przez Prusy w drugim i trzecim rozbiórce Polski, którą to część zaborcy nazwali Prusami Południowymi. Mapę w skali 1:150 000 wydał Dawid Gilly w latach 1802–1803⁷. Jest to redukcja zdjęcia topograficznego, które wykonano w skali 1:50 000 pod kierownictwem Gilly'ego i Crona (Krohna) w latach 1793–1800⁸. Zdjęcie to nie było poprzedzone triangulacją ani obserwacjami astronomicznymi, niemniej jednak oparta na nim redukcja, opublikowana przez Gilly'ego, jest bez porównania dokładniejsza od map Perthéesa⁹. Wydana mapa ma sieć dróg pocztowych i głównych opracowaną przez Wilhelma H. Mathiasa, a także miejscami niewielkie poprawki w stosunku do oryginalnego zdjęcia. W naszej pracy korzystaliśmy zarówno ze zdjęcia topograficznego, jak i z drukowanej redukcji. Mapa Gilly'ego stanowiła podstawę lokalizacji miejscowości oraz ustalenia przebiegu ważniejszych dróg, a także posłużyła do przedstawienia elementów fizjograficznych w Ostrzeszowskiem.

Z kartografii pruskiej wykorzystaliśmy również mapę Jana Gottlieba von Brodowskiego. W latach 1796–1802 wykonał on bardzo dobre zdjęcie topograficzne części Prus Południowych oraz tzw. Nowego Śląska, a w roku 1831 i 1842 jego opracowanie (z lukami) zostało wydane w skali 1:57 600¹⁰. Mapa Brodowskiego obejmuje m.in. południowo-wschodnie pogranicze dawnych województw sieradzkiego i łęczyckiego, do tego terenu ograniczyła się jej przydatność dla nas.

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, czyli tzw. Mapa Kwatermistrzostwa w skali 1:126 000, została opracowana w dwóch etapach. Pierwszy przypaść na lata 1822–1830 i był wykonany przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego; w drugim etapie, w latach 1833–1839, ukończył mapę rosyjski Korpus Topografów pod kierownictwem generała Karola Richtera. Mapę wydawano po powstaniu listopadowym stopniowo, sekcjami, niektóre arkusze drukowano parokrotnie w związku z nanoszeniem poprawek. Druk całości mapy trwał do roku 1843, a wydano ją z datą 1839, z głównym tytułem w języku rosyjskim i pobocznymi po polsku i francusku¹¹. Później kilka razy robiono przedruki z małymi zmianami (np. dodawano koleje). Wszystkie arkusze w liczbie 12, na których występują części dawnego województwa łęczyckiego oraz województwa sieradzkiego bez obszaru na zachód od Prosn (Ostrzeszowskie znajdowało się w zaborze pruskim), wykonało Wojsko Polskie. Zdjęcie terenowe Mapy Kwatermistrzostwa miało skalę 1:42 000. Nie przeprowadzono systematycznej triangulacji całego kraju, ale przyjmując za punkt wyjścia wcześniejsze mapy pruskie i austriackie wykonano roboty triangulacyjne przede wszystkim na stykach tych map¹². Na podstawie *Topograficznej karty Królestwa Polskiego*

⁶ Oryginał w Centralnej Bibliotece Naukowej w Kijowie, mikrofilm w Instytucie Historii PAN w Warszawie. AHP Mazowsze, s. 24; A. Krawczyk, *Carol Perthées „Description of parishes” – a source for the historical geography and economic history of central and eastern Poland in the late XVIIIth century (introductory information)*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 438: *Prace Geograficzne*, z. 43, Kraków 1976, s. 191–196; W. Wernerowa, *Ze studiów nad opisami parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. w relacji ze szkicami K. de Perthéesa*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 7: *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii*, pod red. J. Ostrowskiego i W. Wernerowej, Warszawa 1995, s. 125–140.

⁷ *Special Karte von Suedpreussen...unter Mitwirkung des Directors Langner, reducirt und herausgegeben vom Geheimen Ober-Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803 (13 arkuszy). – *Centralny Katalog*, poz. 33.

⁸ Zdjęcie Gilly'ego i Crona obejmuje również tę część drugiego zaboru, którą później włączono do Nowych Prus Wschodnich. Całość składa się z 89 arkuszy, przechowywanych obecnie w Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz; klisze i odbitki fotograficzne w zbiorach Instytutu Historii PAN w Warszawie.

⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 59 n.; K. Buczek, *Prace*, s. 176; E. O. Kossmann, *Die preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753–1806)*, „Jomsburg”, I, 1937, s. 24 n.; T. Lankamer, *Mapa J. C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 203.

¹⁰ K. Buczek, *Prace*, s. 176 n. i mapa po s. 336; E. O. Kossmann, op.cit., s. 25 n.

¹¹ *Topograficzeskaja karta Carstwa Polskago* (60 arkuszy); reprodukcja wydania z ok. 1863 r. w: B. Krassowski, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, *Zabytki polskiej kartografii*, z. 1). – *Centralny Katalog*, poz. 104, 148.

¹² B. Olszewicz, op.cit., s. 119–179; B. Krassowski, op.cit., passim; J. Babicz, *Nowe materiały kartograficzne i opisowe do dziejów powstania Mapy Kwatermistrzostwa w kontekście źródeł i literatury*, w: *Z dziejów kartografii*, op.cit., s. 141–179.

przedstawiliśmy elementy fizjograficzne, a także posługiwaliśmy się tą mapą przy lokalizacji miejscowości, ustalaniu nazewnictwa i opracowaniu dróg.

Przy lokalizacji pomocna była też mapa ziem Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, opracowana w Paryżu pod kierownictwem generała Wojciecha Chrzanowskiego (w końcowej fazie kierownictwo sprawował Feliks Wrotnowski). Mapę w skali 1:300 000 wydawano arkuszami od ok. 1840 r. do 1859, wtedy opublikowano ją także w formie atlasu¹³. Cechą mapy Chrzanowskiego, skompilowanej z wcześniejszych opracowań kartograficznych, jest sieć osadnicza znacznie bardziej szczegółowa, niż zwykle bywa na mapach w tej skali.

Jako podkładu kanwowego do wykreślenia mapy podstawowej użyliśmy wojskowych map topograficznych w skali 1:100 000 wydanych po roku 1945, ale korzystaliśmy również z analogicznych map, które opracował Wojskowy Instytut Geograficzny w okresie II Rzeczypospolitej. Przy rekonstrukcji granic posługiwaliśmy się mapami administracyjnymi powiatów w skali 1:100 000, z okresu po drugiej wojnie światowej.

Źródła kartograficzne do planów miast przedstawiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

¹³ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859 (48 arkuszy). Pierwszych 38 arkuszy ukazało się do 1848 r. – *Centralny Katalog*, poz. 122, 133; B. Olszewicz, op.cit., s. 177–180; K. J. Szczęsnowicz, *Działalność gen. Wojciecha Chrzanowskiego na polu kartografii*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 31, 1988, s. 120–124; H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX w. dla badań dawnej Polski*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 10: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, pod red. J. Ostrowskiego i L. Szaniawskiej (w druku).

METODA I WYNIKI

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Małgorzata Wilska

Na mapie województw sieradzkiego i łęczyckiego w drugiej połowie XVI wieku przedstawiono trzy elementy fizjograficzne: ukształtowanie powierzchni, sieć wodną i zalesienie. Jak w poprzednio wydanych tomach tej serii AHP, wody i lasy zostały zrekonstruowane dla przełomu XVIII i XIX wieku na podstawie najwcześniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych z pierwszych trzydziestu lat XIX stulecia. Rzeźbę terenu przedstawiono poziomiami o cięciu co 20 m do 200 m n.p.m. i co 50 m począwszy od tej wysokości. Oznaczono również wybrane punkty wysokościowe¹.

K r a i n y g e o g r a f i c z n e. Obszar województw sieradzkiego i łęczyckiego obejmuje regiony fizjograficzne wchodzące w skład trzech podprowincji: 1) Nizin Środkowopolskich, 2) Wyżyny Śląsko-Krakowskiej, 3) Wyżyny Małopolskiej². Niziny Środkowopolskie dzielą się tutaj na makroregiony: Nizinę Południowowielkopolską, Wał Trzebnicki, Nizinę Środkowomazowiecką, Wzniesienia Południowomazowieckie.

W zasięgu Nizin Środkowopolskich największa część naszego terytorium należy do Niziny Południowowielkopolskiej, do jej dziewięciu mezoregionów. Są to: Kotlina Kolska, Wysoczyzna Kłodawska, Kotlina Sieradzka, Wysoczyzna Turecka, Wysoczyzna Łaska, Kotlina Grabowska, Wysoczyzna Złoczewska, Kotlina Szczercowska, Wysoczyzna Wieruszowska.

Kotlina Kolska obejmuje rozszerzenie doliny Warty w miejscu zmiany jej biegu z południkowego na równoleżnikowy i wylotu pradoliny Neru. Wysoczyzna Kłodawska znajduje się w północnej części województwa łęczyckiego. W podłożu tej Wysoczyzny przebiega tektoniczny wał kujawski z wysadem solnym, eksploatowanym w Kłodawie. Kotlina Sieradzka to południkowy odcinek doliny Warty na południe od Kotliny Kolskiej. Obszar ten, zwany niekiedy Niecką Sieradzką, rozszerza się w okolicy Sieradza. Kotlina sąsiaduje od zachodu z Wysoczyzną Turecką, od wschodu z Wysoczyzną Łaską. Elementami krajobrazu naturalnego są łąkowe i zalesione terasy Warty oraz równina morenowa w okolicach Sieradza.

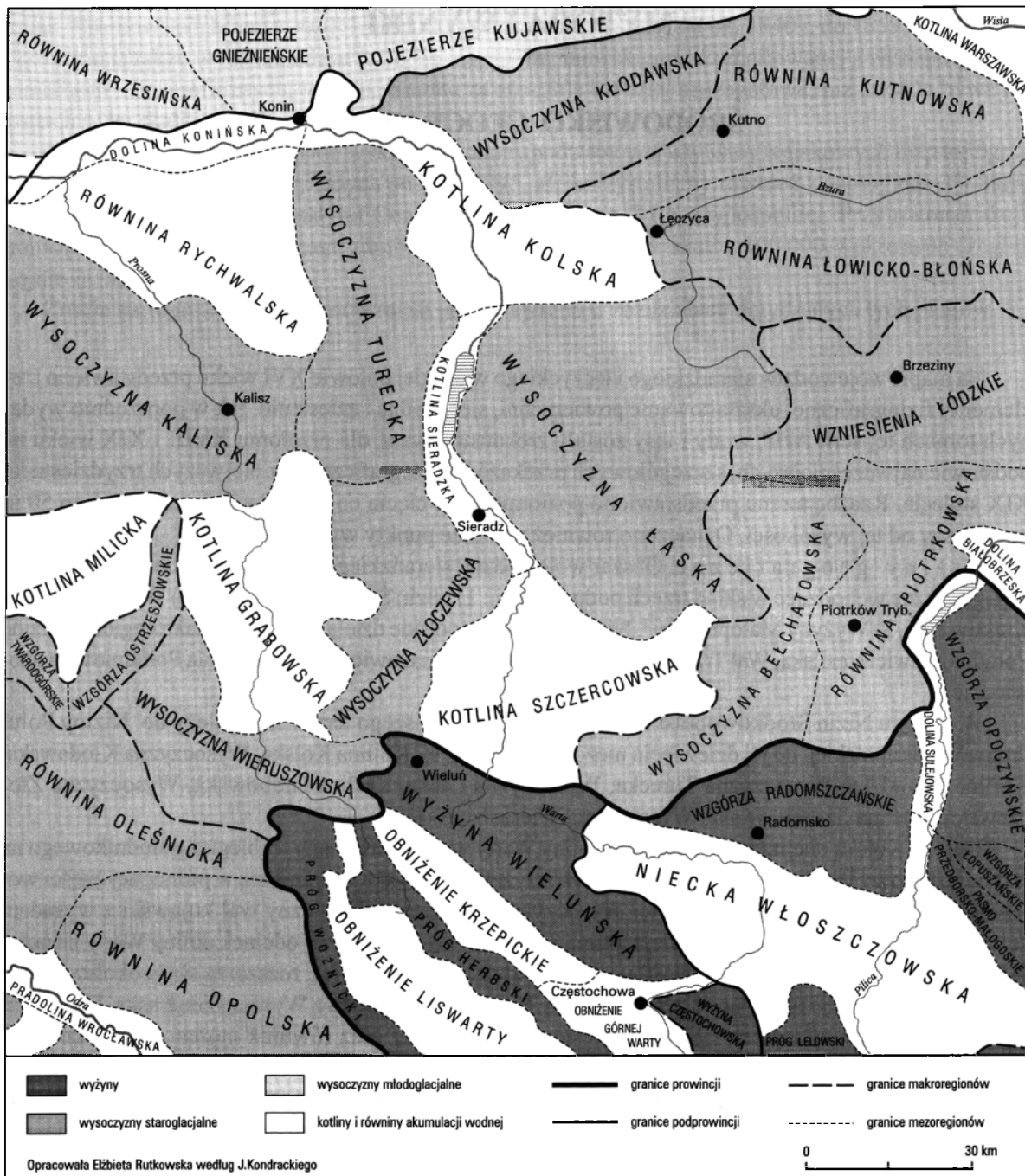
Wysoczyzna Złoczewska to równina morenowa leżąca na międzyrzeczu Proсны i Warty. Oddziela ona Kotlinę Sieradzką od Kotliny Grabowskiej. Ta ostatnia to nieckowate obniżenie, którego osią jest bieg Proсны. Dno kotliny zasłane jest piaskami, na których występują wydmy. Kolejną kotliną należącą do tego makroregionu jest Kotlina Szczercowska. Jest to równina o charakterze misy końcowej lodowca wysłana iłami wstęgowymi i piaskami, częściowo podmokła. Dnem jej płyną: Warta i jej dopływ Widawka.

Wysoczyzna Wieruszowska, którą przecina bieg górnej Proсны, stanowi jakby pomost między Wyżyną Wieluńską a Wzgórzami Ostrzeszowskimi. Te ostatnie należą do makroregionu Wał Trzebnicki. Wzgórzka Ostrzeszowskie znane są też pod nazwą Kocich Gór lub Krzywych (nazwa Krzywe Góry odnosi się zwłaszcza do wzgórz położonych na południowym zachodzie od Ostrzeszowa, wokół Ligoty

¹ Por. AHP Sandomierskie, s. 21.

² Przyjęto podział na regiony fizjograficzne oraz nazewnictwo za *Atlasem Rzeczypospolitej Polski*, Warszawa 1993.

REGIONY FIZYCZNOGEOGRAFICZNE WOJEWÓDZTW SIERADZKIEGO I ŁĘCZYCKIEGO

i Kobylej Góry). Na niższym poziomie zboczy, po obu stronach Wzgórz występują wydmy porośnięte lasami. Najwyższe wzniesienie to Kobyla Góra 285 m n.p.m. i Bełczyna, wzniesienie koło Parzynowa – 278 m n.p.m. Najwyższa wysokość względna pod Kobylą Górą wynosi 80 m. Najbardziej strome są zbocza na południu, kąt ich nachylenia dochodzi do 20 stopni.

Kolejnym makroregionem należącym do podprowincji Nizin Środkowopolskich jest Nizina Środkowomazowiecka. W jej zasięgu leży północno-wschodnia część województwa łęczyckiego, obejmująca skrawek Równiny Łowicko-Błońskiej oraz część Równiny Kutnowskiej. Przez ten teren przepływają dopływy Bzury: Ochnia i Słudwia.

Ostatnim z naszego obszaru makroregionem zaliczanym do Nizin Środkowopolskich są Wzniesienia Południowomazowieckie. Obejmują one mezoregiony: Wzniesienia Łódzkie, Równinę Piotrkowską, Wysoczyznę Bełchatowską i skraj Doliny Białobrzesckiej.

Najwyższe wzniesienie pomiędzy Łodzią a Brzezunami wynosi 283 m n.p.m. Ten mezoregion jest zbudowany z glin morenowych i piasków glaciofluwialnych, na północy i zachodzie opada wyraźnymi stopniami terenowymi, a ku wschodowi obniża się łagodnie w stronę Rawki. Różnice wysokości dochodzące nawet do 100 m, strome stoki podcięte suchymi dolinami i zawieszonymi nieckami, a także rozległe pola kamieniste wytworzone w warunkach peryglacialnych, wszystko to wytworzyło niekorzystne warunki dla osadnictwa. Znajdują się tu na powierzchni skały stare, a także skały jurajskie, z czym wiązało się występowanie rud żelaza łatwych do eksploatacji. W okresie permskim wytworzyły się pokłady soli kuchennej eksploatowane w czasach nowożytnych³.

Równina Piotrkowska graniczy od zachodu z Wysoczyzną Bełchatowską, a od wschodu z dolinami wzdłuż Pilicy, do której poniżej Sulejowa uchodzi Luciaża.

Południowo-zachodnią część województwa sieradzkiego obejmuje makroregion Wyżyna Woźnicko-Wieluńska, który należy do podprowincji Wyżyna Śląsko-Krakowska. Wyżyna Woźnicko-Wieluńska jest zbudowana ze skał górnokarbońskich i jurajskich, tworzących na przemian niewysokie progi i dzielące je obniżenia wykorzystywane przez Małą Panew, Prosnę, Liswartę i górną Wartę. Występujące na tym terenie wzniesienia można zaliczyć do pagórków wysokich i niskich. Pagórki wysokie to Pagórki Ożarówskie, a w środkowej części Pagórki Jaworzyńskie. W pętli Warty znajdują się Pagórki Działoszyńskie niekiedy nazywane Górą Działoszyńską. Pomiędzy Kocinką a Wartą są pagórki niskie tzw. Mykanowskie, gdzie najwyższe wysokości bezwzględne dochodzą do 260 m n.p.m.

Kolejny mezoregion to Obniżenie Liswarty powstałe w mało odpornych skałach dolnej i środkowej jury, wykorzystywane przez górny bieg Liswarty i Prozny. Liswarta pod Ługami skręca na północny wschód i przecina Wyżynę Wieluńską, a dalszym ciągiem obniżenia płynie Proсна. Południowa część naszego terenu skrawkiem wchodzi do Obniżenia Krzepickiego.

Podprowincja Wyżyna Małopolska dzieli się na kilka makroregionów, z których południowo-wschodnią część województwa sieradzkiego obejmuje makroregion Wyżyna Przedborska. Wchodzi do niego na tym terenie mezoregiony: Wzgórze Radomszczańskie, Dolina Sulejowska, Niecka Włoszczowska i skrawek Progu Lelowskiego.

Największym wzniesieniem Wzgórz Radomszczańskich jest góra Chełmo, 316 m n.p.m. Jest to najwyższa wysokość bezwzględna na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego. Najniższa wysokość omawianego obszaru znajduje się na zachód od Soboty i wynosi 92 m n.p.m.

Budowa geologiczna województw sieradzkiego i łęczyckiego jest w zasadniczej części pochodzenia czwartorzędowego. W wielu jednak miejscach starsze podłoże skalne znajduje się bardzo płytko, a nawet na powierzchni. Tak jest w okolicach Przedborza i Działoszyń, gdzie w pętli Warty występują wapienie jurajskie, a także koło Widawy pod Wielką Wsią i Borzykowem oraz pod Burzeninem. Skały kredowe można znaleźć w okolicach Poddębic i Uniejowa.

Z przeszłością geologiczną wiąże się rozmieszczenie surowców mineralnych. Są to kopaliny kwarcytów wapieni, kredy, piaski, żwiry, ropy, gliny, węgiel brunatny, rudy żelaza, sole kuchenne i potasowe. Niektóre z nich były eksploatowane w XVI wieku, np. sól w okolicach Kłodawy oraz rudy i węgiel w ziemi wieluńskiej.

³ J. Dylik, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971, s. 19, 21.

G l e b y . Przyjmuje się, że struktura gleb od średniowiecza od czasów obecnych nie ulegała znacznym zmianom⁴. Można sądzić, że były one żyzniejsze niż obecnie. Do gleb bardzo żyznych zaliczane są czarne ziemie i mady. Na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego występują one rzadko. Mady ciągną się niewielkimi smugami wzdłuż rzek np. Proсны i Warty (woj. sieradzkie) oraz Neru i Bzury (woj. łęczyckie)⁵.

Urodzajne czarne ziemie występują na niewielkim obszarze w północnej części naszego terenu. Żyzne mady stanowiły ziemie lekkie, łatwe do uprawy nawet przy pomocy prymitywnych narzędzi. Dlatego też w dolinach rzek rozwinęło się najwcześniej osadnictwo. Przyjmując za B. Dobrzańskim sześć klas klasyfikacji gleb⁶ widzimy, że na naszym obszarze występują przeważnie gleby klasy IV czyli średnie. Według struktury gleb przyjętej przez J. Kondrackiego⁷ możemy powiedzieć, że przeważają gleby brunatne i pseudobielicowe, wytworzone z piasków luźnych i glin lekkich.

S i e ć w o d n a . Przez teren województw sieradzkiego i łęczyckiego przebiega dział wodny pomiędzy dorzeczem Wisły a dorzeczem Odry. Na południu województwa sieradzkiego w powiecie radomszczańskim dział ten przechodzi przez szesnastowieczne parafie: Dąbrowa, Wszeborzyce, Borzykowa, Żytno, Kobile, następnie pomiędzy miejscowością Kodrąb a Rzujowicami⁸. Na Równinie Piotrkowskiej wododział przechodzi między parafią Bogdanów a Grocholicami, potem przebiega przez parafie: Srookie, Tuszyn i Rzgów. Na terenie wyżynnym przechodzi przez parafie Łódzia i Bełdowo (dzisiejsza Łódź leży na tym dziale wodnym). W północnej części naszego terenu dział wodny idzie pomiędzy parafiami Chociszew i Paręczew, dalej między parafiami Solca Wielka i Leźnica. Linia wododziału powoduje, że strumienie i rzeczki odpływają odśrodkowo ze Wzniesień Łódzkich na wszystkie strony ku dolinom. Powierzchnia koło Łęczycy obniża się jeszcze bardziej w kierunku dna pradoliny warszawsko-berlińskiej. W dnie doliny Bzury największe obniżenie ma 99 m n.p.m. Opodal Łęczycy dno zwęża się do dwu kilometrów szerokości. W strefie moren czołowych pod wsią Drzykozy podnosi się ono do 163 m n.p.m. Wododział między dorzeczami Odry i Wisły w największym zbliżeniu Bzury, dopływu Wisły i Neru, dopływu Warty, jest bardzo niski. Między Łęczycą a osadą Pełczyska, położoną w pobliżu Neru, wysokość wododziału nie przekracza 116 m n.p.m.⁹.

Najważniejsze rzeki dorzecza Wisły to, poza graniczną Pilicą i Bzurą, Wolbórka wpadająca do Pilicy oraz Mroga i Moszczenica. Do dorzecza Odry należą Warta oraz prawe dopływy tej ostatniej – Widawka, Ner i Proсна. W południowo-zachodniej części województw sieradzkiego i łęczyckiego rzeki mają przebieg południkowy. Na przykład Proсна na odcinku od Bolesławca do Kalisza czy Warta na północ od Działoszyna aż po Koło. Ten układ południkowy w okolicach Łęczycy i dalej w północnej części naszego terenu ulega zmianie na układ rzek płynących równoleżnikowo.

Przedstawienie sieci wodnej omawianych województw zostało wykonane na podstawie najstarszych dokładnych przekazów kartograficznych sprzed 1839 r. Obrazują one stan wód przed podjęciem szerokich prac kanalizacyjnych i melioracyjnych. Ze względu na skalę naszego opracowania wybór elementów wodnych oparty został na mapach 1:300 000. Z mapy kanwowej usunięto rowy i kanały przeprowadzone w XIX i XX w. dla osuszenia bagien, a także wprowadzono poprawki dotyczące zasięgu wód powierzchniowych. Rekonstrukcją objęto przeważnie rzeki duże i średnie. Ponieważ zmiany koryta małych rzek, zwłaszcza płynących wąskimi dolinami, są niewielkie i trudne do oznaczenia w skali naszej mapy, przyjęto ich bieg z map topograficznych 1:100 000¹⁰. Przebieg większych rzek (Warty, Proсны, Bzury, Pilicy) został wykreślony według map Kwatermistrzostwa i Gilly'ego.

⁴ B. Dobrzański, *Zarys geografii gleb*, Warszawa 1966, s. 16 n. oraz J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 203–217.

⁵ *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski*, Warszawa 1981, t. II, s. 389–391; Zajączkowski, Sieć osadnicza, s. 21 n.

⁶ B. Dobrzański, op.cit., s. 136–138.

⁷ J. Kondracki, op.cit., s. 209–216.

⁸ Por. mapa nr 2 (Podziały kościelne województw sieradzkiego i łęczyckiego w końcu XVI w.) oraz mapa główna. O wodach w okolicach Łodzi zob. S. Lipka, *Zanikanie wód na obszarze Łodzi*, „Czasopismo Geograficzne”, 29, 1958, s. 373.

⁹ S. Zajączkowski, *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, Wrocław 1976, s. 83–125.

¹⁰ Por. AHP Mazowsze, s. 29 oraz AHP Sandomierskie, s. 25.

Bzura koło Łęczycy i jej liczne koryta i rozlewiska zrekonstruowane zostały na podstawie mapy Kwatermistrzostwa. Przed XVIII w. główne jej koryto kierowało się od okolic Leśmierza i Mierzyna prawie wprost ku północy pod terasę tumską, po okrążeniu której zwracało ku północnemu wschodowi. Na mapie naszej poprowadzono je według oznaczenia „Stara Woda” na mapie Kwatermistrzostwa. Podobnie według tej podstawy odtworzono zasięg wielkiego pasa „Błot Łęczyckich” oraz błot i bagien znajdujących się na północny zachód od Łęczycy, leżących wzdłuż biegu Neru i Warty. W kilku miejscach inaczej niż dzisiaj poprowadzono główny nurt Warty. I tak w górnym biegu koło Karczewic Warta i Wiercica są poprowadzone według mapy Kwatermistrzostwa. Następnie koło Sieradza główny nurt płynie starorzeczem. Warta pod Pławnem płynęła w XVI w. inaczej i odmiennie niż dzisiaj wyglądało ujście Neru do Warty. W XVI w. duże rzeki tworzyły znacznie więcej odnóg i rozlewisk niż po regulacjach, budowie rowów i kanałów w XIX i XX w.

Z przekazów lustracyjnych wynika, że duża liczba stawów była utworzona na starorzeczach, np. rozlewiska Warty na południe od Brzeźnicy czy Warecki Staw koło Wąsoszy wymieniony w lustracji 1564 r.¹¹ Zrekonstruowano stawy koło Piotrkowa – Bugaj i Wierzeje¹².

Wyższy w XVI w. poziom wód powodował, że nawet małe rzeczki były znacznie głębsze i szersze niż obecnie. Wiadomość o usytuowaniu młyna na jakimś cieku wskazuje, że w XVI stuleciu wielkość lub szybkość przepływu były tak duże, że mogły poruszać młyn (służyło temu sztuczne spiętrzanie wody). Wychodząc z takich przesłanek oraz kierując się mapą Kwatermistrzostwa, przedłużyliśmy niektóre ciek wodne. Np. Pisia, rzeczka koło Brzeźnicy, na mapie Kwatermistrzostwa zaczyna się na zachód od Pajęczna, a dziś dopiero od wsi Wistka.

Wiele trudności sprawiło ustalenie biegu i nazwy prawych dopływów Moszczenicy, rzeczek Maliny i Kostrzyni płynących z południa do miejscowości Piątek¹³. Mapy w skali 1:100 000 z XX w. pokazują, że Malina uchodzi do Moszczenicy koło wsi Łazin, natomiast Kostrzynia występuje bez nazwy i jej ujście trudno było zidentyfikować (mogła być dopływem Moszczenicy lub Maliny). Przyjęliśmy za mapą Kwatermistrzostwa przebieg rzeki Maliny, będącej prawym dopływem Moszczenicy i wpadającej do niej poniżej miasta Piątek. Co do drugiej rzeczki, nazwanej na Kwatermistrzostwie „Mościenica R czyli Cessanka”, należy ją identyfikować z szesnastowieczną nazwą Kostrzynia, odnoszącą się do ciek uchodzącego do Moszczenicy na wschód od Gieczna koło miejscowości Sypin¹⁴.

Do mniejszych rzek, które sprawiły sporo trudności przy identyfikacji i ustaleniu nazwy, należą: Brodnia-Pichna, prawy dopływ Warty; Sadkówka, Pichna (Szadkówka), prawy dopływ Brodni; Swędrnia (Swędra, Swidernia), prawy dopływ Proсны (uchodzi do Proсны koło Kalisza); Olszyna (Zdanka); Kręcica, lewy dopływ Widawki. Warto podkreślić, iż Swędrnia to jedna z najstarszych nazw na naszym terenie, pochodzenia litewskiego¹⁵.

Na terenie województw sieradzkiego i łęczyckiego nie było większych jezior. Na mapie naniesiono kilkanaście stawów bez nazw, o których istnieniu wiemy z lustracji, np. w Ostrzeszowskim¹⁶.

¹¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 83: „Na wąsowskim boru jest jezioro, które zowią Warczki Staw, u groblej wszcz łoci 45½, a na drugich miescach mało szerszy, wzdłuż staj 8, głęboki, sam się rybi z rzeki Warthi i każdego roku poławiają się ryby”. Zapewne była to odcięta od właściwego koryta część martwego ramienia Warty – na dzisiejszych mapach 1:100 000 widać liczne starorzecza. Prócz tego w teje lustracji wymienione są liczne – ok. 10 – stawy znajdujące się w okolicy Starej Brzeźnicy (LWWK 1564, cz. 2, s. 73, 82 n.). Jeden z nich znajdował się może tam, gdzie dzisiejszy młyn Borowiec – „Staw Borowy na rzece Skłęczce (dzisiejsza Pisia) jest go wzdłuż 8 staj, a kędy naszerzy szn. 2–1½ dobry i chędogi i głęboki, sam się rybi”. Także w okolicach wsi Wróblów w Wieluńskim liczne stawy, m.in. Kuźniczysko na rzece Prośnie (LWWK 1564, cz. 2, s. 93 i przyp. 205), zapewne w pobliżu znajdującego się na mapie 1:100 000 folwarku Królewska Góra – na mapie Gilly’ego znajdujemy Wróblewski Młyn.

¹² Por. komentarz do planu Piotrkowa, s. 95.

¹³ Dziękuję za pomoc w identyfikacji tych rzek p. prof. Andrzejowi Tomczakowi.

¹⁴ Na mapie Kwatermistrzostwa zapisano Cessanka, co jest błędem i winno brzmieć Cesarka. Dodatkowym potwierdzeniem jest istnienie w XVI w. miejscowości Cesarka, par. Skoszewy, z której w XIX w. pozostał tylko młyn o tej nazwie (SGKP, t. 6, s. 727 n.). Ujście Kostrzyni do Moszczenicy przyjęto za A. Tomczakiem, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 15.

¹⁵ Swędrnia dawniej Swędra, zob. *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 5, Wrocław 1975, s. 499. Nazwa ta należy do grupy nazw bałto-słowiańskich, a w źródłach poświadczona jest w 1136 r. – aqua Zvandri.

¹⁶ Prócz wymienionych w lustracjach stawów w Wieluńskim (por. przyp. 11) liczne bezimienne stawy koło Sieradza, Piotrkowa, Szadka, Bolesławca, Radomska, Grabowa, Łęczycy zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 24, 41, 46, 51, 67, 100, 112, 122, 156.

Z a l e s i e n i e. Lasy zostały przedstawione według stanu uwidocznionego na mapach Kwatermistrzostwa i Gilly'ego. Podobnie jak na mapie województwa sandomierskiego utrzymano rozróżnienie lasów i zarośli. Zarośla są bowiem często reliktem lasów, gdyż powstały na skutek użytkowania gospodarczego krawędzi obszarów leśnych. Ze względu na czytelność mapy, przy przenoszeniu drobnych reliktyw leśnych przyjęto jako minimum na mapie 1:100 000 obszar o rozmiarach co najmniej 4x4 mm, to jest około 16 ha w terenie.

Dla województw sieradzkiego i łęczyckiego mamy w źródłach wiadomości o puszczech, ale ich nazwy nie są podane¹⁷. Badania nad rozwojem osadnictwa pozwalają odtworzyć etapy zmniejszania się stanu zalesienia. Karczowano przede wszystkim puszcze na terenach o dobrych glebach oraz na obszarach przylegających do ważnych dróg. Później osadnictwo obejmowało tereny o ziemiach mniej urodzajnych. Jako efekt wtórny występowała zmiana typu drzewostanu. Drzewa liściaste wymagają bowiem urodzajniejszych gleb niż lasy iglaste, które porastają obszary piaszczyste i wydmy. K. Buczek podzielił formację leśną na cztery kategorie: parkową, leśno-pólną, puszczową i bagienną¹⁸. Ta ostatnia znajdowała się przede wszystkim w północnych częściach województwa łęczyckiego, w dolinach rzek Bzury, Neru i Warty.

Na południowej granicy ze Śląskiem puszcza obejmowała teren pomiędzy Praszka a Żytniowem i między Żytniowem a Starokrzopicami. Na wschód od Rudy formacja puszczańska łączyła się z bagienną, sięgającą aż po Wierzchlas, Olewin i Sieniec. Niewielkimi klinami wciskała się pomiędzy Nietuszyn, Czarnożyły, Świątkowice, Pilchowice. Zwarty kompleks lasów występował na południu od Brzozy, Młyniska, Rostowa i Żdźzar zatrzymując się na linii pól uprawnych Słupska, Skomlina i Wójcina¹⁹.

W Ostrzeszowskiem na pograniczu ze Śląskiem lasy zajmowały duże przestrzenie, wchodziła tu bowiem Puszcza Śląska. I tak lasy porastały obszar między Niesobem a Pomianką na południu, a w części środkowo-wschodniej tej ziemi rozciągały się od Wyszana i Skarydzewa przez Rudenicę aż do Strugi.

Na wschód od Ostrzeszowa istniejące tu kuźnice, jak Kuźnica Bobrowska, Kuźnica Skakawska, powodowały przetrzebienie lasów. Południowe i wschodnie zbocza Wzgórz Ostrzeszowskich były porośnięte przez puszcze, a w kierunku zachodnim pomiędzy Ostrzeszowem i Mikstatem lasy te łączyły się z puszcza w dolinie odolanowskiej zajmującą górny bieg i dolinę Baryczy, już poza naszymi województwami²⁰.

Na południowej granicy ziemi wieluńskiej z województwem krakowskim lasy rozciągały się na południowy wschód od Działoszyna obejmując zakole Warty, a następnie korytarz pomiędzy Białą Olszą, Kocinką a Wartą. Na odcinku między Radomskiem a Pławnem kompleks ten łączył się z lasami Wzgórz Radomszczańskich, które szły działem wodnym w kierunku północnym. W okolicach Kamieńska linia działu wodnego przesuwana się na zachód, a wraz z nią pas lasów. Osadnictwo posuwające się od zachodu

¹⁷ W lustracjach obejmujących teren woj. sieradzkiego i łęczyckiego nie mamy nazw puszczy – w przeciwieństwie do Mazowsza i województwa sandomierskiego. Zazwyczaj wymieniony jest tylko bór lub las z podaniem, że leżał lub ciągnął się od jakiejś miejscowości, np. „którego lasu jest staj osmioro wzdłuż a wszecz gdzie najszerzej staj 4, a gdzie najwężej staj 2. Poczyna się ten las od drogi szadkowskiej, która idzie od Zagorzic i ciągnie się do kopca narożnego granicznego, który leży na granicach strońskich, zapolskich i świezińskich” (LWWK 1564, cz. 2, s. 116) lub jak przy wsi Komorów w powiecie ostrzeszowskim „Bory, lasy na tej dziedzinie są wzdłuż milą a wszecz pół mile, z tych żaden pożytek nie idzie, bo insze wsi dostatek mają lasów i borów” (tamże, s. 120). W Liber beneficiorum Łaskiego są również liczne wzmianki o lasach bez podania nazw (Łaski LB, I, s. 491 n. i in.). Por. też K. Buczek, *Ziemia polskie przed tysiącem lat*, Warszawa 1960, s. 26 n.; M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961 (mapa załącznikowa); S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem się ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951, s. 40 n.; J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932, passim; *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 621–625. O stanie zalesienia na początku XIX w. mówią też akta znajdujące się w AGAD, KRSW, sygn. 1962 (dotyczą lasów miasta Wielunia), sygn. 1978 (dotyczą lasów miasta Wieruszowa), sygn. 1624–1625 (dotyczą lasów miasta Radomska) i najstarsze, dotyczące lasów miasta Ostrzeszowa z roku 1809 – sygn. 1399.

¹⁸ K. Buczek, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, KH, LXV, 1958, nr 1, s. 84.

¹⁹ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 63–66 i 205–218, tamże bogata literatura przedmiotu dotycząca m.in. zalesienia.

²⁰ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 210 n.; por. też. A. Żabko-Potopowicz, *Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorem od schyłku XV do połowy XVIII wieku*, „Sylwan”, XVIII, 1954, z. 5, s. 367–388.

dolinami Wolborki i Luciąży do Będkowa i Tuszyna łączyło się na wododziale z wsiami przenikającymi puszcze od doliny Widawki i Neru, od strony Pabianic, Spicymierza i Sieradza. Zwężało to obszar leśny. Niemniej Długosz pisał, że na terenie klucza pabianickiego łatwiej napotkać legowiska zwierza niż ziemię orną²¹.

W XVI w. zwiększała się eksploatacja lasów w celu uzyskania popiołu, węgla drzewnego i smoły. Ludność zajmująca się tymi zajęciami tworzyła osiedla na krańcach puszczy lub w ich głębi na wyrąbanych lub wypalonych polanach. Świadczą o tym nazwy wsi takie jak Smolice (pow. brzeziński i pow. łęczycki), Smolny młyn (pow. ostrzeszowski), Węglenice (pow. wieluński).

Zwężanie się powierzchni leśnych przebiegało niekiedy falowo, np. nad rzeczką Niesób widzimy w XVI w. osady opuszczone, które ponownie zaludniły się w XVII w. (m. in. Skakawa). Nowe kuźnie młyńskie zagarniały coraz większe przestrzenie leśne.

Mniejszy kompleks lasów zajmował w XVI w. Wzniesienia Łódzkie. Utrzymywała się ta puszcza aż do końca XVIII w.²² Zahamowanie postępu osadnictwa na tym terenie wynikało przede wszystkim z bardzo niedogodnych warunków geograficznych (duże wysokości względne, strome stoki suchych dolin) i chroniło te obszary przed karczowaniem lasów i zamianianiem ich na pola uprawne. Kamienie zalegające pod powierzchnią wędrują do góry na skutek procesów zachodzących w zmarzlinie sezonowej i jeszcze dzisiaj są odsłaniane podczas orki²³.

W północnej części województw sieradzkiego i łęczyckiego szata leśna była już w XVI w. znikoma, ponieważ bagienne doliny od stuleci zajęte były przez rozwinięte na tym terenie osadnictwo²⁴.

Pod względem podziałów geobotanicznych województwa sieradzkie i łęczyckie należały do działu bałtyckiego. Obszary wokół dolin Bzury, Neru, Warty obejmowała roślinność typowa dla pasa wielkich dolin, a pozostała część omawianego terenu miała roślinność typową dla wyżyn środkowych. W związku z tym, przeważały lasy mieszane o dużym udziale dębów, lip, jaworów, jodły z poszyciem leszczyn i kalin. Na obszarach piaszczystych rosły lasy sosnowe i mieszane dębowo-sosnowe. W wilgotnych dolinach np. rzeczek Grabi, Widawki i Wolbórki przeważały lasy grabowe, olchowe i brzeziny. W bagiennych rozległych dolinach Warty, Neru, Prosnicy i Bzury znajdowały się olchy oraz torfowiska typowe dla terenów podmokłych.

²¹ Długosz LB, I, s. 273.

²² J. Dylak, *Osadnictwo epoki kamiennej w przełomie doliny Warty pod Poznaniem*, w: *Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, Poznań 1931, z. 6–7, s. 7–57; tenże, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, Łódź 1948; tenże, *Województwo*, s. 79 n.

²³ *Szata roślinna Polski*, red. W. Szafer, Warszawa 1959, mapa geobotanicznego podziału Polski W. Szafera i B. Pawłowskiego.

²⁴ Por. A. Pietrzak, *Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porozbiorowego do czasów obecnych*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, t. 3, 1973, s. 41–60.

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

GRANICE PAŃSTWOWYCH JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH

Henryk Rutkowski

Z dwóch województw objętych tym opracowaniem województwo łęczyckie było tożsame z ziemią łęczycką, a województwo sieradzkie składało się z ziem sieradzkiej i wieluńskiej. Nazwy województwa sieradzkiego używano w dwojakim znaczeniu, częściej odnoszono ją tylko do ziemi sieradzkiej, lecz w naszym opracowaniu przyjmujemy szerszy zakres tej nazwy, żeby uniknąć nieporozumień. Ziemie łęczycka i sieradzka powstały w XIV w. jako kontynuacja dwóch księstw dzielnicowych, istniejących od ok. 1262 r. Na początku XV w. wcielono trwale do Królestwa Polskiego ziemię wieluńską, czego następstwem stało się jej wejście w skład województwa sieradzkiego¹.

Województwo łęczyckie dzieliło się na trzy powiaty: łęczycki, brzeziński i orłowski. W ziemi sieradzkiej były cztery powiaty: sieradzki, szadkowski, piotrkowski i radomszczański. Ostatni z wymienionych nazywał się w XVI w. powiatem radomskim, ale przyjmujemy nowszą formę przymiotnika od nazwy Radomsko, by zachować różnicę z powiatem mającym ośrodek w Radomiu. Ziemia wieluńska dzieliła się na dwa powiaty, nazywane także ziemiami: powiat wieluński i powiat ostrzeszowski. Granice województw, ziem i powiatów zmieniały się jeszcze w XV w., później uległy stabilizacji aż do schyłku XVIII w., do rozbiorów Rzeczypospolitej (pomijając wyjątkowe przesunięcia pojedynczych miejscowości).

Wspólna granica między województwem łęczyckim a województwem sieradzkim liczyła w przybliżeniu 150 km; prawie na całej długości była wyznaczona przez dwie rzeki, Ner i Wolbórkę. Poza tym województwo łęczyckie graniczyło z województwami: kaliskim, brzeskim kujawskim, rawskim i sandomierskim. Województwo sieradzkie sąsiadowało z województwami sandomierskim i krakowskim, następnie ze Śląskiem należącym do państwa Habsburgów austriackich, czyli pośrednio do Cesarstwa Rzymskiego (ze Śląskiem graniczyła tylko ziemia wieluńska), dalej z województwem kaliskim. Granice zewnętrzne obu województw liczyły w przybliżeniu 880 km, z czego na granicę państwową ze Śląskiem przypadało 120 km, granica z woj. kaliskim miała 230 km (w tym 200 km granicy woj. sieradzkiego), granica z woj. brzeskim kujawskim liczyła 50 km, z woj. rawskim 220 km, z woj. sandomierskim 150 km (w tym 110 km granicy woj. sieradzkiego), granica z woj. krakowskim miała 110 km. Granicę z woj. sandomierskim wyznaczała Pillica, a część granicy ze Śląskiem Proсна.

Jak w poprzednich tomach Atlasu, zasadniczą podstawę rekonstrukcji granic stanowiły rejestry poborowe, informujące o przynależności osiedli do określonych jednostek administracji państwowej. W odniesieniu do terenów niezasiedlonych lub o rzadkim osadnictwie przydatne były mapy Perthéesa, które przedstawiają miejscowości powstałe w XVII i XVIII w. w pobliżu granic wojewódzkich i powiatowych. Istnieją mapy Perthéesa obejmujące województwo łęczyckie oraz wszystkie województwa sąsiednie, co w niewielkim stopniu może zastąpić brak mapy woj. sieradzkiego tego kartografa. Poza

¹ Ukształtowanie się województw sieradzkiego i łęczyckiego omawiają: Zajczkowski, O kształtowaniu się; Rosin, Rozwój; tam cytowane wcześniejsze opracowania. Zob. też *Urzednicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak i A. Szymczakowa, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław 1985. *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, t. II, z. 1; *Urzednicy II/2*; S. Wojtkowiak, *Polska Środkowa – tradycje historyczne i aspiracje w propozycjach nowego podziału administracyjnego kraju (rozważania do dyskusji)*, „Rocznik Łódzki”, t. 44, 1997, s. 187–203.

tym korzystaliśmy z map z XX w., na których są oznaczone granice gmin i gromad, identyfikując z nimi fragmenty granic z XVI w. Przebieg zewnętrznych granic naszego terytorium oczywiście uzgodniliśmy z przebiegiem odpowiednich granic w poprzednich tomach Atlasu², a także skonfrontowaliśmy z granicami przedstawionymi w opracowaniach innych terytoriów ościennych³.

Przykładem obszarów niezasiedlonych a pokrytych lasami mogą być północno-zachodnie i północno-wschodnie tereny powiatu ostrzeszowskiego, pierwsze graniczące z województwem kaliskim, drugie – także z ziemią sieradzką. Część północno-wschodnia pow. ostrzeszowskiego, położona na wschód od Proсны, miała tylko trzy miejscowości (Kraszewice, Kuźnicę Grabowską – wtedy Kraszowicką i Czajków), które jako królewszczyzny należały do starostwa grabowskiego. Ten właśnie teren został najpóźniej przyłączony do woj. sieradzkiego, zapewne dopiero na przełomie XV i XVI w. odłączono go od woj. kaliskiego⁴. Granice województwa i ziemi na wymienionych krańcach pow. ostrzeszowskiego zostały oznaczone na podstawie mapy Perthéesa woj. kaliskiego, z uwzględnieniem granic gmin. Należy przy tym zaznaczyć, że przynależność administracyjna osiedli pokazana przez Perthéesa rzadko bywa niezgodna ze stanem znanym z XVI w. Na przykład Szadłowice w parafii Turek kartograf z XVIII w. zaliczył do pow. sieradzkiego (tak samo jest w Rejestrze Czaykowskiego), gdy w XVI w. ta wieś należała do powiatu konińskiego w województwie kaliskim⁵. W wypadkach takich niezgodności mamy do czynienia bądź to ze zmianą granicy między wiekiem XVI a XVIII, bądź to z błędem na mapie Perthéesa. Przedstawiona metoda rekonstrukcji granic nie daje wyników pewnych, ale – biorąc ogólnie – są to rezultaty o wysokim stopniu prawdopodobieństwa. Mówiąc zaś dokładniej: granice w różnych miejscach są w różnym stopniu prawdopodobne, a niektóre odcinki można uznać za pewne (np. granice wzdłuż większych rzek).

Przebieg granic w niektórych miejscach wymaga komentarza, zaczynamy go od granicy państwowej ze Śląskiem. Wieś Ligota (dawna nazwa Lgota) w parafii Kobyla Góra była w latach 1420–1424 zaliczana do Ostrzeszowskiego, lecz w roku 1531 należała do Śląska⁶. Nie mamy danych z późniejszych lat XVI w., ale w rejestrach podatkowych z r. 1663 i 1673 Ligota występuje jako miejscowość w Polsce⁷, dlatego przyjęliśmy, że również w końcu XVI stulecia znajdowała się w granicach Rzeczypospolitej, w pow. ostrzeszowskim.

Autorzy opracowań dotyczących woj. sieradzkiego uznali, że wieś parafialna Dobrów należała w XVI w. do ziemi sieradzkiej, tak jak w 1357 r.⁸ Źródła z tego stulecia wskazują jednak, że Dobrów znajdował się w powiecie konińskim woj. kaliskiego, tak było też w XVII i XVIII w.⁹

W stosunku do mapy Mazowska opublikowanej jako wcześniejszy tom Atlasu dokonaliśmy drobnej korekty przebiegu granicy wojewódzkiej łęczycko-rawskiej na wschód od Kutna, co wiązało się z poprawieniem lokalizacji przygranicznej wsi Bielawki w ziemi gostyńskiej (zwanej w XVI w. ziemią gostyńską). Nie zmieniliśmy natomiast granicy wojewódzkiej w rejonie Brzezin, a byłoby to konieczne, gdybyśmy uznali identyfikację szesnastowiecznego Bilanowa z Bielankami, którą od wydawcy Liber beneficiorum Łaskiego przejęli Zajązkowscy¹⁰. Bilanowo, które zostało zanotowane w kilku rejestrach powiatu brzezińskiego z drugiej połowy XVII w. jako wieś opustoszała, nie wystąpiło na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Dopiero w Tabeli z 1827 r. znalazło się „Zalesie belanow”, co w identycznej formie powtórzył na swej mapie Chrzanowski¹¹. Nasze rozwiązanie polega na lokalizacji przybliżonej przez

² AHP Mazowsze; AHP Sandomierskie.

³ AHP WK; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, dwie mapy załącznikowe; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, mapa załącznikowa; *Atlas Historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. II, pod red. J. Janczaka, Wrocław 1984, cz. I, tabl. 5.

⁴ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 179–181; Rosin, *Słownik*, s. 98; LWWK 1564, II, s. 118 przypis.

⁵ P. Wielkopolska, I, s. 239; L. Polaszewski, op.cit., s. 159.

⁶ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 85 n., 153 n.; Rosin, *Słownik*, s. 104.

⁷ AGAD, ASK I, 65, k. 224; 74, k. 537.

⁸ Zajązkowscy, I, s. 69; Zajązkowski, *O kształtowaniu się*, s. 144 n.; Rosin, *Rozwój*, s. 426–428.

⁹ L. Polaszewski, op.cit., s. 90.

¹⁰ Zajązkowscy, I, s. 14.

¹¹ Por. SGKP, XIV, s. 332.

połączenie znaku Bilanowa ze znakiem Zalesia. Nie zmieniliśmy również pobliskiego odcinka granicy, przebiegającego między Będzelinem w pow. brzezińskim a wsiami Długie i Redzeń w powiecie rawskim. Będzelin należał do biskupstwa wrocławskiego; według inwentarza dóbr biskupich z 1598 r. granicę własnościową (czyli także granicę wojewódzką) stanowiła tu droga publiczna prowadząca do Lublina. Drogę tę oznaczyliśmy wykorzystując późniejsze źródła kartograficzne¹². Na naszej mapie granica tylko częściowo przebiega wzdłuż gościńca, nie widzieliśmy jednak potrzeby doprowadzenia do pełnej zbieżności, inwentarz bowiem przedstawia stanowisko strony biskupiej w odniesieniu do spornej granicy.

Granica wojewódzka sieradzko-krakowska w rejonie parafii Dąbrowa miała trochę inny przebieg niż na mapie Perthéesa oraz na Mapie województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego: znajdująca się przy granicy wieś Knieja należała do woj. krakowskiego, a nie do woj. sieradzkiego¹³. Można tutaj dodać, że w 1606 r. założono w pobliżu klasztor bernardynów pod wezwaniem św. Anny (obecnie wieś Święta Anna), który wybudowano dokładnie na granicy między województwami, a zarazem między diecezjami gnieźnieńską i krakowską¹⁴. Dawnym klasztorem przy granicy wojewódzkiej był Mstów. Znajdował się on tam, gdzie na odcinku paru kilometrów granicę wyznaczała Warta. Klasztor kanoników regularnych na lewym, północnym brzegu rzeki wchodził w skład woj. sieradzkiego, a miasto na prawym brzegu należało do woj. krakowskiego¹⁵.

W okolicach Mykanowa w powiecie wieluńskim granicę wojewódzką stanowiły rzeka Kocinka i jej prawy dopływ Sękowica. W parafii Mykanów znajdowała się m.in. wieś Rybna. Należała ona częściowo do woj. sieradzkiego, a częściowo do woj. krakowskiego, lub raczej były to dwie wsie o tej samej nazwie, położone po obu stronach granicznej rzeki, co sugeruje mapa Perthéesa. Odrębność, którą zrodziła granica polityczna istniejąca od XIII w., została wzmocniona przez różną przynależność własnościową: Rybna po stronie sieradzkiej stanowiła własność klasztoru klarysek w Krakowie, zaś Rybna po stronie krakowskiej była wsią szlachecką¹⁶. Taka nieprosta sytuacja wywoływała pomyłki w dawnych rejestrach podatkowych, a także w opracowaniach historycznych¹⁷.

Ryszard Rosin zaliczył do ziemi wieluńskiej niezasiedlony teren na lewym brzegu Kocinki (do Białej Olszy), uzyskując w ten sposób połączenie rejonu Mykanowa z rejonem Wąsoszy, czyli z trzonem ziemi wieluńskiej¹⁸. Przy zupełnym braku osadnictwa na tym pasie ziemi, a więc przy braku danych źródłowych, taka hipoteza jest dopuszczalna, chociaż raczej dla wcześniejszych stuleci. Sądzymy, że nasza metoda rekonstrukcji granic daje wynik lepiej uzasadniony. Przyjęliśmy zatem, iż granica przebiegała w XVI w. tak jak w XVIII w., wskutek czego okolice Mykanowa, Kruszyny i Kłomnic stanowiły enklawę ziemi wieluńskiej na obszarze powiatu radomszczańskiego.

Po granicach wojewódzkich zostało jeszcze kilka innych miejsc do skomentowania, zaczynając od parafii Wilamów (dawniej Wielanów), która stwarzała szczególne trudności ustalenia granic administracji państwowej. Wilamów leżał nad Wartą w woj. sieradzkim, na terenie sąsiadującym z województwami łęczyckim i kaliskim. We wszystkich rejestrach poborowych woj. sieradzkiego z XVI w. brakuje południowo-zachodniej części tej parafii, tj. kilku wsi, które występują w Liber beneficiorum Łaskiego oraz w wizytacji z 1636 r. Z tych brakujących wsi Podłużyce są notowane w rejestrach pow. konińskiego w woj. kaliskim¹⁹. Rejestry podatkowe z lat 1674 i 1676 dla pow. sieradzkiego oraz z lat 1662, 1674

¹² Inw. 1598, s. 122. Zob. też rozdział o drogach, s. 77.

¹³ Por. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, pod red. F. Sikory, oprac. J. Kurtyka i in., cz. II, z. 4, Kraków 1993, s. 598 n.

¹⁴ Materiały WK, s. 305. Jeszcze w XX w., do r. 1975, Święta Anna leżała na granicy województw.

¹⁵ O złożonej przynależności kościelnej Mstowa zob. s. 33.

¹⁶ O Rybnej sieradzkiej – *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968, s. 316; AGAD, ASK I, 24, k. 788. O Rybnej krakowskiej – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. III: *Małopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1886 (*Źródła Dziejowe*, t. XIV), s. 82. Zob. też Materiały WK, s. 99, 265; Zajączkowski, II, s. 235.

¹⁷ P. Wielkopolska, II, s. 304; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, pod red. S. Inglota, wyd. W. Domin i in., Wrocław 1956, s. 187; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 39, 76 n.; Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 152, 154; Rosin, *Rozwój*, s. 428 przypis.

¹⁸ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 39, 50, 77 i mapy załącznikowe; Rosin, *Słownik*, mapa.

¹⁹ P. Wielkopolska, I, s. 229; L. Polaszewski, op.cit., s. 157.

i 1676 dla pow. szadkowskiego pozwoliły ustalić, że Kozubów, Sarbice i Łęg Wielki (dawniej Wielgiłak) należały do pow. szadkowskiego, a Radyczyny do pow. sieradzkiego²⁰.

Męcka Wola (dawniej Wola Męcka) w parafii Męka nie ma zdecydowanie ustalonej przynależności powiatowej, należała albo do pow. sieradzkiego, albo do szadkowskiego (na pierwszym miejscu wymieniamy przynależność bardziej prawdopodobną). Ostrówek (dawniej Ostrów) z parafii Uników (Unków) należał albo do pow. wieluńskiego, albo do sieradzkiego. Dwie osady koło Wieruszowa, Kuźnica Skawkawska i Dobrygość, znajdowały się bądź to w pow. wieluńskim, bądź to w ostrzeszowskim.

Oprócz stolic województw, ziemi i powiatów oznaczono na mapie siedziby starostw grodowych, które w administracji państwowej miały czołowe znaczenie. Znajdowały się one do połowy XVI w. tylko w ośrodkach ziem: w Łęczycy, Sieradzu i Wieluniu, a także w Ostrzeszowie, którego niewielki okręg bywał też traktowany jako ziemia. W 1557 r. sejm postanowił, że powstanie starostwo grodowe w Piotrkowie, ale ta sama osoba będzie starostą sieradzkim i piotrkowskim. Do oddzielenia starostwa piotrkowskiego od sieradzkiego doszło w 1569 r., wtedy faktycznie powstało to starostwo grodowe, któremu podlegały powiaty piotrkowski i radomszczański²¹.

Miejscem zbierania się sejmiku województwa łęczyckiego była Łęczycza²². Sejmik ziemi sieradzkiej – podstawowy, związany z sejmem – odbywał się w Szadku, tylko sejmik elekcyjny, na którym wybierano kandydatów na urzędy ziemskie (podkomorzego, sędziego, podsędka i pisarza sądu ziemskiego), miał miejsce w Sieradzu²³. Sejmik ziemi wieluńskiej zbierał się w Wieluniu²⁴. Po utworzeniu Trybunału Koronnego w 1578 r. powstała instytucja sejmików deputackich, wybierających sędziów tego sądu (deputatów); w ziemi sieradzkiej sejmik deputacki miał miejsce w Sieradzu, a od 1598 r. także w Piotrkowie. Piotrków był przed rokiem 1569 zwyczajnym miejscem zbierania się sejmiku walnego, zaś w 1578 r. został jedną z dwóch siedzib Trybunału Koronnego (drugim miejscem był Lublin)²⁵.

Na mapie oznaczono miejscowości, z którymi w XVI w. były związane urzędy (tytuły) kasztelanów. W woj. łęczyckim były to Łęczycza, Brzeziny oraz Inowódz, w ziemi sieradzkiej – Sieradz, Rozprza i Spicymierz, w ziemi wieluńskiej – Wieluń²⁶. Wypada dodać, że w hierarchii ziem, która wyrażała się w ustalonej kolejności wojewodów i kasztelanów pod względem dostojeństwa, województwo sieradzkie stało wyżej od województwa łęczyckiego.

²⁰ AGAD, ASK, I, 74, k. 292, 402, 419 v; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 1100 (mikrofilm Bibl. Nar. nr 1856), s. 216, 221; Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 144 n., zaliczył Kozubów, Sarbice i Radyczyny do pow. szadkowskiego; Rosin, Rozwój, s. 428, zaliczył te trzy wsie i Łęg Wielki do pow. sieradzkiego.

²¹ VL, II, s. 12; *Urzednicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy...*, s. 14 n.; *Urzednicy II/2*, s. 6 n., 119.

²² J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973, s. 23–27.

²³ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, cz. I, Warszawa 1987, s. 13 n., 18 n.

²⁴ W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969, s. 17–22.

²⁵ H. Rutkowski, *Trybunał Koronny w Piotrkowie*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod. red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 111–137.

²⁶ *Urzednicy II/2*, s. 6–9, 23 n., 38 n., 61, 64 n., 131 n., 141 n., 145 n., 184 n., 211.

GRANICE ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Henryk Rutkowski

Analogicznie do wcześniej wydanych tomów Atlasu, na obszarze województw sieradzkiego i łęczyckiego zostały oznaczone ośrodki i granice jednostek terytorialnych Kościoła katolickiego (łacińskiego). Na mapie podstawowej oraz na dodatkowej mapie podziałów kościelnych, która ma skalę dwukrotnie mniejszą, przedstawiono wszystkie ośrodki administracyjne w końcu XVI w., tj. siedziby archidiakonatów, dekanatów i parafii. Także obie mapy pokazują granice diecezji i archidiakonatów, różnice natomiast zachodzą w wyborze granic niższego rzędu: mapa podstawowa zawiera granice parafii, a mapa dodatkowa – granice dekanatów.

Opracowane terytorium znajdowało się w zasięgu dwóch diecezji. Całe województwo łęczyckie, a województwo sieradzkie w znacznej większości należało do diecezji gnieźnieńskiej. Tutaj chcemy zaznaczyć, że rozpowszechnione w historiografii nazywanie diecezji gnieźnieńskiej archidiecezją wydaje się jeszcze dla XVI w. niewłaściwe (dla średniowiecza jest anachronizmem)¹. Ostrzeszowskie, długo związane politycznie ze Śląskiem, wchodziło w skład diecezji wrocławskiej.

Terytorium sieradzko-łęczyckie, które podlegało arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, dzieliło się głównie na trzy jednostki: archidiakonaty łęczycki i uniejowski oraz terytorium wieluńskie. To ostatnie było równorzędne z archidiakonatem i czasem je tak nazywano – nieściśle, gdyż z powodu braku w kolegiacie wieluńskiej archidiakona jego funkcję wykonywał prepozyt². Różne części pogranicza należały do

¹ W *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce* oraz w *Słowniku staropolskim* archidiecezja (archidioecesis) nie występuje. W opracowaniu Jakuba Sawickiego poświęconym synodom diecezji gnieźnieńskiej od początku XV w. określenie archidiecezja (po łacinie) zjawia się w źródłach od 1572 r., lecz jeszcze statuty z 1612 r. mają w tytule synod diecezjalny, a nie archidiecezjalny (*Concilia Poloniae*, oprac. J. Sawicki, t. 5, Warszawa 1950, s. 147, 204 i passim). Podobnie było w diecezji lwowskiej, gdzie tytuł statutów z 1614 r. mówi o synodzie archidiecezji, a tytuły z lat 1593, 1641 i 1765 o synodach diecezjalnych (informacja Stanisława Litaka). Tak więc w aktach kościelnych pisanych po łacinie przez długi czas nie obowiązywała reguła, że diecezję zarządzaną przez arcybiskupa nazywa się archidiecezją. Jeszcze później termin archidiecezja przyjął się w języku polskim, w polszczyźnie ogólnej (potocznej) zapewne dopiero w XX w. Archidiecezji brak nie tylko w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, lecz także w dziełach z XIX w.: słowniku Lindego (jest wyłącznie jako odsyłacz do hasła arcybiskupstwo) oraz w encyklopedii Orgelbranda; jeszcze *Podręczna Encyklopedia Kościelna* (t. 1–2, 1904) postąpiła jak Linde. *Słownik języka polskiego* (PWN, t. 1, 1978, s. 74) zamieszcza dwie definicje archidiecezji, które oddają znaczenie właściwe (diecezja zarządzana przez arcybiskupa) oraz niewłaściwe (prowinca kościelna). Zamienne używanie pojęć archidiecezja i metropolia (prowinca) odnotowuje również *Encyklopedia Katolicka* (t. 1, 1973, szp. 873 n.). Wcześniej w odniesieniu do prowincji bywał stosowany termin arcybiskupstwo, np. w XVI w., o czym świadczy tekst Piotra Skargi z 1577 r. (zob. cytaty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, t. 1, 1966, s. 205 n.). Według *Encyklopedii Katolickiej*, geneza archidiecezji jest niejasna. Można przypuszczać, że tę nazwę – na podłożu dążności wyższego kleru do wyróżniania się dostojnymi tytułami – zrodził przykład nazw świeckich (hrabstwo, księstwo), ponieważ nie ma innej różnicy między archidiecezją a diecezją niż godność ordynariusza. Zob. *Dictionnaire de droit canonique*, t. 4, Paris 1949, szp. 1263 n. W tej publikacji nie ma osobnego hasła archidiocèse, ponadto tego słowa nie wymienia Émile Littré, *Dictionnaire de la langue française* (t. 1, 1959). Można to określić jako opóźnienie w porównaniu z językiem polskim, podobnie jest też w języku niemieckim. Sprawa wymagałaby zbadania, powyższe uwagi są wynikiem pobieżnej obserwacji.

² Sprawę „archidiakonatu” wieluńskiego, o którym w historiografii pisano błędnie, wyjaśnił (rozszerzając wnioski W. Patykiewicz) Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 87–90.

archidiakonatów: kaliskiego, gnieźnieńskiego, łowickiego i kurzelowskiego³. Archidiakonaty istniały od kilku wieków, tylko archidiakonat łowicki powstał w XVI stuleciu. Erygował go arcybiskup Jan Łaski w 1522 r. z części archidiakonatu łęczyckiego, obejmującej dekanaty rawski i bedleński, jednak już w 1528 r. drugi z wymienionych został przywrócony Łęczycy⁴. Mapy ujawniają dużą zbieżność granic diecezji, a zwłaszcza archidiakonatów z granicami województw i ziemi, ujawniają także znamienne rozbieżności w tym zakresie. Stan granic w końcu XVI w. był oczywiście rezultatem przemian w stuleciach wcześniejszych, w których zdarzało się dostosowywanie podziałów kościelnych do podziałów politycznych lub na odwrót⁵.

Kiedy po Soborze Trydenckim wzrosło w Kościele znaczenie dekanatów, zreorganizowano i rozbudowano ich sieć w diecezji gnieźnieńskiej. Dokonało się to zapewne w latach 1583–1589, lecz szczegółową informację o ówczesnej strukturze terytorialnej diecezji mamy dopiero z 1628 r. Wtedy dekanaty znajdowały się we wszystkich archidiakonatach i tylko „oficjalat czyli terytorium wieluńskie” jeszcze było ich pozbawione⁶. Wcześniej podział dekanalny z końca XVI w. jest poświadczony w dwóch archidiakonatach obejmujących pogranicze interesującego nas obszaru: w archidiakonacie kaliskim (dwie wizytacje z lat 1603–1611) oraz w archidiakonacie gnieźnieńskim (wizytacja z lat 1608–1609).

Najniższe okręgi w organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego, parafie, pełniły również funkcje w administracji państwowej, ponieważ nie było w niej jednostek mniejszych niż powiaty (np. z ambony ogłaszano uniwersały królewskie, parafie stanowiły element porządkujący zbieranie podatków i ich rejestrację). Oprócz normalnych parafii istniały stosunkowo nieliczne okręgi, w których obsługa duszpasterska należała do kościołów filialnych; przeważnie były to wcześniej kościoły parafialne, które z różnych powodów zostały przyłączone do sąsiednich jednostek. Takie kościoły traktowaliśmy jako parafie. Tutaj potrzebna jest uwaga, że w odniesieniu do kościołów pomocniczych i kaplic panuje w źródłach terminologiczny zamęt⁷. To zjawisko wraz z niedostatkami informacji źródłowych sprawia, iż część naszych decyzji o uznaniu albo nieuznaniu kościoła za ośrodek parafii ma charakter hipotetyczny. Trudności nastroczały również kościoły parafialne, które były zajęte przez innowierców. Nawet jeżeli mieliśmy dane, że taka sytuacja trwała przez dłuższy czas, ale katolickie władze kościelne nie przeniosły parafii do innej miejscowości, to uwzględnialiśmy dawny ośrodek. Oznaczyliśmy np. parafię w Dankowie (terytorium wieluńskie), chociaż tamtejszy kościół znajdował się w posiadaniu protestantów, a jego funkcje długo pełniła kaplica (kościół ?) w Zajączkach⁸. Tak samo postępowali w XVI w. poborcy podatkowi układając swe rejestry.

Podstawą opracowania sieci parafialnej były przede wszystkim źródła kościelne, zwłaszcza te z nich, które wymieniają wszystkie miejscowości należące do poszczególnych parafii. Wprawdzie brak takich materiałów z drugiej połowy XVI w., ale duża trwałość podziałów parafialnych umożliwia przyjęcie informacji wcześniejszych lub późniejszych za odpowiadające stanowi z naszego przekroju chronologicznego.

Wykaz kościołów parafialnych i częściowo filialnych diecezji gnieźnieńskiej, w układzie jednostek administracyjnych wyższego rzędu, zawierają wydrukowane akta synodu diecezjalnego z 1628 r., niestety z brakami⁹. Właściwemu wykorzystaniu tego źródła, w szczególności wydzieleniu kościołów, które

³ Zob. Aneks A: Zestawienie jednostek administracji kościelnej.

⁴ *Zbiór ważniejszych dokumentów natury kościelnej archidiecezji gnieźnieńskiej do lat 1818/1821*, oprac. S. Librowski, cz. 3: *Ośrodek Łowicz*, ABMK, t. 35, 1977, s. 349–362, nr 18, 20.

⁵ Zajączkowski, O kształtowaniu się, s. 127 n., 167 n.; Rosin, *Rozwój*, s. 425–427; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalaty okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 47, 1995, s. 98–108.

⁶ Terytorium wieluńskie określono jako należące do archidiakonatu uniejowskiego. *Constitutiones*, k. C4 – E3; *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, 1989, szp. 1182.

⁷ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 95; Librowski, *Repertorium*, s. 86 n.; S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 20–22.

⁸ *Constitutiones*, k. E; Librowski, *Repertorium*, s. 84 n., 145; Librowski, *Indeks*, s. 86, 170.

⁹ Niektóre nazwy podano błędnie, np. w dekanacie warckim zamiast Miłkowie wymieniono Mikołajewice, które wcześniej zostały poprawnie umieszczone w dekanacie uniejowskim. Pominięto m.in. parafie: Dobra w dekanacie zgierskim, Boleszczyn w dek. warckim, Łobudzice w dek. szadkowskim, Działoszyn, Szczyty i Trębaczów w dek. brzeźnickim. – *Constitutiones*.

powstały po roku 1600, pomogło opracowanie Stanisława Librowskiego, będące alfabetycznym zestawieniem wszystkich parafii diecezji gnieźnieńskiej w okresie staropolskim wraz z podaniem czasu ich funkcjonowania¹⁰. Korzystaliśmy także z opracowania Stanisława Litaka; dokładność jego danych umożliwiła rozstrzygnięcie niektórych wątpliwości¹¹. Wizytacje kościelne, które są najlepszą podstawą ustalenia zasięgów parafii, dla terytorium sieradzko-łęczyckiego zachowały się częściowo. Naszego obszaru dotyczą następujące wizytacje diecezji gnieźnieńskiej (wymieniamy najstarsze zachowane): wizytacja dekanatów kaliskiego i stawskiego z lat 1603–1607, dekanatów konińskiego i sompoleńskiego z lat 1608–1609, wizytacja archidiakonu uniejowskiego z lat 1635–1636 oraz terytorium wieluńskiego z lat 1668–1669¹². W tej sytuacji czołowa rola przypadła księdze uposażeń diecezji gnieźnieńskiej, spisanej na polecenie Jana Łaskiego w latach 1511–1523¹³.

Braki w informacjach ze źródeł kościelnych uzupełnialiśmy danymi ze źródeł wytworzonych przez aparat skarbowy państwa, przede wszystkim z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Przynależność parafialna miejscowości w Liber beneficiorum Łaskiego i w rejestrach poborowych jest w znacznej większości taka sama, ale w rejestrach zdarzają się nieścisłości, np. pod wpływem stosunków własnościowych lub w parafiach przeciętych granicą administracji państwowej. Niekiedy trzeba było sięgnąć do Rejestru Czaykowskiego z drugiej połowy XVIII w. oraz do Tabeli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, wydanej w 1827 r., która podaje przynależność parafialną¹⁴.

Diecezja wrocławska dzieliła się na archidiakonaty, a te z kolei na archiprezbiteraty, będące odpowiednikiem dekanatów i czasem tak też określane. W granicach Korony Polskiej znajdowała się część archidiakonu wrocławskiego (archiprezbiterat ostrzeszowski ze skrawkiem sycowskiego) oraz jedna parafia z archidiakonu opolskiego (Starokrzepice w archiprezbiteracie olesnowskim). Statuty synodu diecezji wrocławskiej z 1592 r. wymieniają archiprezbiterów („archipresbyteri, seu decani rurales”), w tym ostrzeszowskiego, co stanowi pierwsze potwierdzenie istnienia tego okręgu kościelnego z ośrodkiem w Ostrzeszowie¹⁵. Wizytacje kościołów w Ostrzeszowskiem z lat 1638, 1651 i 1670 są opublikowane¹⁶, rękopis wizytacji z lat 1633–1635 wykorzystali Józef Nowacki i Ryszard Rosin¹⁷. Pomocny był rejestr kościołów z 1667 r., a także publikacja Litaka¹⁸.

Rekonstrukcja granic parafialnych opierała się na założeniu ich względnej trwałości. Stosowaliśmy w dużym stopniu retrogresję, tj. uwzględnialiśmy przynależność parafialną osiedli, które powstały w XVII–XIX w. na terenach niezasiedlonych, korzystaliśmy z granic gmin i gromad oznaczonych na mapach z XX w. Na granicach parafialnych zostały oparte granice jednostek wyższego rzędu.

Granica między diecezjami gnieźnieńską i wrocławską częściowo przecinała ziemię wieluńską, a częściowo pokrywała się z granicą państwa. Inne biskupstwa sąsiadujące z województwami sieradzkim i łęczyckim to od południa diecezja krakowska, a od północy diecezje: poznańska (jej część mazowiecka), płocka (parafia Mnich) i włocławska. Sąsiedztwo rozumiemy tutaj ściśle, jako pokrywanie się granicy diecezjalnej z granicą wojewódzką; mapy pokazują, w których miejscach zasięg diecezji gnieźnieńskiej oddalał się od obszaru sieradzko-łęczyckiego. Archiprezbiterat ostrzeszowski stykał się od strony północno-zachodniej z diecezją poznańską.

Przebieg granic diecezjalnych wymaga objaśnień w trzech miejscach. Granica północna długo mia-

¹⁰ Librowski, Indeks, s. 53–174.

¹¹ Litak, Kościół, s. 16, 167–207. Opracowanie to w odniesieniu do kościołów parafialnych jest minimalnie zmienionym powtórzeniem poprzedniej publikacji autora (*Struktura*, op.cit.).

¹² Librowski, Repertorium, s. 107–146.

¹³ Łaski LB, t. I–II.

¹⁴ Zob. rozdział o źródłach pisanych, s. 15.

¹⁵ *Concilia Poloniae*, oprac. J. Sawicki, t. 10, Wrocław 1963, s. 613. Por. Rosin, Ziemia wieluńska, s. 90 n; Rosin, Słownik, s. 97. W XV w. granica między archidiakonatami przebiegała inaczej niż w XVII w., okolice Byczyny i Kluczborka należały jeszcze do archidiakonu wrocławskiego, a nie opolskiego. B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, s. 52 n., 61, 86 i mapa III.

¹⁶ *Visitationsberichte*, s. 131–137, 155–170, 741–776. Por. J. Köhler, *Das Ringen um die tridentische Erneuerung im Bistum Breslau (...) 1564–1620*, Köln–Wien 1973, s. 22, 173–178, 184, 285–288 i załączniki I, IV, V.

¹⁷ Nowacki, s. 496–503; Rosin, Słownik.

¹⁸ *Wykaz kościołów diecezji wrocławskiej z 1667 roku*, oprac. J. Kopiec, ABMK, t. 55, 1987, s. 157–159, 172 n., 185; Litak, Kościół, s. 447, 466–468, 476.

ła odcinki sporne, ustaliła się dopiero w XV w.¹⁹ Jeszcze jednak w XVI stuleciu przedmiotem sporu była jednowioskowa parafia Korzecznik, znajdująca się w województwie brzeskim kujawskim na pograniczu z województwami łęczyckim i kaliskim. Po stronie gnieźnieńskiej parafia ta należała do archidiakonatu łęczyckiego i do dekanatu bedleńskiego, następnie kłodawskiego²⁰. Tę drugą przynależność pokazaliśmy na mapie podziałów kościelnych. W diecezji włocławskiej Korzecznik był zaliczony do dekanatu brzeskiego w archidiakonacie włocławskim²¹. Ostatecznie parafia ta pozostała w diecezji gnieźnieńskiej²².

Wyjątkowy charakter miała parafia Mstów jako podzielona między dwie diecezje: gnieźnieńską i krakowską. Siedzibą parafii był Klasztor Mstowski w diecezji gnieźnieńskiej, a sąsiadujące z nim przez rzekę miasto podlegało biskupstwu krakowskiemu. Granicę wyznaczał w większości bieg Warty, wskutek czego po stronie gnieźnieńskiej znajdowały się nie tylko wszystkie wsie należące do woj. sieradzkiego (dwie z nich, Łuszczyn i Krasice, leżały na południe od Warty), lecz także kilka wsi z woj. krakowskiego (później tworzyły one okręg kościoła filialnego w Rędzinach). Taką granicę ustalono w 1456 r.²³ Ten układ był przestrzegany przez następne stulecia. Parafię, zgodnie z przynależnością jej siedziby, wizytowali przedstawiciele arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i w aktach wizytacji spisywali wszystkie miejscowości podległe kościołowi parafialnemu, co wynikało ze względów praktycznych. Do połowy XVIII w. wizytatorzy pomijali dwa kościoły pomocnicze w mieście, które występują natomiast w wizytacjach krakowskich. Dlatego nie ma uzasadnienia pogląd (m. in. Karola Buczka), że jeszcze w XVIII w. granica diecezjalna koło Mstowa była sporna²⁴.

Inaczej wygląda sprawa granicy koło Wieruszowa. W 1368 r. parafia z ośrodkiem w tym mieście, należąca do diecezji wrocławskiej, obejmowała osady i na zachód od Proсны (m. in. Świba z kaplicą), i na wschód (Chobanin). Kiedy w pierwszej połowie XV w. przeniesiono Wieruszów do diecezji gnieźnieńskiej, Świba pozostała w dawnym biskupstwie i jej kaplica prawdopodobnie zaczęła pełnić funkcje kościoła parafialnego. Liber beneficiorum Łaskiego wymienia w parafii wieruszowskiej tylko Mirków, wieś na lewym brzegu Proсны. Poza tym brak danych o stosunkach kościelnych ma tym terenie w XVI w., informacje mamy dopiero z następnego stulecia. Wtedy przynależność diecezjalna miejscowości położonych po lewej stronie Proсны (Mirków, Kuźnica Skakawska) była sporna. Również przynależność samej Świby do diecezji wrocławskiej była podważana przez stronę gnieźnieńską. W 1622 r. kościół w tej wsi był konsekrowany przez sufragana wrocławskiego, ale w 1651 r. ubolewano, że poddał go swej władzy pleban wieruszowski. Gdy wizytacja wrocławska z 1670 r. traktuje Świbę jako parafię w tej diecezji, to wizytacja gnieźnieńska z lat 1668–1669 widzi w niej tylko kaplicę w parafii wieruszowskiej. Taka też przynależność kościelna Świby utrzymała się w następnym stuleciu²⁵.

Przechodzimy do skomentowania kilku miejsc w sieci parafialnej. Zgodnie z informacjami Liber beneficiorum Łaskiego, pięć miejscowości miało podzieloną przynależność parafialną, do jednego kościoła należała wieś (ludność chłopska), a do drugiego dwór. Były to miejscowości: Białe, Warszycy i Wola Warszycy w parafiach Gieczno (tutaj wsie) i Modlna (dwory), Konarzewo w parafiach Piątek (wieś) i Gieczno (dwór), Boczki w parafiach Uniejów (wieś) i Niewiesz (dwór)²⁶. Tuszyn w archidiako-

¹⁹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK, t. 18, 1969, s. 325; Zajączkowski, *O kształtowaniu się*, s. 140.

²⁰ Łaski LB, II, s. 48; Constitutiones, k. D 2.

²¹ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej za Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 27; Rosin, *Rozwój*, s. 417.

²² Librowski, *Indeks*, s. 109.

²³ Długosz LB, t. III, s. 148 n.; J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883–1983)*, Kielce 1986, s. 232; A. Gąsiorowski, I. Skierska, op.cit., s. 104 przyp.

²⁴ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, AAG. Wiz 5, s. 132–135; K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930, s. 95; Materiały WK, s. 192; Librowski, *Repertorium*, s. 138, 151, 159, 182 n., 200; Librowski, *Indeks*, s. 126 n., 140; Litak, *Kościół*, s. 198 n., 246.

²⁵ Łaski LB, II, s. 147 n.; Visitationsberichte, s. 166, 765, 775; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 69, 90; Rosin, *Słownik*, s. 66, 117, 161, 174 n.; Nowacki, s. 501; Librowski, *Repertorium*, s. 145, 175; Litak, *Kościół*, s. 207.

²⁶ Łaski LB, I, s. 369; II, s. 409–412; A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 22, 26, 70 n.

nacie łączyckim był nie tylko ośrodkiem parafii, lecz także dekanatu. Kościół parafialny stał nie w mieście Tuszynie, ale w przylegającej do miasta wsi Stary Tuszyn, zwanej także Tuszynkiem lub Wolą Tuszyńską (nazwa dzisiejsza: Tuszynek Starościński)²⁷. Taka nietypowa sytuacja bywa źródłem pomyłek²⁸. W archidiakonacie uniejowskim występuje na naszej mapie parafia Puszcza (nazwa dzisiejsza: Puszcza Osińska). Początek dała kaplica wystawiona w XV w. wśród lasów, którą arcybiskup w 1529 r. zmienił w kościół parafialny. Do parafii zaliczone zostały dwie wsie, Osiny i Chabelice, przy czym pierwsza z tych miejscowości stała się nazwą parafii, której siedzibę stanowił kościół w puszczy („in eremo”). Nazwa parafii Puszcza oficjalnie przyjęła się dopiero w początkach XVIII w.²⁹ W Wieluńskim sąsiadowały ze sobą dwa miasteczka, Kamień (dawniej Kamion) i Toporów. Kamień był kościołem filialnym w parafii Mierzyce, a do jego okręgu należała wieś Załęczce Małe, Toporów natomiast nie miał kościoła i należał wprost do parafii Mierzyce³⁰.

W Ostrzeszowskiem, czyli w diecezji wrocławskiej, na pograniczu ze Śląskiem znajdowała się wieś Mielęcín, której przynależność parafialna w XVI w. budzi wątpliwości. Przyjęliśmy alternatywę: albo parafia Czermin, albo parafia Parzynów (na pierwszym miejscu wymieniamy przynależność bardziej prawdopodobną). Według wizytacji z 1670 r. (wtedy duszpasterstwo nad nielicznymi katolikami w Mielęcínie sprawował pleban z Parzynowa), w początkach XVII w. wieś ta podlegała kościołowi w Czerminie. Czermin leżał na Śląsku w archiprezbiteracie sycowskim, był filią parafii Turków (Turkowy). Około 1738 r. Mielęcín zaliczano do parafii Parzynów³¹.

Liczba wszystkich parafii, które znajdowały się na obszarze województw sieradzkiego i łączyckiego w końcu XVI w., wynosiła 295. Zostały tu wliczone parafie wykraczające częściowo poza terytorium łączycko-sieradzkie (było ich 21) oraz mające ośrodki na sąsiednich terytoriach, a wchodzące częścią swego obszaru w nasze granice (10). Wyróżniliśmy w sumie 12 kościołów filialnych z okręgami, z tego 8 na terytorium wieluńskim. Pomijając 10 ośrodków zewnętrznych (w tym 4 miasta) – spośród 285 kościołów parafialnych i filialnych z okręgami 220 znajdowało się we wsiach, a 65 w miastach. Oprócz wspomnianych Tuszyna i Toporowa 5 innych miast nie miało swoich kościołów. Były to miasteczka: Budzynek w parafii Leźnica Wielka (pow. łączycki), Zamysłów w par. Dobra (pow. sieradzki), Pławno w par. Gidle (pow. radomszczański), Wodziezna w par. Trzcienca (pow. wieluński), Borek w par. Ostrzeszów.

Ziemia sieradzka, największa, liczyła 126 parafii, których powierzchnia wynosiła średnio 71 km². W najmniejszej ziemi wieluńskiej było 77 parafii o największym zagęszczeniu – średnia wielkość 46 km². Razem w całym województwie sieradzkim znajdowały się 203 parafie, na każdą przypada powierzchnia 62 km². Województwo łączyckie liczyło 82 parafie, mające średnio 53 km². Na całym terytorium sieradzko-łączyckim średnia wielkość parafii wynosiła 59 km² (w półtora raza większym województwie sandomierskim było to 68 km²)³².

Oficjalaty okręgowe (foralne) sprawowały sądownictwo kościelne na wyznaczonych terenach, urzędem oficjała był konsystorz. Wymieniamy oficjalaty diecezji gnieźnieńskiej, które miały swe siedziby w granicach województw sieradzkiego i łączyckiego w końcu XVI w. Były to oficjalaty w Łęczycy, Uniejowie, Wieluniu oraz w Wolborzu. Trzy pierwsze urzędy istniały już w XV w., a oficjalat wolborski zaczął działalność zapewne w latach czterdziestych XVI w., przejąwszy funkcje wcześniejszego oficjalu w Łęgonicach³³. Oficjalaty miały zasięg przeważnie zgodny z granicami odpowiednich archidiako-

²⁷ Łaski LB, II, s. 163; P. Wielkopolska, II, s. 264; Librowski, Indeks, s. 158 i podane tam odesłania do Repertorium. Dawną topografię pokazuje mapa Gilly'ego.

²⁸ Litak, Kościół, s. 194, wymienił dwukrotnie ten sam kościół, w mieście i we wsi.

²⁹ Łaski LB, I, s. 537 przypis; Rybus, s. 150; Librowski, Repertorium, s. 139, 149, 158; Librowski, Indeks, s. 130.

³⁰ Ulanowski, Visitaciones, s. 659; Constitutiones, k. E. Por. Łaski LB, II, s. 95, 113; Librowski, Indeks, s. 103 n. (brak lokalizacji kościoła).

³¹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. II b 12: Schematismus des Bistums Breslau /.../ 1738, s. 41 (informację przekazał Jan Wosch); Visitationsberichte, s. 473 n., 744; Nowacki, s. 505.

³² AHP Sandomierskie, s. 57. Por. Litak, Kościół, s. 63–65.

³³ W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. V, z. 4, 1958 (1959), s. 118–120; P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w.*, Lublin 1974, s. 70–72; Librowski, Indeks, s. 119, 167; A. Gąsiorowski, I. Skierska, op.cit., s. 95–108.

natów. W latach 1482–1511 przeniesiono grupę parafii z oficjalu uniejowskiego do wieluńskiego nie zmieniając ich przynależności archidiaconalnej³⁴. Oficjalat wolborski, jako umieszczony poza siedzibą archidiaconatu, nie mógł mieć okręgu wyznaczonego tylko przez granice administracyjne tego rządu, tak samo było z jego poprzednikiem – oficjalem łęgonickim³⁵. Wydaje się, że w porównaniu z archidiaconatami i dekanatami oficjaly miały zasięg mniej ściśle przestrzegany, mieszkańcy terenów pogranicznych mogli stawać przed różnymi sądami konsystorskimi.

³⁴ W. Patykiewicz, *op.cit.*, s. 120 n.; Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 89.

³⁵ A. Gąsiorowski i I. Skierska (*op.cit.*, s. 104–106) uznali, że granicą między oficjalami łęgonickim i łowickim była Pilica (nad nią leżą Łęgonice), lecz ich argumenty są nieprzekonujące. Przepuszczalnie Łęgonicom podlegała na lewym brzegu Pilicy co najmniej ta część archidiaconatu łowickiego, która wchodziła w skład woj. łęczyckiego. Dokument z 1522 r. erygujący archidiaconat łowicki określił jego obszar przez wymienienie dwóch dekanatów, bedleńskiego i rawskiego, czego ci autorzy nie zauważyli. Odwołując się do wzmianek w tym dokumencie o oficjalach łowickim i łęgonickim napisali, że nowa jednostka administracji kościelnej objęła te oficjaly, ale chociaż stwierdzili rozbieżność granic archidiaconatu łowickiego i oficjalu łęgonickiego, nie wyjaśnili tej kwestii. Naszym zdaniem wystawca dokumentu zakładał, że terytorium archidiaconatu tylko w przybliżeniu będzie się pokrywać z obszarem dwóch oficjaliów, obejmie jednak ich siedziby. Nawet jeżeli arcybiskup postanowił o rozciągnięciu oficjalu łowickiego na cały dekanat bedleński, to przecież nie uwzględnił tej części oficjalu łęgonickiego, która należała do archidiaconatu kurzelowskiego, nie zmienił granic tego ostatniego. Do nieścisłości w artykule Gąsiorowskiego i Skierskiej przyczyniło się pominięcie przez nich dokumentu z 1528 r., który ograniczył archidiaconat łowicki do dekanatu rawskiego. Zob. wyżej przypis 4.

ANEKS A

ZESTAWIENIE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Zestawienie przedstawia stan z około 1600 r. W obrębie diecezji, archidiaconatów i dekanatów (lub jednostek równorzędnych) wymieniono parafie znajdujące się w granicach województw sieradzkiego i łęczyckiego. Jako nazwy parafii przyjęto nazwy miejscowości z kościołami parafialnymi według stanu z XVI w., odmienne nazwy obecne podano w nawiasach. Również w nawiasach zaznaczono filie wraz z określeniem macierzystych parafii. Miasta wyróżniono literą m. Parafie częściowo wykraczające poza terytorium sieradzko-łęczyckie oznaczono gwiazdką, a mające siedziby poza tym obszarem – dwiema gwiazdkami.

DIECEZJA GNEŹNIEŃSKA

Archidiaconat łęczycki

Dekanat łęczycki

Bełdowo (Bełdów), Chociszewo (Chociszew), Chodowo (Chodów), Dalikowo (Dalików), Domaniewo (Domaniew), Kałowo (Kałów), Kazimierz m., Leźnica Mała, Leźnica Wielka, Łęczyca m., Parzynczów (Parzęczew) m., Poddąbice (Poddębice) m., Solca Wielka, Tur

Dekanat kłódawski

Bierzwienna Karczemna (Bierzwienna), Błonie, Borzysławice (Borzysławice Kościelne)*, Chełmo (Chełmno), Chodowo Większe (Chodów), Dąbie m., Dąbrowice m., Dzierzbice, Goraj (Byszew Grabowski), Grabowo (Grabów Łęczycki) m., Kłodawa m.*, Krośniewice m., Mazowo (Mazew), Miłonice, Pieczewo (Pieczew), Rdułtów (Rdutów), Siedlec, Sobótka, Unienie (Umień)

Dekanat kutnowski

Bąkowo (Bąków Górny), Bedlno, Grochowo (Grochów), Kaszewo Kościelne (Kaszewy Kościelne), Kościół (Tum Poduchowny), Łąkoszyn m., Łęki (Łęki Kościelne), Nowe, Oporów m., Orłów m., Plecka Dąbrowa, Słaboszewo (Sławoszew), Sobota m., Strzegocino (Strzegocin), Śleszyno-Sołek (obecnie nie istnieje), Topola (Topola Królewska), Witunia (Witonia), Zduny, Żychlin m.

Dekanat zgierski

Bielawy m.*, Bratoszewice m., Brzeziny m.*, Ciechosławice (filia par. Piątek), Dobra, Gieczno, Góra (Góra Świętej Małgorzaty), Kozieł (Kozle), Łozia (Łódź) m., Mąkolice, Mileski (Mileszki), Modlna, Niesułków, Oszkowice, Piątek m., Skoszewy (Skoszewy Stare) m., Stryków m., Szczawin, Waliszewo (Waliszew), Zgierz m.

Dekanat tuszyński

Bąkowa Góra, Bęczkowice, Będków m., Bogdanów, Chełm (Chełmo), Chorzęcin, Czarnocin, Dłutów (Dłutów), Gorzkowice, Łaznowo (Łaznów), Maluszyn*, Mierzyn, Milejów, Moszczenica, Nagórzyce*, Niedośpielin, Piotrków (Piotrków Trybunalski) m., Rączno (Ręczno), Rozprza m., Rzgów m., Rzujewice (Rzejowice), Sroćkie (Sroć), Stary Tuszyń (Tuszynek Starościński), Sulejów m.*, Wielgi Młyn (Wielgomłyn), Witów, Wolborz (Wolbórz) m.

Archidiaconat uniejowski

Dekanat uniejowski

Bełdrzychów (Bałdrzychów), Brodnia (filia par. Glinno), Drużbin, Faliborzyce (Chwałborzyce), Glinno, Górka Wielka (Górka Pabianicka), Grodzisko, Kwiatkowice, Lutomirsko (Lutomiersk) m., Małyń, Męka, Mikołajowice (Mikołajewice), Niemysłów, Niewiesz, Pabianice m., Pięcnów (Pęczniew), Rossoszycza, Świeńce (Świnice Warckie), Uniejów m., Wartkowice, Wielanów (Wilamów)*, Wielenino (Wielenin), Wierzchy, Zadzim

Dekanat warcki

Boleszczyno (Boleszczyn), Brzeźno (Brzeźnio), Burzenin m., Charłupia Mała (Charłupia Mała), Charłupia Wielka (Charłupia Wielka), Chojne, Dąbrowa Wielka, Dobra m., Jeziersko (Jeziorsko), Kamionacz, Kliczków Stary (Kliczków Mały), Miłkowice, Sieradz m., Skęcznów (Skęczniew), Spicymierz, Stolec, Tubądzin, Unków (Uników), Warta m., Wąglców (Wąglczew), Wróblów (Wróblew)

Dekanat szadkowski

Borzyszowice (Borszewice), Brzyków, Buczek m., Drużbice, Grabno, Grocholice m., Korczów (Korczew), Krzepczów, Łasko (Łask) m., Łobodzice (Łobudzice), Marzenin, Parzno, Puszcza (Puszcza Osiańska), Rychłocice Wielkie (Rychłocice), Rzestarów (Rzestaw Poduchowny), Sędziejowice, Strońsko, Szadek m., Szczerców m., Widawa m., Wygiełzów

Dekanat radomszczański

Barzykowa*, Dąbrowa (Dąbrowa Zielona)*, Dmynin (Dmenin), Dobryczyce, Gidle, Kamieńsko (Kamieńsk) m., Kłomice (Kłomnice), Kobiełe (Kobiełe Wielkie), Kodrąb, Krempa (Krępa), Radomskie (Radomsko) m., Wszeborzyce (Soborzyce), Żytne (Żytno) m.

Dekanat brzeźnicki

Borowno, Brzeźnica (Nowa Brzeźnica) m., Dworzyszowice (Dworszowice Kościelne), Działoszyn m., Jedlno, Klasztor Mstowski (Mstów)*, Kruszyna, Lgota (Lgota Wielka), Makowiska, Mykanów*, Pajęczno m., Rząśna (Rząśnia), Siemikowice (Siemkowice), Sulmierzyce (Sulmierzyce), Szczyty (filia par. Działoszyn), Trębaczów, Wąsosze (Wąsosz), Wiewiec

Terytorium wieluńskie

Biała, Bolesławiec m., Chotów, Cieszęcin, Czarnożyły, Czastary, Danków, Dzierzniki (Dzierzniki), Dzierzychowice (Dzierzkowice), Jaworzno (filia par. Parzymiechy), Kadłub, Kamion (Kamień – filia par. Mierzyce) m., Komorniki (filia par. Mokrsko), Konopnica (filia par. Osjaków), Kowale (filia par. Praszka), Krzepice m.** , Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), Lututów (Lututów) m., Łagiewniki, Łaszów, Łubnice (filia par. Dzierzychowice), Łyseskornie (Łyskornie), Mierzyce, Mileszyn (Mieleszyn), Mokrsko, Naramice, Osjaków m., Ożarów, Parzymiechy, Pątnów, Praszka m., Raczyn, Ruda, Rudlice, Rudniki, Skomlin, Sokolniki, Stradziec (Strojec – filia par. Praszka), Waliknowy (Walichnowy), Wieluń m., Wieruszów m., Wierzbie (filia par. Ożarów), Wierzchlas, Wójcin, Wydrzyn, Żytniów

Archidiecezja kaliska

Dekanat stawski

Błaszki*, Głuchów, Goszczonów (Goszczanów), Góra**, Gruszczycy, Kalinowa, Liskowo (Lisków)**, Malanów*, Przespolewo (Przespolew)** , Staw m.* , Tokary, Wojków

Dekanat kaliski

Giżyce**

Archidiecezja gnieźnieńska

Dekanat koniński

Kowale (Kowale Pańskie), Psary Korytkowskie (Psary), Słomów (Słomów Kościelny), Turek m.*

Dekanat sompoleński

Grzegorzewo (Grzegorzew) m.*

Archidiecezja łowicka

Dekanat łowicki

Łowicz m.**

Dekanat rawski

Budziszewice m.** , Inowłódz (Inowłódz) m.* , Lubocheń Wielki (Lubochnia), Małcz (Małecz)* , Rzeczyca, Tobiasze, Ujazd m.

Archidiecezja kurzelowiska

Dekanat kurzelowski

Nowopole (Koniecpol) m.* , Przedbórz m.**

Dekanat opoczyński

Białobrzegi**

DIECEZJA WROCŁAWSKA

Archidiecezja wrocławska

Archidiecezja ostrzeszowska

Baranów m., Bukownica, Chlewo, Chochłowy (Kochłowy), Domaborów (Donaborów), Doruchów, Grabów m., Kobyla Góra m., Kotłów, Mikorzyn, Mikstat m., Myjomice, Olszowa, Opatów, Ostrzeszów m., Parznowo (Parzynów), Przedborów, Rogaszyce, Siemianice, Świba (filia par. Wieruszów z diec. gnieźnieńskiej?), Trzcienca (Trzcinica), Wyszanów

Archidiecezja sycowska

Czermin (filia par. Turków)**

Archidiecezja opolska

Archidiecezja olesnowska

Stare Krzepice (Starokrzepice)*

ANEKS B

GMINY WYZNAŃ REFORMOWANYCH

Krzysztof Chłapowski, Henryk Rutkowski

Podajemy zestawienie gmin wyznań reformowanych, czyli zborów, o których wiemy z pewnością lub z dużym prawdopodobieństwem, że istniały przed rokiem 1600. Wykaz ten zapewne nie jest kompletny, m.in. z powodu braku katolickich wizytacji z przełomu XVI i XVII w., które z reguły wymieniały kościoły zajęte przez różnowierców. Tylko co do części gmin ewangelickich mamy wiadomości o czasie ich istnienia, prawdopodobnie niektóre z nich trwały zaledwie kilka lat.

W sumie udało się ustalić istnienie w drugiej połowie XVI w. 17 zborów, z czego 2 w województwie łęczyckim, 5 w ziemi sieradzkiej, a 10, czyli najwięcej, w ziemi wieluńskiej. Wykaz ten przedstawia się następująco:

- pow. łęczycki – Jagodnica,
- pow. brzeziński – Brzeziny,
- pow. szadkowski – Lutomiersk, Zyгры,
- pow. piotrkowski – Bogdanów, Żerechowa,
- pow. radomszczański – Koniecpol,
- pow. wieluński – Cieszęcin, Danków, Działoszyn, Jaworzno, Parzymiechy, Siemianice, Trębaczów, Wieruszów,
- pow. ostrzeszowski – Myślniew, Parzynów.

Nie uwzględniliśmy w wykazie Burzenina w pow. sieradzkim oraz Mikorzyna w pow. ostrzeszowskim, ponieważ źródła mówią tylko o odbyciu się synodów w tych miejscowościach.

Większość z wymienionych gmin ewangelickich powstała w ośrodkach parafii katolickich (protestanci umieszczały swoje świątynie w zajętych kościołach); parafii nie było we wsiach: Jagodnica, Myślniew, Zyгры i Żerechowa. Siedziba 5 zborów znajdowała się w miastach (Brzeziny, Działoszyn, Koniecpol, Lutomiersk, Wieruszów).

Główną podstawę powyższego zestawienia stanowią akta synodów różnowierczych wydane przez Marię Sipayłło¹. O zborach w Cieszęcinie i Dankowie informują przypisy J. Korytkowskiego do Liber beneficiorum Łaskiego², a o zborach w Myślniewie, Parzynowie i Siemianicach wspomina J. Nowacki³. Szczególnego objaśnienia wymagają Brzeziny. Krzysztof Lasocki, współwłaściciel (z bratem Jakubem) tego miasta, w 1551 r. założył zbor kalwiński, który następnie stał się zborom arikańskim⁴. W 1565 r. odbył się w Brzezinach synod arikański. Wkrótce Krzysztof Lasocki sprzedał bratu swój udział we własności miasta i gmina przestała istnieć⁵.

Rozróżnienie zborów według wyznania nie jest w pełni możliwe. Znaczną większość stanowiły gminy wyznania kalwińskiego⁶. Trzy z nich zostały oddane braciom czeskim: Lutomiersk, Wieruszów i Zyгры⁷. W Cieszęcinie miał być zbor luterański⁸.

¹ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, oprac. M. Sipayłło, t. 1–4, Warszawa 1966–1997 (według indeksów). Dla Bogdanowa i Zygrów zob. też H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 43, 48.

² Łaski LB, t. II, s. 116, 148.

³ Nowacki, s. 499–502.

⁴ O. Bartel, *Do historii Brzezin i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Reformacja w Polsce”, R. 12, 1953–1955, s. 139; T. Nowak w: *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź – Brzeziny 1997, s. 71. Zob. też A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 13, Warszawa 1909, s. 389, 393.

⁵ *Akta synodów*, op.cit., t. 1, indeks, t. 2, s. 193 n.; L. Szczucki, *Szymona Budnego relacja o początkach i rozwoju anabaptyzmu w zborze mniejszym*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 31, 1986, s. 107 (tutaj definitywne rozstrzygnięcie sporu o miejsce tego synodu na korzyść tych Brzezin).

⁶ Zbory woj. sieradzkiego były związane z prowincją małopolską wyznania ewangelicko-reformowanego, na synodzie sandomierskim w 1570 r. zaliczono je do dystryktu żarnowskiego. *Akta synodów*, op.cit., t. 1, s. VII–X, t. 2, s. 270, t. 4, s. VII.

⁷ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, indeks.

⁸ Łaski LB, t. II, s. 148.

ORGANIZACJA KOŚCIELNA NA POCZĄTKU XVI WIEKU

Henryk Rutkowski

Liber beneficiorum Jana Łaskiego, spisany w latach 1511–1523, jest jedynym źródłem z XVI w., które przedstawia stosunkowo dokładnie organizację terytorialną diecezji gnieźnieńskiej. Na tej podstawie opracowaliśmy mapę tej diecezji w zasięgu województw sieradzkiego i łęczyckiego. Podobną mapę opublikował wcześniej Eugeniusz Wiśniowski: *Sieć parafialna w archidiecezji gnieźnieńskiej (bez archidiakonatu kamieńskiego) w początkach XVI wieku*¹. Tak jak Wiśniowski pokazaliśmy granice archidiakonatów i dekanatów oraz siedziby wszystkich parafii i szpitali, lecz w przeciwieństwie do tego autora nie uwzględniliśmy szkół (znajdowały się prawie we wszystkich parafiach) i nie wyróżniliśmy parafii obejmujących ośrodki miejskie, w których nie było kościoła parafialnego. Oznaczyliśmy natomiast kolegiaty, kościoły filialne (na mapie Wiśniowskiego niektóre występują), kaplice i klasztory, a także pokazaliśmy liczbę księży przy kościołach parafialnych i filialnych. Informacje Liber beneficiorum nie są jednolite. W opisie terytorium wieluńskiego, które tu jest nazwane archidiakonatem², występują liczne kościoły filialne i kaplice, gdy gdzie indziej niektóre zostały pominięte (np. kościoły w Piotrkowie i Szadku). W archidiakonacie łęczyckim wymienia się systematycznie wikariuszy i innych duchownych pomocniczych, a w „archidiakonacie” wieluńskim zapewne nie wszystkich wspomniano. Tak więc zwłaszcza w zakresie liczby księży mapa nasza jest obciążona brakami występującymi w podstawie źródłowej.

W stosunku do stanu z końca XVI w.³, podział administracyjny diecezji gnieźnieńskiej na obszarze sieradzko-łęczyckim w początkach XVI w. różnił się następująco: Późniejsze dekanaty łęczycki i zgierski tworzyły jeden dekanat szczawiński, a dekanaty kłodawski i kutnowski były dekanatem bedleńskim. Nie istniał jeszcze archidiakoniat łowicki, jego terytorium stanowiło dekanat rawski w archidiakonacie łęczyckim. W archidiakonacie uniejowskim dekanat brzeźnicki obejmował także późniejszy dekanat radomszczański. Archidiakonaty kaliski i kurzelowski jeszcze nie były podzielone na dekanaty, a w archidiakonacie gnieźnieńskim siedziba dekanatu znajdowała się nie w Sompolnie lecz w Zbarzu. Niewielkie różnice wystąpiły w granicach dekanalnych. Parafia Tobiasze należała do dekanatu tuszyńskiego (później do rawskiego), parafia Spicymierz – do dekanatu uniejowskiego (później do warckiego), teren nie istniejącej jeszcze parafii Chojne znajdował się w granicach dekanatu szadkowskiego (później warckiego), a teren parafii Puszcza Osińska należał do dekanatu brzeźnickiego (później do szadkowskiego).

Parafie połączone unią traktujemy tak jak parafie samodzielne, parafię afiliowaną do sąsiedniej parafii określamy jako kościół filialny z funkcjami kościoła parafialnego. Zakres funkcji takich kościołów bywał różny, niekiedy źródło nasuwa wątpliwości, do jakiej kategorii należy zaliczyć daną świątynię. Łubnice w Wieluńskim Wiśniowski zaliczył do kościołów filialnych z funkcjami parafialnymi, my uznaliśmy tę miejscowość za ośrodek parafii będącej w unii z parafią Dziętkowice⁴. Kowale (także

¹ *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1: *Średniowiecze*, Kraków 1968, mapa załącznikowa nr 5.

² Łaski LB, II, s. 89, 92.

³ Zob. Aneks A: Zestawienie jednostek administracji kościelnej, s. 36 n.

⁴ Łubnice jako filia Dziętkowic występują w 1628 r., taki stan przyjęliśmy dla końca XVI w. *Constitutiones*, k. E; Łaski LB, II, s. 142; Rosin, *Słownik*, s. 110; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, op.cit., s. 272, 278–280.

w Wieluńskim) były wcześniej osobną parafią, która w 1507 r. została włączona do parafii Praszka. W czasie spisywania Liber beneficiorum kościoł w Kowalach był zupełnie spustoszony i nie pełnił żadnych funkcji religijnych, dlatego nie oznaczyliśmy go na tej mapie. Nowy kościół filialny zbudowano (według S. Librowskiego) może w drugiej połowie XVI w., co uwzględniliśmy na mapach przedstawiających stan z końca tego stulecia⁵. Opis parafii Szadek w księdze uposażeń Łaskiego nie wspomina kościoła filialnego św. Idziego, który jest poświęcony w 1372 r. w Starym Szadku. Zgodnie z ustaleniami Zajączkowskich, oznaczyliśmy tę świątynię w mieście Szadku, a nie w Wielkiej Wsi, jak chciał Librowski⁶. Chojny Wielkie w parafii Mileszki (Łęczyckie) miały od 1492 r. kościół filialny z osobnym kapłanem. Inaczej jednak, niż Wiśniowski, który przyznał temu kościołowi funkcje parafialne, my oznaczyliśmy w Chojnach zwykły kościół filialny (sprawa pozostaje dyskusyjna)⁷.

Umieszczone w legendzie mapy objaśnienie, że liczba księży oznacza liczbę stanowisk przy kościele parafialnym lub filialnym, ma związek z niedokładnością informacji źródłowych. Istniały kościoły parafialne nie mające plebana, a zarządzane dorywczo przez komendarzy lub przygodnych kapłanów⁸. Niektórzy plebani z powodu kumulacji beneficjów nie rezydowali w parafii, bywali też tacy, którzy nie mieli wyższych święceń kapłańskich (przezbrateratu) i nie mogli pełnić funkcji duszpasterskich⁹. Mapa pomija te zjawiska i każdą parafię traktuje tak, jakby rezydował w niej pleban, czyli co najmniej jeden ksiądz. Wymienieni w Liber beneficiorum wikariusze, a także altaryści, kapelani i mansjonarze podwyższają liczbę księży. Wzmianki o domku dla wikariusza traktujemy jak informację o obecności takiego księdza¹⁰.

Pomijając kolegiaty i klasztory, więcej niż trzech księży znaleźliśmy w 16 miastach i w 3 wsiach. Były to: w archidiakonacie łęczyckim Będków, Bielawy, Brzeziny, Chełmo (dawniej Chełm, wieś w pow. radomszczańskim)¹¹, Łęczyca, Piątek, Piotrków, Wolbórz, Zgierz; w archidiakonacie uniejowskim Brzeźnica, Kamieńsk, Łask, Radomsko, Sieradz, Spycymierz (wieś), Warta; w archidiakonacie gnieźnieńskim Grzegorzew, Turek, w archidiakonacie kaliskim Kalinowa (wieś).

Na omawianym obszarze znajdowały się cztery kolegiaty: w Kościele (czyli w Tumie koło Łęczycy), w Uniejowie, Sieradzu i Wieluniu. Kolegiaty uniejowska i wieluńska były również ośrodkami parafii, kolegiata sieradzka była związana z kaplicą przy zamku¹², a w Kościele (Tumie) oprócz okazałej romańskiej kolegiaty pod wezwaniem Najśw. Marii Panny stał kościół parafialny św. Mikołaja¹³.

Klasztory, tylko przygodnie wzmiankowane w Liber beneficiorum Łaskiego, zostały oznaczone na mapie zgodnie z opracowaniem Jerzego Kłoczowskiego¹⁴. Pomocne były także publikacje Stanisława Librowskiego i Stanisława Litaka¹⁵. Za Kłoczowskim pominięto małe placówki zakonne (np. w Kazi-

⁵ W wizytacji z lat 1668–1669 wymieniono Kowale z kaplicą afiliowane do parafii Praszka; Łaski LB, II, s. 124; Rosin, Słownik, s. 137; Librowski, Repertorium, s. 145 n.; Librowski, Indeks, s. 110.

⁶ Łaski LB, I, s. 439–441; Zajączkowsky, II, s. 114 n.; Librowski, Repertorium, s. 139, 148; Librowski, Indeks, s. 154; Litak, Kościół, s. 202.

⁷ W 1628 r. Chojny zostały wymienione wśród parafii (Constitutiones, k. D 2), lecz inne źródła aż do XVIII w. nie wskazują, żeby należało uznać ten kościół za filię z okręgiem. Łaski LB, II, s. 384 (tutaj także podstawa lokalizacji Chojen Wielkich i Chojen Małych); E. Wiśniowski, op.cit., s. 279; Librowski, Indeks, s. 83; Litak, Kościół, s. 195; Czaykowski, Regestr Diecezjów; mapy Perthéesa i Gilly'ego. – Datę erekcji kościoła filialnego ustalił J. Szymczak, *Erekcja kościoła w podlódzkich Chojnach w 1492 r.*, „Rocznik Łódzki”, t. 43, 1996, s. 15–35.

⁸ Takich parafii nie obsadzonych przez plebanów E. Wiśniowski wymienił z terytorium sieradzko-łęczyckiego 14 (op.cit., s. 287).

⁹ Tamże, s. 280, 287–295.

¹⁰ W Milejowie są wzmiankowane domki wikariuszy (Łaski LB, II, s. 188 n.), dlatego przyjęliśmy liczbę trzech księży. O wikariuszach i liczebności duchowieństwa parafialnego m. in. w archidiakonatach uniejowskim i łęczyckim zob. E. Wiśniowski, op.cit., s. 311–315, 323–329.

¹¹ W Chełmie (dekanat tuszyński) była sytuacja wyjątkowa – trzech plebanów (wątpliwe, czy wszyscy rezydowali), wikariusz i altarysta (był równocześnie plebanem w Siedlcu); Łaski LB, II, s. 200–206; E. Wiśniowski, op.cit., s. 283, 326; Librowski, Indeks, s. 82.

¹² Zob. komentarz do planu Sieradza, s. 90.

¹³ Łaski LB, II, s. 429 n.

¹⁴ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich, w: Kościół w Polsce*, op.cit., s. 495–582 i mapa załącznikowa nr 4.

¹⁵ Librowski, Indeks; Litak, Kościół.

mierzu), prepozyturę benedyktynów w Uniejowie uwzględniono tylko jako kościół filialny (kaplicę)¹⁶. W sumie oznaczyliśmy 13 klasztorów w 12 miejscowościach (w Wieluniu 2 domy zakonne). Rozmieszczenie klasztorów według zakonów było następujące: paulini – Oporów, Wielgomłyny, Wieluń, Wieruszów; dominikanie – Łęczycza, Piotrków, Sieradz; kanonicy regularni laterańscy – Klasztor Mstowski, Kłodawa; franciszkanie w Radomsku, bernardyni w Warcie, augustianie w Wieluniu, norbertanie (premonstratensi) w Witowie. Wielgomłyny i Witów były wsiami, Klasztor Mstowski sąsiadował przez granicę województwa i diecezji z miastem Mstowem, pozostałe placówki zakonne znajdowały się w miastach. Cztery kościoły klasztorne stanowiły ośrodki parafii (Klasztor Mstowski, Kłodawa, Oporów i Wielgomłyny)¹⁷.

Szpital, czyli przytułek, z reguły łączył się z własnym kościołem lub kaplicą¹⁸. Księga uposażeń Łaskiego i opracowania pozwoliły oznaczyć 17 szpitali w 16 miastach. Były to: Bolesławiec, Brzeziny, Brzeźnica, Dobra¹⁹, Kłodawa²⁰, Krośniewice, Kutno, Łask²¹, Łęczycza (2 szpitale), Piątek, Piotrków, Sieradz, Uniejów, Warta, Wieluń, Wolbórz²².

Większość kościołów filialnych z funkcjami parafialnymi, które istniały w końcu XVI w., miała już ten charakter w czasie spisowania księgi uposażeń diecezji gnieźnieńskiej. Miejscowości z pozostałymi kościołami tego typu to wspomniane wyżej Łubnice i Kowale, następnie Szczyty, które w 1563 r. utraciły samodzielną parafię, oraz Konopnica, gdzie w latach 1551–1552 zbudowano kościół i utworzono filię parafii Osjaków²³. Mieleszyn i Sokolniki, wcześniej parafie, w początkach XVI w. były przejściowo afiliowane do sąsiednich parafii i wkrótce potem odzyskały samodzielność²⁴. Topola natomiast była długo filią parafii Kościół (Tum), odłączono ją w 1599 r.²⁵ Istniejący w czasach Łaskiego kościół filialny w Słomowie stał się osobną parafią przed końcem XVI w.²⁶ W tym samym okresie powstały cztery nowe parafie w miejscowościach, w których nie było wcześniej kościoła: w Krzepczowie (parafia utworzona w 1526 r.), w Chojnem (1527), Dłutowie (1540) i Kliczkowie Małym (1590)²⁷. W roku 1529 erygowano parafię przy kaplicy w Puszczy Osiańskiej²⁸. W XVI stuleciu wystąpiły dwa przypadki przeniesienia ośrodka parafii ze wsi do miasta, w którym znajdował się kościół filialny danej parafii. W 1523 r. parafię ze wsi Rosocha zastąpiono prepozyturą w mieście Będkowie (dotychczas był tam kościół filialny z 4 wikariuszami)²⁹. W 1548 r. nastąpiło przeniesienie parafii z Chrząstowa do Nowopola (Konieczpola)³⁰.

¹⁶ O kościołach w arcybiskupim Uniejowie zob. Łaski LB, I, s. 338–359; E. Wiśniowski, op.cit., s. 283–285; *Uniejów. Dzieje miasta*, pod red. J. Szymczaka, Łódź 1995, s. 73 n., 397–401.

¹⁷ Kanonicy regularni z Kłodawy zarządzali także dwiema pobliskimi parafiami w Rdotowie i Sobótce. Łaski LB, II, s. 451–454, 459–463; Librowski, Indeks, s. 106, 140, 148. Por. Litak, Kościół, s. 98, 191, 516.

¹⁸ E. Wiśniowski, op.cit., s. 346–356.

¹⁹ W Dobrej wizytacji z lat 1635–1636 i 1683 wymieniają prepozyturę szpitalną z kościołem św. Ducha lub św. Stanisława. Łaski podaje tylko kaplicę pod wezwaniem św. Stanisława i in., lecz ponieważ jego informacje są niepełne, przyjmujemy istnienie szpitala już na początku XVI w.; Łaski LB, I, s. 403; Librowski, Repertorium, s. 140, 150; Librowski, Indeks, s. 88.

²⁰ Szpital kanoników regularnych. – J. Kłoczowski, op.cit., s. 510.

²¹ Librowski, Indeks, s. 118.

²² Wezwania św. Ducha i św. Leonarda odnosiły się do jednego szpitala w Wolborzu, a nie do dwóch; Łaski LB, II, s. 176, 178; Librowski, Indeks, s. 167.

²³ Rybus, s. 179; Librowski, Indeks, s. 109, 154.

²⁴ Constitutiones, k. E; Łaski LB, II, s. 145, 150; Rosin, Słownik, s. 114, 124, 155; Librowski, Indeks, s. 124, 129, 148 n.

²⁵ Łaski LB, II, s. 429 n.; Rybus, s. 211; Librowski, Indeks, s. 156.

²⁶ Constitutiones, k. D (błędnie Płomowo zamiast Słomowo); Łaski LB, I, s. 258, 261; Librowski, Indeks, s. 147.

²⁷ Librowski, Indeks, s. 83, 88, 106, 113.

²⁸ Zob. Granice administracji kościelnej, s. 34.

²⁹ Łaski LB, II, s. 230–233; Librowski, Indeks, s. 76, 141.

³⁰ Łaski LB, I, s. 558, 562; Rybus, s. 172, 175; Librowski, Indeks, s. 128 n.

OSADNICTWO

LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

Krzysztof Chłapowski

Przy opracowywaniu map szczegółowych Polski XVI w. przyjęliśmy jako podstawową zasadę przedstawienie pełnej sieci osadnictwa w drugiej połowie tego stulecia. Zastosowane w tym celu metody zostały przedstawione dokładnie w wydanych tomach tej serii, w rozdziałach komentarzy poświęconych lokalizacji miejscowości, a w tym tekście zostaną jedynie powtórzone dla wygody użytkowników opracowania¹.

Rejestry poborowe – główne źródła do interesującego nas obrazu osadnictwa – nie zawierają kompletnego wykazu miejscowości istniejących w momencie spisowania tych źródeł. Przede wszystkim nie notowano w nich tych osiedli, które nie podlegały poborowi, a więc folwarków, wsi miejskich (płaciły z miastem), osad nowozakładanych lub też odbudowywanych po klęskach elementarnych (pożar, powódź) i z tego powodu zwolnionych na pewien czas z podatków². Nie brakowało też w rejestrach niedokładności, przypadkowych opuszczeń oraz nadużyć. Te ostatnie dotyczyły częściej zaniżenia podstawy poboru niż pominięcia całych osiedli. Zatajenie niewielkiej osady mogło ująć uwagę poborcy, zaś przysiółek, będący realnie osobną osadą, mógł być formalnie potraktowany jako część większej miejscowości tego samego właściciela.

Dla uzupełnienia danych z rejestrów z drugiej połowy XVI w. sięgnęliśmy do innych źródeł, także wcześniejszych i późniejszych³. Było to konieczne tym bardziej, że względemu bogactwu rejestrów dla woj. łęczyckiego towarzyszyło ubóstwo rejestrów dla woj. sieradzkiego wraz z ziemią wieluńską. Ponadto, w odróżnieniu od pracy nad poprzednimi mapami tej serii, nie dysponowaliśmy wizytacjami z końca XVI w., lecz dopiero z pierwszej połowy XVII w., obejmującymi niestety tylko część obchodzącego nas terytorium. Dzięki wcześniejszym i późniejszym źródłom uzupełniliśmy wykaz osiedli o takie, które zostały wymienione w pierwszej połowie XVI stulecia i w XVII w., więc istniały w czasie przedstawionym na mapie⁴.

Pominęliśmy dwie kategorie miejscowości wspomnianych w źródłach z pierwszej połowy XVI wieku: po pierwsze – osady później już nie występujące, po drugie – poświadczone ponownie dopiero w XIX w. Z drugiej kategorii uwzględniliśmy jednak te osady, które z powodu swego charakteru były zwolnione od poboru (folwarki, wsie miejskie), a także młyny, które w rejestrach figurowały jako należące do wsi i nie mające własnych nazw, lecz źródła z końca XVIII i z XIX w. pozwoliły je uznać za odrębne osady młyńskie⁵. Osiedla wymieniane tylko w początku XVI w. były często określane (zwłaszcza w Liber beneficiorum Łaskiego) jako „haereditas deserta”, co pozwala przyjąć, że albo nigdy się

¹ H. Rutkowski, Lokalizacja miejscowości, w: AHP Mazowsze, s. 64–76; K. Pacuski, Lokalizacja miejscowości, w: AHP Sandomierskie, s. 67–76.

² Zestawienie i charakterystyka rejestrów zob. s. 13 n.

³ Zob. s. 14 n.

⁴ Najwięcej takich miejscowości wystąpiło w powiatach ostrzeszowskim i sieradzkim, gdyż rejestry tych powiatów były nieliczne, a przede wszystkim miały, jak się okazało, sporo opuszczeń i braków.

⁵ Np. folwark Dzieńciarty w par. Rozprza, wsie miejskie Zapusty obok Sieradza, młyn Dobra w par. Dobryszczyce należący do plebana, który wizytacja z 1779 r. wymienia z adnotacją: „teraz Karkoszki nazwane” (Materiały J. Warężaka w Instytucie Historii PAN w Warszawie).

nie odrodziły⁶, albo jeśli ich istnienie jest udokumentowane źródłowo dopiero w XVIII w. i później, ponowne zasiedlenie nastąpiło po długiej przerwie, a zatem w drugiej połowie XVI w. nie istniały⁷. Na mapę nie wprowadziliśmy miejscowości znanych dopiero z lustracji z pierwszej połowy XVII w., nawet jeśli podejrzewaliśmy, że niektóre z nich mogły powstać przed 1600 r.⁸

Na mapie oznaczyliśmy wyłącznie osiedla samodzielne o własnej nazwie, tworzące jedno lub parę skupień budynków mieszkalnych i gospodarczych, których mieszkańcy użytkowali określony teren, mniej lub bardziej dokładnie odgraniczony od obszarów przynależnych do sąsiednich osad⁹. Na gęsto zasiedlonych, zwłaszcza mniej zalesionych obszarach starego osadnictwa o stabilnych stosunkach własnościowych rzadko powstawały nowe osady, natomiast na większych terenach leśnych akcja osadnicza była żywsza. W województwach łęczyckim i sieradzkim istniały w XVI w. dwa większe obszary zalesione: jeden na styku powiatów sieradzkiego, wieluńskiego i ostrzeszowskiego, należący głównie do dóbr królewskich, drugi na styku powiatów brzezińskiego, szadkowskiego i piotrkowskiego, należący do kapituły krakowskiej i do biskupstwa włocławskiego. Na obu tych terytoriach powstały w ciągu XVI w. liczne nowe osady¹⁰. W pozostałych regionach obchodzących nas województw lokacje nowych wsi zdarzały się wyjątkowo.

Zakres odrębności poszczególnych osad bywał płynny, dotyczy to przede wszystkim folwarków i młynów. Przeważnie były one obejmowane nazwą wsi, przy której leżały, mimo iż odległość od zwartej zabudowy wiejskiej mogła sięgać nawet kilku kilometrów. Niektóre z tych drobnych punktów osadniczych, bardziej odległe lub wyraźniej wyodrębniające się gospodarczo (np. folwarki należące do większych dóbr ziemskich, obsługiwane przez chłopów z kilku wsi), otrzymywały własne nazwy i traktowano je jako odrębne osady. Źródła nie zawsze wskazują, czy taką osadę należy potraktować jako folwark, czy jako wieś. Zauważyć też trzeba, że młyny lub karczmy, leżące we wsi i nie będące osobnymi punktami osadniczymi, mogły mieć własne nazwy, często urobione od nazwiska (przezwiseka) młynarza albo nawiązujące do usług świadczonych w karczmie bądź ich skutków.

Na terytorium dwóch województw objętych tym opracowaniem występowały osiedla szlachty zagrodowej, złożone z drobnych przysiółków objętych wspólną nazwą, a rozróżnianych dodatkowym określeniem, będącym drugim członem nazwy. Wywoływało to czasem trudność rozstrzygnięcia, czy były to osady odrębne, czy też części jednej wsi. Przyjmowaliśmy raczej tę pierwszą możliwość, aby nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości. W sumie stwierdziliśmy istnienie w XVI w. w województwie łęczyckim 28 skupisk składających się z co najmniej trzech osad o wspólnym pierwszym członie nazwy (pow. łęczycki 21, pow. orłowski 7), a w woj. sieradzkim – 9 takich skupisk. Najliczniejsze skupiska o wspólnej nazwie to: Idzikowice oraz Bielice w pow. łęczyckim, Gumino w orłowskim i Pęgowo w szadkowskim (po 7 osad). Gdy źródła wskazywały, że w XVI w. istniały obok siebie dwie lub trzy osady o tej samej nazwie nie rozróżnione drugim jej członem, a rozróżnienie następowało dopiero w XVII w. lub nie wystąpiło wcale, oznaczaliśmy je na mapie jednym punktem, a w indeksie po nazwie zastosowaliśmy symbol składający się ze znaku mnożenia i cyfry oznaczającej liczbę osad, np. Topola x 3 czy Nieradza x 3¹¹.

⁶ Najliczniej takie osady wystąpiły w pow. łęczyckim, był to bowiem obszar licznego osadnictwa szlachty zagrodowej, która nie była w stanie odbudować zniszczonej wsi i raczej przenosiła się do innej.

⁷ Np. Dudy wymienione przez Łaskiego LB, II, s. 361 jako „haereditas deserta”, a później pojawiające się dopiero w XIX w. jako Dudły.

⁸ Np. w lustracji tenuty Klonowa z 1616 r. są wsie Lipica i Leliwa bez określeń wskazujących na świeżą lokację (LWWK 1616, cz. 1, s. 140), ale nie poświadczone w znanych nam źródłach wcześniejszych. Być może były lokowane jeszcze przed 1600 r.

⁹ Szerzej o tym H. Rutkowski, op.cit., s. 64 n.

¹⁰ Na drugim z wymienionych obszarów w ciągu XVI w. kapituła krakowska lokowała 11 nowych osad (Karpińno czyli Zarzeczce w pow. brzezińskim, Malówka, Wola Latańska czyli Latalice, Wola Sulątkowska, Wola Zamojska czyli Zamoście w pow. szadkowskim, Brojce, Kochanie, Giemzów czyli Stróża, Huta, Leszczyny, Łaziska w pow. piotrkowskim), a biskup włocławski 5 (Chrosty, Mierzączka czyli Wólka, Rozrażew w pow. brzezińskim, Podstoła, Radociny w pow. piotrkowskim).

¹¹ W rejestrach poborowych występuje jedna Topola w trzech częściach, ale uznaliśmy, że realnie istniejący stan rzeczy oddaje uwaga widniejąca w lustracji 1564/65 r.: „iż są trzy Topole, jedna królewska co ją mieszczanie łęczyccy dzierżą, a dwie ziemiańskie” (LWWK 1564, cz. 2, s. 137). Ostateczne ukształtowanie się trzech wsi, każda z drugim

Rozstrzygnięcie trudności, jakie stwarzały zapisane w źródłach nazwy, które mogły odnosić się do odrębnych miejscowości albo do ich części, chcemy pokazać na przykładzie Żakowic w pow. łęczyckim. W rejestrach podatkowych z XVI i XVII w. wystąpiły w różnych układach nazwy: Żakowice Wielkie, Żakowice Małe, Puśniki, Jeże, Gose. Mogły one oznaczać dwie albo trzy wsie, należące do szlachty zagrodowej i cząstkowej. W Liber beneficiorum Łaskiego i w Rejestrze Czaykowskiego zanotowano trzy wsie, dokładne mapy z pierwszej połowy XIX w. pokazują dwie wsie, Żakowice i Puśniki, istniejące też obecnie. Analiza danych źródłowych doprowadziła do następujących wniosków: Żakowice Wielkie to dzisiejsze Żakowice. Żakowice Małe czyli Puśniki (tak wyraźnie w rejestrze z 1543 r.) powstały z połączenia dwóch osad o tych nazwach, które wymienił Łaski; w rejestrach z lat 1564 i 1576 są to Żakowice-Puśniki-Jeże. Rejestr z 1563 r. prawdopodobnie łączy nazwę Gose z tymi Żakowicami, które w innych rejestrach mają nazwę Puśniki, ale nie można wykluczyć związku tej nazwy z Żakowicami Wielkimi, które tu nie zostały wyraźnie wymienione¹². Nie ulega natomiast wątpliwości, że Gose należy potraktować jako część którejś z tych dwóch wsi, a nie osobną trzecią osadę, jak sugeruje Rejestr Czaykowskiego oraz mapa Perthéesa (lokalizuje ona Gossy na zachód od drogi Żakowice – Puśniki, co jest nie do przyjęcia, ponieważ tam wzdłuż rzeki przebiega granica gruntów tych wsi od strony Wojciechowic Małych).

Inny przykład to możliwość identyfikacji Nieradowa wymienionego tylko w Liber beneficiorum Łaskiego z wymienioną również przez to źródło osadą Bujnice Małe¹³. Podstawą były zapisy dotyczące dziesięciny.

Gdy nie byliśmy pewni, czy wieś należąca do dwóch różnych przedstawicieli wielkiej własności (lub też gdy jeden z tych właścicieli należał do wspomnianej kategorii) tworzyła jedną osadę, czy też dwa osiedla o tej samej nazwie, stosowaliśmy następującą zasadę: Jeśli brak jest wyraźnego potwierdzenia, że mamy w drugiej połowie XVI w. do czynienia z dwiema osadami, rozróżnianymi przy pomocy drugiego członu nazwy (często jest to przymiotnik wskazujący na przynależność własnościową), to miejscowość należąca do dwóch właścicieli traktujemy jako jedno osiedle¹⁴.

W województwie sandomierskim stosunkowo liczne były osady przedmiejskie o własnej nazwie, wyraźnie wyodrębnione przestrzennie, a w łęczyckim i sieradzkim znaleźliśmy tylko trzy takie osady: Zamoście – przedmieście Inowłódza leżące po drugiej stronie Pilicy, Żychelska Wieś – przedmieście Żychlina i Plebańska Wieś – przedmieście Szadka¹⁵.

Tak jak w poprzednich opracowaniach tej serii, za osobne punkty osadnicze uznaliśmy położone poza miejscowościami młyny zbożowe i rudne (czyli kuźnice), jeśli miały własną nazwę i utrwaliły swą odrębność osadniczą, co pozwoliło na ich dokładne zlokalizowanie¹⁶.

Oznaczyliśmy na mapie jedną karcznię z własną nazwą jako osobną jednostkę osadniczą. Była to karczma Żeglina w par. Sieradz, którą jeszcze w XIX w. wymieniano jako osobną osadę i tak oznaczono na mapie Kwatermistrzostwa oraz na mapie Chrzanowskiego¹⁷.

członem nazwy, nastąpiło dopiero w XIX w.; w Liber beneficiorum Łaskiego i w wizytacji z 1636 r. znajduje się określenie: „Nieradza triplex” (Łaski LB, I, s. 410, 411; Archiwum Diecezjalne we Włocławku, AAG 5, k. 214), a rejestr podymnego z 1662 r. wymienia: Nieradza Wysoka, Nieradza Niska, Nieradza Piaski (ASK I, 74, k. 277v – 278).

¹² Por. dane rejestru z 1576 r., gdzie wśród właścicieli działów w obu Żakowicach występuje Jan Żakowski Gosz (P. Wielkopolska, II, s. 85, 139).

¹³ Łaski LB, II, 216 (Nieradów), I, 555 (Bujnice Małe).

¹⁴ Wymienić tu można np. w pow. brzezińskim Swędowo dziś Swędów i Swędów Szlachecki, w pow. sieradzkim Unków dziś Uników i Uników Kapitulny, w pow. piotrkowskim Lutostawice dziś Lutostawice Rządowe i Lutostawice Szlacheckie, Wodzin Wielki dziś Wodzin Majoracki i Wodzin Prywatny, w pow. radomszczańskim Kruplin dziś Kruplin Poduchowny i Kruplin Radomszczański, w pow. wieluńskim Biała dziś Biała i Biała Rządowa. Zdarza się też, że dziś występują dwie wsie z nazwami różniącymi się przymiotnikiem świadczącym, że dawniej była to jedna wieś, której część należąca do plebana z czasem rozwinęła się w osobną osadę; w XVI w. ta część plebańska była na tyle mała, że nie kwalifikowała danej wsi do oznaczenia na naszej mapie jako szlachecko-duchownej czy królewsko-duchownej, np. Dylów dziś Dylów Szlachecki i Dylów Rządowy, Męka dziś Męka i Męka Księża, Unienie dziś Umień i Umień Poduchowny.

¹⁵ Zamoście wymienia Liber beneficiorum Łaskiego (Łaski LB, II, s. 315) i wizytacja z 1609 r. (SGKP, t. 3, s. 292); Żychelska Wieś i Plebańska Wieś występują w rejestrach poborowych.

¹⁶ Zlokalizowaliśmy ponad 50 młynów z własną nazwą i 8 kuźnic, zob. s. 50 n.

¹⁷ Jako karczma przy wsi królewskiej Bogumiłowo wymieniana jest w Liber beneficiorum Łaskiego oraz w lustracjach z lat 1564/5, 1569, 1616, 1628–32 i 1661 (Łaski LB, I, s. 431; LWWK 1564, t. II, s. 27; ASK XLVI, 103 d, k. 125;

W rejestrach poborowych pow. piotrkowskiego z lat 1535, 1553 i 1577 w par. Milejów figuruje nazwa Przeora (1535 i 1577 po Milejowie, 1553 na końcu parafii), a przy niej odpowiednio $\frac{1}{2}$, 1 i $1\frac{1}{2}$ łana¹⁸. W rejestrze 1553 r., zawierającym określenia własnościowe, Przeora widnieje bez właściciela (w rejestrach 1511 i 1518 wystąpił młyn „Przicora”)¹⁹. Ponieważ nazwy tej brak w innych źródłach, wcześniejszych i późniejszych (również na mapach XIX i XX w.), uznaliśmy, że – wbrew pozorom – nie była to osobna jednostka osadnicza, lecz część wsi Milejów należącej do opata sulejowskiego, wydzielona na rzecz przeora klasztornego.

Rozmaitość źródeł, które wykorzystywaliśmy, pozwoliła nam uchwycić 12 osad folwarcznych o własnej nazwie, nie związanych ze wsią²⁰. Nie wydaje się, by liczba ta mogła wzrosnąć na skutek wykorzystania dalszych źródeł, w stuleciach bowiem następujących po XVI w. wyodrębnione osiedla folwarczne były nieliczne. Być może jednak niektóre miejscowości, przedstawione na naszej mapie jako wsie, były lub stały się w drugiej połowie XVI w. osadami folwarcznymi, pozbawionymi ludności kmiecej i zagrodniczej. W źródłach określenie „praedium” odnosiło się niekiedy także do osad w posiadaniu szlacheckim, zamieszkałych nie tylko przez rodzinę właściciela i służbę, ale również przez kilku zagrodników. Zgodnie z ogólną zasadą nie wprowadziliśmy na mapę folwarków znanych jedynie ze źródeł powstałych po XVI w.

Położone poza wsiami folwarki, młyny zbożowe, kuźnice i jedna karczma stanowiły razem 77 małych osad, które zbiorczo określamy jako osady młyńskie i folwarczne (zob. tabela 10 w rozdziale o przynależności własnościowej).

Termin „lokalizacja miejscowości” określa dwa zabiegi. Pierwszy z nich to identyfikacja miejscowości istniejącej w XVI w. z osadą znaną z późniejszych, szczegółowych przekazów kartograficznych, a także z wykazów miejscowości z końca XVIII w., Tabeli 1827 r. czy Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego. Drugi to umiejscowienie danego osiedla na opracowywanej mapie. Czasem należało brać pod uwagę opracowania, których autorzy sięgali do źródeł dziś nie istniejących lub trudno dostępnych, rozproszonych i niezinventaryzowanych²¹. Niekiedy osadę, nie wymienioną w znanych nam źródłach z XVIII i XIX w., można było zlokalizować dzięki wykazom Urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych, serii, która miała objąć cały kraj, wydawanej w latach siedemdziesiątych. Zawiera ono bogaty, nierównej co prawda wartości, spis nazw terenowych zebranych na miejscu głównie w latach sześćdziesiątych naszego stulecia. Obfitość nazw dla niektórych terenów ustępuje temu, co przynoszą informacje z XVIII i XIX w., na ogół jest jednak wyższa. Niestety zeszyty dotyczące niektórych interesujących nas terenów nie zostały wydane – brak byłych powiatów: kutnowskiego, łaskiego, łódzkiego, pajęczyńskiego i rawskiego z województwa łódzkiego oraz ostrzeszowskiego i tureckiego z województwa poznańskiego.

Miejscowości lokalizowaliśmy na podkładzie map w skali 1:100 000 z XX w., lecz zgodnie z ich położeniem na najstarszych mapach szczegółowych z końca XVIII i pierwszej tercji XIX wieku. W znacznej części jest to usytuowanie inne niż obecnie z powodu licznych przemieszczeń spowodowanych parcelacją i komasacją gruntów ornych (przede wszystkim związanych z uwłaszczeniem), przebudową układu dróg, regulacją rzek, przemianami urbanizacyjnymi; do tych ostatnich należy powstanie osiedli przemysłowych w XIX w. w regionie łódzkim, w tym nowolokowanych miast (Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Tomaszów Mazowiecki), oraz gwałtowne przekształcanie się starych, drobnych osad w miasta przemysłowe (Łódź, Ozorków, Zduńska Wola). Ostatnio nastąpiły

LWWK 1616, s. 95; LWWK 1628, t. II, s. 155; LWWK 1659, t. II, s. 88); Tabela 1827 r. wymienia osadę Zeglnia mającą jeden dom i pięciu mieszkańców.

¹⁸ ASK I, 24, k. 481; P. Wielkopolska, II, s. 252; ASK I, 25, k. 255.

¹⁹ P. Wielkopolska, II, s. 196.

²⁰ Folwarki są wymienione na s. 51.

²¹ Np. prace dotyczące obszaru Łodzi pomogły nam w identyfikacji i lokalizacji młynów Chrapek, Kulan, Lamus (A. Zand, *Łódź rolnicza 1332–1793*, „Rocznik Łódzki”, t. II, 1930, s. 53 n.; H. S. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery 1332–1860*, Łódź 1965, s. 30 n.). Istotne znaczenie miały dla nas opracowania: *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, Warszawa 1980; Rosin, Słownik. Natomiast mniejsze pożytki przyniosło wykorzystanie materiałów do słownika ziem łęczyckiej i sieradzkiej (Zajączkowscy), ze względu na ich zakres chronologiczny, a także mapek osadnictwa tych województw w XVI w. opracowanych przez tych autorów, dołączonych do *Studiów nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XVI w. Uwagi i spostrzeżenia*, w: *Studia z dziejów osadnictwa*, 4, 1966.

wielkie zmiany w rejonie Bełchatowa na skutek powstania odkrywkowej kopalni węgla brunatnego. Posługiwanie się mapami WIG z okresu międzywojennego, poprzedzającego powojenne przemiany osadnictwa, oraz – jako materiałem wyjściowym – mapami szczegółowymi z końca XVIII i początku XIX w., nakreślonymi przed zmianami spowodowanymi uprzemysłowieniem regionu łódzkiego w czasach Królestwa Kongresowego, ułatwiło rekonstrukcję obrazu starego osadnictwa.

Ogromna większość miejscowości na naszej mapie ma lokalizację pewną, którą określić można jako identyfikację pewną z osadą zarejestrowaną na najstarszych mapach z przełomu XVIII/XIX w. Lokalizacja miejscowości na tych mapach jest na ogół bliska rzeczywistości drugiej połowy XVI w., a w razie zachowania się zabudowy zabytkowej (kościół, dwór, zamek) lub starego układu urbanistycznego istnieje pewność, że odpowiada ona stanowi z XVI stulecia, a nawet dawniejszemu.

Podstawą lokalizacji pewnej były mapy Gilly'ego-Crona i Kwatermistrzostwa, które odznaczają się bogactwem oznaczonych na nich punktów osadniczych, a także precyzją w umieszczeniu ich nazw²². Pomocniczo posługiwaliśmy się mapą W. Chrzanowskiego, sporządzoną co prawda w skali nieco mniejszej niż skala naszej mapy, ale opartą na rozmaitych dokładnych mapach. Nie można było przyjąć za wystarczającą podstawę lokalizacji pewnej map K. Perthéesa z powodu poważnych zniekształceń położenia punktów osadniczych. Natomiast informacje nazewnicze z tych map i ze związanych z ich powstawaniem materiałów dały możliwość rozstrzygnięcia niektórych trudnych wypadków z dziedziny identyfikacji.

Jako pewną przyjęliśmy lokalizację miejscowości Dobiesławice w pow. orłowskim, która zanikła w XIX w. Została ona odnotowana na mapach Perthéesa i Chrzanowskiego. Na mapach Gilly'ego-Crona i Kwatermistrzostwa w tym miejscu jest skrzyżowanie dróg i drobny, nie opisany punkt osadniczy. Jest to przykład lokalizacji stosunkowo pewnej, o stopniu prawdopodobieństwa wyższym niż lokalizacja przybliżona (w indeksie oznaczono Dobiesławice jako miejscowość zaginioną). Wieś Bielawki w par. Leźnica Wielka, w pow. łęczyckim, zlokalizowaliśmy w przybliżeniu opierając się na informacjach źródłowych z XV w. o wsiach, z którymi graniczyła. Na takiej samej podstawie lokalizację przybliżoną wsi Przykuty w par. Żychlin w pow. orłowskim powiązaliśmy ze wsią Rakowiec. Zapisy z XV w., w których nazwy wsi Głowaczewice i Stypuły (par. Marzenin, pow. szadkowski) występowały zamiennie jako określenie jednej osady, pozwoliły nam powiązać lokalizację Głowaczewic z wymienianymi w XVI w. równoległe z nimi Stypułami, które istnieją do dziś²³.

Wiadomo, że między schyłkiem XVI a końcem XVIII w. zdarzały się zmiany położenia niektórych osiedli, spowodowane powodziami pociągającymi za sobą zmiany koryt rzek, pożarami, lokalnymi przesunięciami dróg oraz powstawaniem miast na terenie starych osad wiejskich. Takie zmiany nie są bliżej rozpoznane i nie mogły być uwzględnione w lokalizacji miejscowości, wolno jednak przypuszczać, że były to w znacznej części przesunięcia małe, czyli dla naszej mapy bez znaczenia.

Niewielka część osiedli ma lokalizację przybliżoną. Zastosowaliśmy tu dwa sposoby postępowania. Osada położona w pobliżu innej miejscowości o lokalizacji pewnej została oznaczona kółkiem połączonym ze znakiem tej drugiej miejscowości; w legendzie określono takie wsie jako „wsie o lokalizacji związanej”, przy czym nazwa osady zlokalizowanej w przybliżeniu nie została wprowadzona na mapę, lecz tylko podana w indeksie²⁴. Inne osady o lokalizacji przybliżonej oznaczyliśmy osobnymi kółkami o linii przerywanej, opatrzonymi osobnymi nazwami. Tak oznaczona miejscowość znajdowała się, według naszych ustaleń, prawdopodobnie na obszarze zajmowanym dziś przez osadę powstałą później lub leżała w jej pobliżu, ale nie umiemy wskazać jej dokładnego położenia.

²² Dzięki tym mapom mogliśmy w sposób pewny zlokalizować około 45 osad dziś nie istniejących, które nie stały się częściami miejscowości dziś istniejących – najczęściej w powiatach: sieradzkim 10, łęczyckim 9, orłowskim 8, w szadkowskim 7. Wśród nich znajduje się miejscowość Śleszyno-Solek zasługująca na osobne wspomnienie, gdyż był to ośrodek parafii. Według opisu Łaskiego kościół parafialny leżał poza wsiami Śleszyno Wielkie i Małe „in loco, qui dicitur Solek” (Łaski LB, II, s. 497 n.). W 1835 r., kiedy kościół uległ ruinie, wzniesiono nowy w Śleszynie Wielkim i zmieniono pierwotną nazwę parafii (SGKP, XI, s. 57).

²³ Informacje źródłowe z XV w. dotyczące wsi Bielawki, Przykuty i Głowaczewice udostępnił nam recenzent, prof. Jan Szymczak, jako dane ustalone z dr Tadeuszem Nowakiem i dr Alicją Szymczakową.

²⁴ Mniej więcej połowa z ok. 35 takich lokalizacji związanych znajduje się w pow. łęczyckim, gdyż osadnictwo tego powiatu w XVI w. charakteryzowało się znaczną liczbą drobnych osad, z których wiele potem zanikło. Potrafimy je łączyć z osadami o lokalizacji pewnej wykorzystując dane własnościowe.

Pod pojęciem lokalizacji przybliżonej rozumiemy zatem dwa różne rodzaje umiejscowienia niepewnego: lokalizację przybliżoną sensu stricto oraz identyfikację niepewną. Pierwszy rodzaj stosowaliśmy wtedy, kiedy osadę potrafiliśmy umiejscowić tylko w przybliżeniu, tj. z błędem przekraczającym 1 km (na mapie 4 mm). Tak było wówczas, kiedy na szczegółowych i dokładnych mapach nie odnajdowaliśmy śladu dawnej miejscowości, a wobec tego lokalizację oparliśmy na mniej ścisłych informacjach. Najczęściej były to wskazówki dotyczące wspólnej przynależności do tegoż samego właściciela (zapisy w rejestrach pogłównego z XVII w. typu „attinencia”, „solvit cum” czy podobne zapisy z XVIII w.), a także nazwy pól we wsiach dziś istniejących lub nazwy ich części utrwalone w Urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych. Identyfikacja hipotetyczna osady szesnastowiecznej z miejscowością istniejącą później dotyczy najczęściej takich sytuacji, gdy podobieństwo nazwy czy kolejność spisania w źródłach sugerowały, że może chodzić o to samo osiedle, ale brak było informacji pozwalających na identyfikację pewną.

Z lokalizacji przybliżonej rezygnowaliśmy, gdy informacje o położeniu osady, którymi dysponowaliśmy, były zbyt ogólnikowe, np. dotyczyły tylko przynależności parafialnej. Taką osadę uznawaliśmy za niezlokalizowaną i dlatego nazwa jej znajduje się tylko w indeksie miejscowości, a także w tabeli nr 1. Szczegółowe badania osadnicze mniejszych obszarów, z wykorzystaniem nieznanymi nam przekazów źródłowych, mogą w przyszłości spowodować upewnienie niektórych lokalizacji przybliżonych czy też wpłynąć na zmniejszenie się liczby osad niezlokalizowanych.

Nie zdołaliśmy zlokalizować, nawet w sposób przybliżony, 17 osiedli szesnastowiecznych (tabela 1). Ponieważ w województwach łęczyckim i sieradzkim mamy w XVI w. 2468 miejscowości, niezlokalizowane stanowią 0,7%, a zatem wyraźnie więcej niż w woj. sandomierskim (0,3%) i mniej niż na Mazowszu (1,3%)²⁵. Najczęściej przeszkodą uniemożliwiającą choćby przybliżoną lokalizację było – jeśli chodzi o woj. sieradzkie – ubóstwo szczegółowych informacji w rejestrach poborowych. Osady niezlokalizowane z woj. łęczyckiego były to osiedla drobne, których mieszkańcy, jak wspomniano, po zniszczeniach czy nieurodzajach przenosili się gdzie indziej. Zaznaczyć należy, że w rejestrze poborowym powiatu piotrkowskiego z 1576 r. wystąpiła w par. Chorzęcin nazwa Golebki bez wpłaty. Jest to jedyne znane nam wystąpienie tej nazwy, które uznaliśmy za pomyłkę spisującego rejestr i nie uwzględniliśmy Golebek w indeksie oraz w tabeli miejscowości niezlokalizowanych.

W zestawieniu liczby miast i wsi w województwach i powiatach prowincji wielkopolskiej, zamieszczonym we wstępie swego wydawnictwa, Adolf Pawiński podał, że w województwach łęczyckim i sieradzkim było w drugiej połowie XVI w., według wydanych przezeń rejestrów, 67 miast i 1985 wsi czyli 2052 osiedla²⁶. Ponieważ liczba wsi w powiecie sieradzkim widniejąca w tabeli Pawińskiego – 197 budziła zastrzeżenia, obliczyliśmy ją ponownie i stwierdziliśmy, że we wspomnianej tabeli znajduje się błąd zecerski: 197 zamiast 297, a zatem łączna liczba miejscowości wynosić powinna 2152.

Mimo, iż nie dysponowaliśmy wizytacjami z końca XVI w., a zachowanych rejestrów woj. sieradzkiego było niewiele, badania nasze pozwoliły na zweryfikowanie liczb podanych przez Pawińskiego (tab. 2). Było to możliwe dzięki sięgnięciu do innych źródeł omówionych wyżej²⁷, a po trosze wynikało z potraktowania jako osobne osady młynów o własnej nazwie, dających się zlokalizować. W niewielkim natomiast stopniu miała na to wpływ akcja osadnicza w końcu XVI w. Ogółem przyrost liczby miejscowości w stosunku do danych Pawińskiego wyniósł 15,7%, a więc był wyższy niż uzyskany dla Mazowsza (9,8%) i Sandomierskiego (13,8%)²⁸. W województwie łęczyckim przyrost ten wyniósł 6,9%, w ziemi sieradzkiej 21,4%, a w ziemi wieluńskiej 15,9%. Na taki rezultat wpłynął fakt, że rejestry woj. łęczyckiego i powiatu wieluńskiego wydane przez Pawińskiego są pełniejsze i bogatsze w informacje niż rejestry ziemi sieradzkiej i pow. ostrzeszowskiego. Najniższe przyrosty stwierdziliśmy w powiatach brzezińskim (3%), wieluńskim (5,3%) i łęczyckim (7,3%), najwyższe w ostrzeszowskim (55,5%), piotrkowskim (31,8%) i szadkowskim (27%). Szczególnie wysoki przyrost wsi w pow. ostrzeszowskim jest spowodowany wyjątkowym ubóstwem rejestru opublikowanego przez Pawińskiego oraz wykorzystaniem

²⁵ AHP Sandomierskie, s. 75; AHP Mazowsze, s. 72–74.

²⁶ P. Wielkopolska, II, s. 63.

²⁷ Zob. s. 42.

²⁸ AHP Sandomierskie, s. 76; AHP Mazowsze, s. 74.

przez nas słownika Rosina, opartego na bardzo szerokiej podstawie źródłowej z księgami sądowymi włącznie.

W liczbie miejscowości omawianego terytorium mieszczą się osiedla o bardzo różnej wielkości, od jednodworczych osad młyńskich i drobnych przysiółków do większych miast, zatem dane z tabeli 2, zawierającej informacje o gęstości osadnictwa, mają wartość przybliżoną²⁹. Wynika z nich, że gęstość zasiedlenia na zajmującym nas obszarze była większa niż w woj. sandomierskim (11,9), a mniejsza niż na Mazowszu (19,9)³⁰. Województwo łęczyckie było zasiedlone gęściej, niż ziemie sieradzka i wieluńska. Decydowała o tym specyfika osadnictwa szlacheckiego podobna do mazowieckiej, tj. znaczna liczba drobnych osad szlachty bezkmiecej, a także stosunkowo małe zalesienie. Skupiska szlachty bezkmiecej występowały również na północnych obszarach powiatów szadkowskiego i sieradzkiego, co powoduje, że gęstość zasiedlenia tych powiatów jest nieco wyższa niż powiatów piotrkowskiego i radomszczańskiego. Pewien wpływ miało też zalesienie – większe na południu i wschodzie omawianego terytorium, mniejsze na północy i zachodzie, a także fakt, że obszary zajmowane przez wielką własność kościelną cechowały osady mniej liczne, ale za to większe; na obszarach osadnictwa średnio i drobnoszlacheckiego było odwrotnie.

Tabela 1

Miejscowości niezlokalizowane

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
Województwo łęczyckie			
brzeziński	Wolborz	Czerwie	1676
łęczycki	Krośniewice	Lasocin	1583
łęczycki	Krośniewice	Pękawki	1590
łęczycki	Łąkoszyn	Kurosze Skonieczne	1673
łęczycki	Słaboszewo	Bojarki	1590
orłowski	Oporów	Wola Dryzdek	1581
Ziemia sieradzka			
piotrkowski	Bogdanów	Dylędy	1577
piotrkowski	Drużbice	Kozarze	1673
piotrkowski	Krzepczów	Wola Głazowa	1673
piotrkowski	Srockie	Wola Hucka	1577
sieradzki	Błaszki	Kołodzice	1607 ^a
sieradzki	Jeziersko	Wola Bierułtowa	1576
sieradzki	Warta	Kawieczynko	1659–1665 ^b
sieradzki	Widawa	Stara Wola	1576 ^c
szadkowski	Strońsko	Trojaki	1565
szadkowski	Wygielzów	Starczyny	1564
Ziemia wieluńska			
ostrzeszowski	Wieruszów?	Białąka	1563 ^d

^a Wymieniona przez Łaskiego (LB, II, s. 58) i w rejestrach z lat 1511 i 1518 (P. Wielkopolska, II, s. 180), a później tylko w wizytacji z 1607 r. (Archiwum Diecezjalne we Włocławku, AAG 2, k. 299).

²⁹ Planimetryczne obliczenie powierzchni parafii, co w wyniku dało powierzchnię powiatów, wykonali K. Chłapowski i M. Wilska.

³⁰ AHP Sandomierskie, s. 75; AHP Mazowsze, s. 75 n.

^b Wystąpiła w rejestrach z 1511 i 1518 r. (P. Wielkopolska, s. 182) i u Łaskiego (LB, I, s. 410, 411), później związana z wójtostwem warckim z określeniem deserta (MRPS, IV nr 5231, 17953); w drugiej połowie XVI w. i na początku XVII w. bez tego określenia (MK 114, k. 33v-34; 134, k. 297-298; 151, k. 41v-42v; 152, k. 228-229v), w wizytacji z 1636 r. (Archiwum, jw., AAG 5, k. 214) i po raz ostatni w lustracji 1659-1665 (LWWK 1659, cz. 1, s. 100).

^c W 1662 r. w par. Widawa wystąpiła Wola Pilchowa, być może identyczna ze Starą Wolą, również później nieznana.

^d Nieznana z rejestrów poborowych, 1563 wspomniana jako opustoszała, nazwa wystąpiła jeszcze 1722–1731 (Rosin, Słownik, s. 58). Rosin, Ziemia wieluńska, mapa załącznikowa, zlokalizował ją w przybliżeniu, ale dane przytoczone przez niego w tekście (tamże, s. 186) uznaliśmy za nie wystarczające do lokalizacji przybliżonej.

Tabela 2

Gęstość osadnictwa

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości na 100 km ²
Powiat: łęczycki	2343	592	25,3
brzeziński	1318	179	13,6
orłowski	665	177	26,6
Województwo łęczyckie	4326	948	21,9
Powiat: sieradzki	2326	367	15,8
szadkowski	2228	386,5	17,3
piotrkowski	2117	301	14,2
radomszczański	2340	239	10,2
Ziemia sieradzka	9011	1293,5	14,4
Powiat: wieluński	2443	160,5	6,6
ostrzeszowski	1071	66	6,2
Ziemia wieluńska	3514	226,5	6,4
Województwo sieradzkie	12525	1520	12,1
Razem	16851	2468	14,6

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI

Krzysztof Chłapowski

Przy opracowywaniu charakteru i wielkości osiedli kierowaliśmy się tymi samymi zasadami, które przyjęliśmy przy sporządzaniu poprzednich map tej serii¹. Wyróżniliśmy zatem:

- ośrodki administracji państwowej, tj. województw, ziem i powiatów²,
- ośrodki administracji kościelnej, tj. archidiakonatów, dekanatów i parafii³,
- miasta i wsie z zaznaczeniem rzędu ich wielkości,
- młyny, kuźnice i folwarki o własnej nazwie, zlokalizowane w sposób pewny jako odrębne osady,
- zamki znajdujące się w miastach i wsiach.

Wszystkie te oznaczenia zostały opisane w legendzie mapy. Stwierdziliśmy, że w drugiej połowie XVI w. na opracowywanym obszarze nie wystąpiły huty szklane i kopalnie z własnymi nazwami⁴.

Wykaz młynów oznaczonych na mapie przedstawia się następująco:

w województwie łęczyckim:

w powiecie łęczyckim: Borowiec, Rudny;

w powiecie brzezińskim: Chachuła, Chrapek, Konewka, Krępa, Kulan, Lamus, Laskowski, Pluskwa, Ruchna, Spała;

w województwie sieradzkim:

w powiecie sieradzkim: Ciągnisz, Czartek, Czekaj, Grzybek, Jaryszek, Karśnia, Kiełbaska, Kolasa, Koszatka, Lipka, Lisek, Szłop;

w powiecie szadkowskim: Księży Młyn, Łętowski, Malczewski;

w powiecie piotrkowskim: Borowiec, Bugaj, Depczyk, Dziewuliny, Franek, Kocielek, Mąka, Wierzchy, Zbyszek;

w powiecie radomszczańskim: Barycz, Borowy, Dąbrowa, Dobra, Olszyński, Osty, Ruda, Soczewka, Stępka, Wójcik, Wójtowski;

w powiecie wieluńskim: Bezula, Drab;

w powiecie ostrzeszowskim: Czyżowski, Drożdżyny, Korpys, Krok, Kuźnica Bobrowska, Mysłaki, Niesób, Smolny.

Kuźnic zlokalizowaliśmy tylko osiem⁵, a znajdowały się one w województwie sieradzkim:

w powiecie sieradzkim: Kuźnica Brąszowska i Kuźnica Kłobar;

¹ I. Gieysztorowa, Charakter i wielkość osad, w: AHP Mazowsze, s. 77 n.; A. Dunin-Wąsowicz, Charakter i wielkość osiedli, w: AHP Sandomierskie, s. 77 n.

² Por. Granice państwowych jednostek terytorialnych, s. 26.

³ Por. Granice administracji kościelnej, s. 36 n.

⁴ W inwentarzach dóbr kapituły krakowskiej z pierwszej połowy XVI w. znajdujemy wzmianki: w 1508 r. villa vitreatorium, 1516 r. vitreatorium alias Huta, w 1531 r. Huta fuit officina vitreatoria (SPPP, t. 12, s. 448, 459, 477 n.). Później występuje wyłącznie wieś Huta (pow. brzeziński). W inwentarzach dóbr biskupstwa kujawskiego z lat 1534 i 1568 znajdujemy wzmianki o istnieniu huty szklanej przy wsi Łaznowo w pow. brzezińskim (Inw. 1534, s. 66 n.); w rejestrze poborowym powiatu piotrkowskiego z 1577 r. przy wsi Dłotów widnieje „huta szklanna” (ASK, I, 25, k. 262). Huta leżąca kilka kilometrów od wsi rozwinęła się później w wieś noszącą nazwę Huta Dłotowska.

⁵ Ponadto istniała pewna liczba kuźnic przy wsiach. B. Zientara (*Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1954) zestawiał w Dodatku (s. 280) kuźnice w powiecie wieluńskim, z których w sposób

w powiecie szadkowskim: Ruda;
w powiecie piotrkowskim: Kuźnica, Kuźnica Lubiecka;
w powiecie radomszczańskim: Dąbek;
w powiecie wieluńskim: Kuźnica Skakawska;
w powiecie ostrzeszowskim: Kuźnica Kraszowicka.

Folwarki z własnymi nazwami oznaczyliśmy następujące:
w województwie łęczyckim: Wójciki (w powiecie łęczyckim);
w województwie sieradzkim: Baszków, Cienia Mała, Garbów, Kociaty, Kołowa, Noski (w powiecie sieradzkim), Sepułki, Ubysław (w powiecie szadkowskim), Dzieciarty (w powiecie piotrkowskim), Ciosów (w powiecie wieluńskim).

Jedyna zlokalizowana karczma z własną nazwą, Żeglina, leżała w powiecie sieradzkim.

We wsiach mieszkali, oprócz właścicieli, kmiecie, zagrodnicy i bezrolni komornicy. Udział ludności zajmującej się zawodami pozarolniczymi (rzemiosło wiejskie i handel) był niewielki. Stwierdzić w tym miejscu należy, że rejestry poborowe województwa sieradzkiego zawierają stosunkowo skąpe informacje, zatem oceny zróżnicowania mieszkańców osad można formułować głównie na materiale dotyczącym województwa łęczyckiego, a także na podstawie informacji zaczerpniętych z lustracji dóbr królewskich oraz inwentarzy dóbr duchownych. Otóż liczba wsi województwa łęczyckiego, w których mieszkała większa liczba rzemieślników, nie przekraczała dwudziestu⁶. Jeżeli idzie o wsie o specjalnej strukturze zawodowej, wymienić trzeba osiem wsi w powiatach sieradzkim i szadkowskim: wsie te (szlacheckie i arcybiskupie) były zamieszkane wyłącznie przez rybaków, co tłumaczy brak niektórych z nich w rejestrach poborowych⁷.

Podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, jako miasta potraktowaliśmy osady płacące szos, zarówno te, których przywilej miejski znamy, jak i te, których przywileju nie znamy. Uwzględniliśmy miasta istniejące w drugiej połowie XVI w., to znaczy te miejscowości, które miastami były wówczas napewno albo prawdopodobnie. Natomiast pominęliśmy te osady, których charakter miejski był wyraźnie nie trwały, przejściowy (lokacje nieudane), oraz te, których lokacji – mimo nadania przywileju miejskiego – nie podjęto (lokacje nierealizowane).

Oto zestawienie miast w Łęczyckiem i Sieradzkim w drugiej połowie XVI wieku, wraz z podaniem kategorii przynależności własnościowej (k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka) i – w szczególnych przypadkach – nazwy dzisiejszej:

Województwo łęczyckie:

powiat łęczycki : Budzynek (s), Dąbie (k), Grabowo (s), Grzegorzewo (d), Kazimierz (d), Kłodawa (k), Krośniewice (s), Łąkoszyn (s), Łęczyca (k), Parzyczów (Parzęczew – s), Piątek (d), Poddąbice (szl), Zgierz (k);

powiat brzeziński: Będków (s), Bratoszewice (s), Brzeziny (s), Inowłódz (k), Łódzia (Łódź -d), Skoszewy (s), Stryków (s), Ujazd (s);

powiat orłowski: Bielawy (s), Oporów (s), Orłów (s), Sobota (s), Żychlin (s).

Województwo sieradzkie:

powiat sieradzki: Burzenin (s), Dobra (s), Sieradz (k), Staw (s), Szczerców (k), Turek (d), Warta (k), Widawa (s), Zamysłów (Dobra – część, s);

powiat szadkowski: Buczek (s), Lutomirsko (Lutomiersk – s), Łasko (Łask – s), Pabianice (d), Szadek (k), Uniejów (d);

powiat piotrkowski: Grocholice (d), Piotrków(k), Rozprza (s), Rzgów (d), Sulejów (d), Tuszyń (k), Wolborz (d);

pewny zidentyfikowaliśmy i zlokalizowaliśmy jedną. W Sieradzkim i Łęczyckim rudy żelaza, będące podstawą egzystencji kuźnic, występowały w znacznie mniejszych ilościach niż w Sandomierskiem.

⁶ Np. w Sokołowie par. Zgierz było 12 rzemieślników (P. Wielkopolska, II, s. 63), w Chełmie par. własna – 12 rybaków, w Lubocheniu Wielkim par. własna – 3 sprzedawców, 7 rzemieślników, 2 rzeźników, 4 piwowarów, w Sadykierzu par. Rzeczyca – 6 sprzedawców, 4 rzemieślników.

⁷ Wielgiąg, Brzozówka, Kozubów, Sarbice, Kawieczyno, Welszczyce, Boczki, Zaspy (Łaski LB, I, s. 345; Ulanowski, *Visitationes*, s.239; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 80; P. Wielkopolska, II, s. 184, 405).

powiat radomszczański: Brzeźnica (Nowa Brzeźnica – k), Kamieńsko (s), Nowopole (Konieczpol – s), Pajęczno (k), Pławno (s), Radomskie (Radomsko – k), Żytne (Żytno – szl);

powiat wieluński: Bolesławiec (k), Działoszyn (k), Kamion (Kamień – k), Lututów (Lututów – s), Osjaków (s), Praszka (s), Toporów (d/s), Wieluń (k), Wieruszów (s), Wodziczna (s);

powiat ostrzeszowski: Baranów (s), Borek (k), Grabów (k), Kobyła Góra (s), Mikstat (k), Ostrzeszów (k).

U progu XVI w. na badanym terytorium, istniało – według Ryszarda Szczygła – 68 miast⁸. Liczba miast w końcu tego stulecia – według naszych ustaleń – wynosiła 72. Zwrócić trzeba uwagę, że nie uwzględniliśmy w końcu XVI w. miast Goraja i Kałowa (wymienionych przez R. Szczygła), ponieważ po raz ostatni z określeniami „oppidum” wystąpiły w Liber beneficiorum Łaskiego⁹. Nie zaliczyliśmy do miast Brusa, Gieczna (lokacje nieudane)¹⁰, Nowego Dobrzelina i Nakielnicy (lokacje niezrealizowane)¹¹, a także Chełma (lokacja nieudana lub tylko zamierzona)¹². Wszystkie te osady leżały w województwie łęczyckim. W województwie sieradzkim natomiast leżał Małyń, którego lokacja również się nie udała. W 1549 r. Marek Łubnicki otrzymał przywilej zezwalający na przekształcenie tej wsi w miasto, a w 1551 r. wśród mieszkańców okolicznych miast propagowano zasiedlanie tej osady¹³. Starania te nie przyniosły jednak rezultatu, skoro w rejestrach poborowych z lat 1552–1576 Małyń występuje jako wieś, tak samo też w wizytacjach z lat 1635–36 i 1683¹⁴. Dlatego informację, że w księgach metrykalnych miejscowej parafii około 1654 r. Małyń został określony jako miasto¹⁵, należy potraktować jako nieścisłość źródła, jeżeli nie jest to pomyłka pierwszego informatora.

W ciągu XVI w. liczba miast na obszarze będącym przedmiotem niniejszego opracowania wzrosła o 6¹⁶. Jak przekonywająco udowodnił R. Szczygieł, przywilej lokacyjny Rzgowa z 1467 r. zaczął być realizowany dopiero począwszy od 1505 r.¹⁷ W 1544 r. Stanisław Przerębski, stolnik sieradzki, otrzymał zezwolenie na przekształcenie w miasto swej wsi Pławno w pow. radomszczańskim¹⁸. W 1546 r. Jan Russocki, miecznik kaliski, otrzymał przywilej na przekształcenie swojej wsi Długiej w miasto o nazwie Niezamyśl¹⁹. Długa leżała przy mieście Dobra od strony zachodniej, natomiast Russocki założył to miasteczko obok Dobrej od strony północno-wschodniej, przy czym nazwa została zamieniona na Zamyśłów. W 1550 r. arcybiskup wystawił akt erekcji kościoła w Zamyślowie, a w 1563 r. „Niemysłów” liczył 8 rzemieślników i zapłacił szos. Wkrótce potem osada utraciła charakter odrębnego miasteczka i stała się częścią Dobrej²⁰.

⁸ Szczygieł, s. 22, wymienił 31 miast w woj. łęczyckim i 39 w woj. sieradzkim (razem 70), ale z liczby dotyczącej woj. łęczyckiego odrzucić trzeba Głowno i Łęgonice, ponieważ pierwsze leżało w woj. rawskim, a drugie w sandomierskim.

⁹ Szczygieł, s. 22; Łaski LB, II, s. 371, 435; również R. Rosin, *Studia z dziejów dawnych miast województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, w: *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Łódzkiego Tow. Nauk.*, R. 14, 1959, s. 1–12, a także: *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, 1971, s. 128, nie znalazł żadnych późniejszych informacji źródłowych.

¹⁰ O tych nieudanych lokacjach Szczygieł, s. 39, 214 n.; zob. też A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń 1997, s. 82 n.

¹¹ Szczygieł, s. 38, 215.

¹² Łaski LB, II, s. 442 tylko raz na wstępie opisu tej parafii określa Chełmo jako miasto, poza tym nie ma żadnych odniesień do miejskiego charakteru osady, w przeciwieństwie np. do Kałowa lub Goraja (tamże, s. 373, 435); por. Szczygieł, s. 38 n., 214 n.

¹³ Tamże, s. 40, 216.

¹⁴ AGAD, I, 25, k. 665; 26, k. 825; P. Wielkopolska, II, s. 236; Librowski, Repertorium, s. 136, 147.

¹⁵ Informację uzyskaną od Romana Kaczmarka podał R. Rosin, *Pabianice w XV i XVI wieku*, w: *Dzieje Pabianic*, pod. red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 32.

¹⁶ Wbrew sugestiom Szczygła, s. 41 n., 117 n., 330, nie uwzględniliśmy Nowego Miasta przy Pabianicach. Postąpiliśmy tak, ponieważ akt z 1553 r. spowodował tylko poszerzenie istniejącego miasta o nowe działki budowlane i nowy rynek, ale nie utworzył obok Pabianic osobnej gminy miejskiej z własnymi władzami, por. H. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia*, Warszawa 1903, s. 161–164, 341, 347; J. Goldberg, *Dzieje Pabianic w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1990, s. 7 n.

¹⁷ Szczygieł, s. 40 n., 167, 217.

¹⁸ MRPS, IV, nr 21508; por. Szczygieł, s. 39, 166, 217.

¹⁹ MRPS, IV, nr 7568; Szczygieł, s. 39 n., 167, 216 n.

²⁰ Rejestr pogłównego z 1662 r. wymienia „Dobra et Zamyśłów” (ASK, I, 74, k. 281 v). Lokalizację Zamyśłowa pokazują mapy Perthéesa i Gilly’ego. Kościół (kaplica) św. Jana Chrzyciela poza miastem Dobra występuje w wizyta-

Z 1549 r. pochodzą akty lokacji Buczka w pow. szadkowskim (Buczkwoscy)²¹. Wodziczna w pow. wieluńskim (własność szlachecka) jako miasto wspomniana została ok. 1570 r., a w r. 1670 i później figurowała jako wieś²². Przyjmujemy, że w końcu XVI w. była (przejęciowo) miastem. W drugiej połowie XVI w. Zborowscy osadzili, prawdopodobnie na surowym korzeniu, miasto Borek tuż przy Ostrzeszowie. W 1591 r. w drodze zamiany (frymark) Borek stał się królewszczyzną²³.

Przy określaniu wielkości miast (liczby mieszkańców) wykorzystaliśmy rejestry poborowe z XVI w., lustracje dóbr królewskich z trzech przekrojów (1564/5, 1616–20, 1628–32), inwentarze dóbr duchownych, rejestry pogłównego z XVII w. (porównawczo)²⁴ oraz ustalenia literatury. Podstawą szacunków była liczba domów, a w jej braku liczba rzemieślników²⁵. Zastosowaliśmy takie same podziały na kategorie wielkościowe, jak w komentarzach do map Mazowsza i województwa sandomierskiego, oraz taki sam przelicznik jak w Sandomierskiem (średnio 9 osób na 1 dom)²⁶.

Obliczenia wielkości miast przyniosły następujące wyniki: na 72 miasta badanego terytorium liczbę 1000 mieszkańców przekroczyło 18 (na mapie oznaczone jako miasta). Były to: Kłodawa²⁷, Łęczyca²⁸ i Piątek²⁹ (w powiecie łęczyckim), Brzeziny³⁰ (w powiecie brzezińskim), Sieradz³¹, Warta³² (w powiecie sieradzkim), Łask³³, Pabianice³⁴, Szadek³⁵ i Uniejów³⁶ (w powiecie szadkowskim), Piotrków³⁷, Rzgów³⁸, Tuszyn³⁹ i Wolbórz⁴⁰ (w powiecie piotrkowskim), Brzeźnica⁴¹ i Radomsko⁴² (w powiecie

cjach z lat 1635–1779. Rybus, s. 177 (dwie wzmianki); P. Wielkopolska, II, s. 209; Librowski, Repertorium, s. 140, 179; tenże, Indeks, s. 88.

²¹ Szczygieł, s. 39, 216.

²² Rosin, Słownik, s. 177 n.; Szczygieł pomija Wodziczną milczeniem.

²³ Rejestry poborowe nie wymieniają tego miasteczka. Aktu lokacji brak, a pierwsze wzmianki pochodzą z aktów wystawionych w związku z frymarkiem (MK 136, k. 37–38, 86–87); por. Szczygieł, s. 40, 215 n.

²⁴ Na temat tych źródeł zob. s. 13–15.

²⁵ J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, 28, 1980, nr 3, s. 391, jako podstawę klasyfikacji wielkościowej miast około 1580 r. przyjął liczbę rzemieślników i do miast dużych, liczących 90–100 lub więcej rzemieślników, na interesującym nas terytorium zaliczył (mapa nr 5): Łęczycę, Piątek, Kłodawę, Brzeziny, Sieradz, Piotrków i Wieluń. Dla porównania można dodać, że H. Samsonowicz (M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115) podzielił miasta istniejące około 1500 r. na cztery kategorie wielkościowe, przy czym do kategorii pierwszej nie zaliczył żadnego miasta z województw sieradzkiego i łęczyckiego, zaś do drugiej – z sieradzkiego: Piotrków, Radomsko, Sieradz, Szadek, Uniejów, Wartę, Wieluń i Wolbórz, a z łęczyckiego Brzeziny, Inowłódz, Łęczycę i Piątek.

²⁶ AHP Sandomierskie, s. 81, przypis 51.

²⁷ W 1616 r. w Kłodawie było 206 domów (LWWK 1616, cz. 1, s. 227).

²⁸ W 1564/5 r. w Łęczycy były 183 place w samym mieście i 134 na przedmieściach (LWWK 1564, cz. 2, s. 131).

²⁹ W końcu XVI w. było w Piątku 180 domów, w połowie XVII w. 320 (Miasta Polskie, t. II, s. 64); S. M. Zajączkowski, w: *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia historica 29, Łódź 1987, s. 61 uważa, że w XVI w. Piątek liczył 900 mieszkańców bez ludzi związanych z dworem arcybiskupim.

³⁰ Ok. 1580 r. działało w Brzezinach ponad 300 rzemieślników, w znacznej części sukienników (A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1955, s. 245–253); T. Nowak, w: *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 63 podał, że w drugiej połowie XVI w. w Brzezinach było 441 rzemieślników, a H. Żerek-Kleszcz (tamże, s. 106), na podstawie analizy rejestracji metrykalnej, że w początkach XVII w. liczba ludności Brzeziny mogła dochodzić do około 3800.

³¹ W 1628 r. w Sieradzu było 336 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 78).

³² W 1616 r. w Warcie było 260 domów (LWWK 1616, cz. 1, s. 107); por. K. Wiliński, K. Bryński, *Dzieje miasta Warty*, Warszawa 1984, s. 35.

³³ W 1620 r. w Łasku spłonęło 147 domów (Miasta Polskie, t. II, s. 52).

³⁴ W 1606 r. w Pabianicach były 163 domy (M. Baruch, op.cit., s. 162 n.).

³⁵ W 1616 r. w Szadku było 266 domów (LWWK 1616, cz. 1, s. 111).

³⁶ Ok. 1512 r. w Uniejowie było aż 290 domów (Ulanowski, *Visitationes*, s. 227), ale wkrótce rolę głównej rezydencji arcybiskupiej przejął Łowicz (od 1522 r. ośrodek archidiaconatu, tamże – obok Piotrkowa – miejsce odbywania synodów), co spowodowało zmierzch świetności Uniejowa (J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, w: *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995, s. 77, 95, 97 n.).

³⁷ Zob. przypis 49.

³⁸ W 1606 r. było w Rzgowie 247 domów (J. Goldberg, op.cit., s. 7).

³⁹ W 1564/65 r. w Tuszynie były 153 domy (LWWK 1564, cz. 2, s. 41).

⁴⁰ Zob. przypis 51.

radomszczańskim), Wieluń⁴³ (w powiecie wieluńskim), Grabów⁴⁴ (w powiecie ostrzeszowskim). Być może przekraczały 1000 mieszkańców Inowłódz (w powiecie brzezińskim)⁴⁵, Turek⁴⁶ (w powiecie sieradzkim), Lutomiersk⁴⁷ (w powiecie szadzkowskim).

Wyróżnić trzeba Brzeziny⁴⁸, Piotrków⁴⁹, Sieradz⁵⁰ i Wolbórz⁵¹, ponieważ były to miasta największe, o liczbie mieszkańców niewątpliwie przekraczającej 2000.

Miasta, o których sądzić należy, że liczba ich mieszkańców nie przekraczała 1000, zostały oznaczone na mapie jako miasteczka.

Wśród miast większych do duchowieństwa należały: Pabianice, Piątek, Rzgów, Turek, Uniejów i Wolbórz, a do szlachty: Brzeziny, Lutomiersk i Łask. Pozostałe były miastami królewskimi.

Ustalenie wielkości osiedli wiejskich przeprowadzone zostało na podobnych założeniach metodycznych, jak przy opracowaniu tego zagadnienia dla Mazowsza i woj. sandomierskiego. Rejestry poborowe woj. sieradzkiego z drugiej połowy XVI w. nie zawierają danych dla obliczenia wskaźników określających liczbę kmieci przypadających na jeden łan. Wobec tego przyjęliśmy wskaźniki, które zastosowaliśmy dla Mazowsza i dla woj. sandomierskiego, to znaczy 11 do 13 osób na łan kmiecy zależnie od liczby i wielkości działów, stosując przy większym rozdrobieniu własnościowym większy wskaźnik⁵². Wzięliśmy pod uwagę fakt, że w dobrach królewskich i kościelnych gospodarstwa były większe niż w dobrach szlacheckich i dla tych dwóch typów własności użyliśmy (podobnie jak w poprzednich opracowaniach) wskaźnika 10 osób na 1 łan kmiecy. Jeśli chodzi o wskaźniki liczby osób na rodzinę, przyjęliśmy takie same jak dla mapy Mazowsza, to znaczy w wypadku rodzin zagrodniczych i komorniczych – 4 osoby, dla rodzin szlacheckich i rzemieślniczych – 5 osób⁵³. W przypadku wsi szlachty zagrodowej zastosowaliśmy również mnożnik taki sam jak na mapie Mazowsza (11 osób na 1 łan). Ponieważ na badanym terytorium szlachta zagrodowa występowała dość licznie, być może podstawa źródłowa pozwoliłaby na ściślejsze ustalenie mnożnika, ale – jak można przypuszczać – byłaby to weryfikacja nieznaczna, nie wpływająca na wykaz osiedli liczących ponad 200 mieszkańców.

Postępując się źródłami oraz wymienionymi wskaźnikami i mnożnikami mogliśmy – po przeprowadzeniu obliczeń – wskazać i oznaczyć na mapie następujące wsie, które prawdopodobnie liczyły ponad 200 mieszkańców:

powiat łęczycki: Błonie (s), Gaj (s), Grabowo-wieś (s), Kopy (s), Kościół (d), Krzepocino Wielkie (d), Ladorucz Wielki (d), Leszno Wielkie (s), Łęka (d), Mazowo (d), Mąkolice (d), Podgórzycze (d), Rdułtów (d), Sarnowo Wielkie (s), Słupeczka (d/s), Sobota (k), Sokołowo (s), Topola (k/s), Wiczkowice (k/s);

powiat brzeziński: Będzelin (d), Brynica (k), Gałków (d), Glinnik (k), Królowa Wola (k), Kurowice (d), Lubocheń Wielki (k), Łaznowo (d), Popielawy (d), Rokiciny (d), Rzeczyca (k), Sadykierz (k), Siernia (s), Wiskitno (d);

powiat orłowski: Bąkowo (d), Boguria (d), Borowo Wielkie (s), Dobrzelino (s), Łaźniki (d), Łęki (s), Plecka Dąbrowa (s), Skrzyszewo Wielkie (s), Sobocka Wieś (s), Strugienice (s), Urzeczce (d), Wiskitnica (d), Zduny (d);

⁴¹ W 1628 r. w Brzeźnicy było 160 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 104).

⁴² W 1616 w Radomsku i na jego przedmieściach były 353 domy (LWWK 1616, cz. 1, s. 96).

⁴³ W 1563 r. w Wieluniu było 133 rzemieślników (P. Wielkopolska, II, s. 309).

⁴⁴ W 1628 r. w Grabowie było 167 domów (LWWK 1628, cz. 2, s. 199).

⁴⁵ W 1564/65 r. w Inowłodzu były 122 domy (LWWK 1564, cz. 2, s. 199).

⁴⁶ Ok. 1512 r. w Turku były 142 domy (Ulanowski, *Visitationes*, s. 242), ale w 1563 r. tylko 45 rzemieślników (P. Wielkopolska, II, s. 309).

⁴⁷ W 1563 r. w Lutomiersku było 97 rzemieślników (P. Wielkopolska, II, s. 309).

⁴⁸ Zob. przypis 30.

⁴⁹ H. Rutkowski (*Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków 1967, s. 48) szacował, że tylko we właściwym mieście w latach sześćdziesiątych XVI w. mieszkało ok. 1800–2000 ludzi.

⁵⁰ Zob. przypis 28.

⁵¹ Rosin (Wolbórz, s. 53) szacuje, że w ciągu drugiej połowy XVI w. liczba mieszkańców Wolborza sięgała ok. 2800.

⁵² AHP Mazowsze, s. 82; AHP Sandomierskie, s. 83.

⁵³ AHP Mazowsze, s. 82.

powiat sieradzki: Brzeźno (s), Dąbrowa Wielka (s), Goszczonów (d), Grąbków (d), Jakubice (k), Klonowa (k), Luboła (k), Męka (k), Woźniki (k), Ziemięcino (s);

powiat szadkowski: Behcice (s), Borzewicko (s), Chocianowice (d), Rypułtowice (d), Wieleno (d);

powiat piotrkowski: Czarnocin (d), Gościmowice (d), Milejów (d), Podolin (d), Wielga Wieś (k), Wola Rakowska (d);

powiat radomszczański: Makowiska (d), Uszczanowice (k);

powiat wieluński: Dzietrzychowice (d), Krzywa Rzeka (k), Łubnice (d), Sokolniki (k).

Przy niektórych miastach i osadach wiejskich znajduje się znak zamku. Podobnie jak w poprzednich opracowaniach tej serii, jako kryterium zaliczenia do tej kategorii przyjęliśmy niewątpliwy charakter obronny obiektu, co określano w źródłach jako castrum, arx lub zamek⁵⁴. Jak przy innych kwestiach merytorycznych, utrudnieniem było ubóstwo danych źródłowych w porównaniu np. z województwem sandomierskim. Równocześnie wielką pomocą były prace L. Kajzera i J. Augustyniaka obejmujące całość interesującego nas obszaru⁵⁵. Autorzy ci wykorzystali skrupulatnie nie tylko źródła, ale przede wszystkim literaturę specjalistyczną łącznie z opracowaniami niedrukowanymi. Dzięki publikacjom wspomnianych autorów oraz pracy B. Guerquina⁵⁶ mamy pewność, że nie popełniliśmy istotniejszych błędów.

Na mapie oznaczyliśmy następujące zamki: w powiecie łęczyckim zamek królewski Łęczyca oraz szlacheckie Biesiekiery i Borysławice (Zamkowe), w brzezińskim królewski Inowódz oraz szlacheckie Brzeziny i Ujazd, w orłowskim szlachecki Oporów, w sieradzkim królewski Sieradz, w szadkowskim arcybiskupi Uniejów, w piotrkowskim królewski Piotrków, biskupi Wolbórz i szlacheckie zamki Byki i Majkowice, w radomszczańskim zamek królewski Brzeźnica, w wieluńskim królewskie Bolesławiec i Wieluń oraz szlacheckie Danków i Wieruszów, w ostrzeszowskim królewskie zamki Grabów i Ostrzeszów.

Razem uwzględniliśmy 20 zamków (9 królewskich, 2 duchowne i 9 szlacheckich). Kierując się ustaleniami L. Kajzera nie potraktowaliśmy jako zamki obiektów w Bąkowej Górze, Kępnie, Sobocie i Strykowie⁵⁷.

⁵⁴ Informacji dostarczyły: lustracje i inwentarze dóbr królewskich (o zamkach królewskich), Liber beneficiorum Łaskiego, inwentarze dóbr duchownych (o zamkach duchownych), MRPS i wpisy do MK (o zamkach wszystkich kategorii).

⁵⁵ L. Kajzer, *Studia na świeckim budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1980, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archeologica 1; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1984, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archeologica 6; Artykuł T. Nowaka i J. Szymczaka, *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w)*, w: *Między Północą a Południem*, s. 81–93 dotyczy również osad, w których znajdowały się umocnienia ziemne lub drewniane określane jako fortalitium i dlatego autorzy ci wymieniają większą liczbę miejscowości niż my.

⁵⁶ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.

⁵⁷ Pominęliśmy Kępno, ponieważ w XVI w. (a zapewne i później) było to fortalitium (Rosin, Słownik, s. 91 n.); Bąkową Górę ze względu na wątpliwości L. Kajzera do do charakteru obiektu (L. Kajzer, J. Augustyniak, op.cit., s. 57–59); Sobotę, gdyż – jak stwierdził L. Kajzer, *Studia*, s. 281–287 – w pierwszej połowie XVI w. był to dwór murowany z fosą, a jedyna wzmianka źródłowa „in arce” pochodzi z 1632 r.; Stryków, który – według L. Kajzera, *Studia*, s. 287 n. – w 1505 r. nazwany został fortalitium, a w 1659 r. zamek albo dwór.

Tabela 3

Liczba miast w drugiej połowie XVI wieku

Powiat, ziemia, województwo	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
Powiat: łęczycki	5	3	6	14
brzeziński	1	1	6	8
orłowski	–	–	5	5
Województwo łęczyckie	6	4	17	27
Powiat: sieradzki	3	1	5	9
szadkowski	1	2	3	6
piotrkowski	2	4	1	7
radomszczański	3	–	4	7
Ziemia sieradzka	9	7	13	29
Powiat: wieluński	3	0,5	6,5	10
ostrzeszowski	4	–	2	6
Ziemia wieluńska	7	0,5	8,5	16
Województwo sieradzkie	16	7,5	21,5	45
Razem	22	11,5	38,5	72

Tabela 4

Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI wieku

Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Miasto większe	Miasteczko	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
Powiat: łęczycki	2343	3	11	14	167
brzeziński	1318	2	6	8	165
orłowski	665	–	5	5	133
Województwo łęczyckie	4326	5	22	27	160
Powiat: sieradzki	2326	3	6	9	258
szadkowski	2228	5	1	6	371
piotrkowski	2117	4	3	7	302
radomszczański	2340	2	5	7	334
Ziemia sieradzka	9011	14	15	29	311
Powiat: wieluński	2443	1	9	10	244
ostrzeszowski	1071	1	5	6	179
Ziemia wieluńska	3514	2	14	16	220
Województwo sieradzkie	12525	16	29	45	278
Razem	16851	21	51	72	234

Tabela 5

Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI wieku

Powiat, ziemia, województwo	Liczba wsi ogółem	Liczba wsi ponad 200 mieszkańców	% ogółu wsi	Wsie ponad 200 mieszkańców				
				k	d	s	k/s	d/s
Powiat: łęczycki	575	20	3,5	5	8	5	1	1
brzeziński	161	14	8,7	6	7	1	–	–
orłowski	172	13	7,6	–	6	7	–	–
Województwo łęczyckie	908	47	5,2	11	21	13	1	1
Powiat: sieradzki	337	10	3,0	5	3	2	–	–
szadkowski	374,5	5	1,3	–	3	2	–	–
piotrkowski	282	6	2,1	1	5	–	–	–
radomszczański	220	2	0,9	1	1	–	–	–
Ziemia sieradzka	1213,5	23	1,9	7	12	4	–	–
Powiat: wieluński	146,5	4	2,7	2	2	–	–	–
ostrzeszowski	51	–	–	–	–	–	–	–
Ziemia wieluńska	197,5	4	2,0	2	2	–	–	–
Województwo sieradzkie	1411	27	1,9	9	14	4	–	–
Razem	2319	74	3,2	20	35	17	1	1
%	–	100	–	27,0	47,3	23,0	1,35	1,35

k – własność królewska, d – własność duchowna, s – własność szlachecka

PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSIEDLI

Krzysztof Chłapowski, Anna Dunin-Wąsowiczowa

Podstawą ustalenia przynależności własnościowej osiedli w końcu XVI w. były rejestry poborowe i inne źródła z tego stulecia (lustracje, inwentarze, dokumenty), a także – pomocniczo – źródła wcześniejsze i późniejsze. Podstawa ta została opisana w komentarzu „Źródła pisane”¹. Korzystaliśmy także z opracowań. Jak w całej serii AHP, oznaczyliśmy osady królewskie barwą czerwoną, osady należące do instytucji duchownych – fioletową, osady szlacheckie – żółtą, miejskie – brunatną.

Dobra królewskie składały się z miast i wsi należących do starostw grodowych i z rozmaitej wielkości tzw. starostw niegrodowych czyli tenut. W drugiej połowie XVI w. w województwie łęczyckim starostwo grodowe znajdowało się w Łęczycy, a w województwie sieradzkim były cztery starostwa grodowe: w Sieradzu, Piotrkowie, Wieluniu i w Ostrzeszowie. W pierwszej połowie XVI w. w ziemi sieradzkiej był tylko jeden gród w Sieradzu. Sejm 1557 r. postanowił, że ma powstać gród w Piotrkowie, ale starosta ma być jeden, wspólny². W 1569 r. dobra należące do klucza piotrkowskiego starostwa sieradzkiego zostały wydzielone w użytkowanie Piotrowi Duninowi Szpotowi³. Ta separacja personalna okazała się trwała i w ten sposób proces powstania nowego starostwa grodowego dopełnił się. Trzeba zaznaczyć, że w powiecie łęczyckim leżały wsie należące do uposażenia starostwa grodowego przedeciego (Przedecz w województwie brzeskim kujawskim). Najważniejsze starostwa niegrodowe (tenuty) to: inowłodzkie (w województwie łęczyckim), brzeźnickie, radomszczańskie (w źródłach „radomskie”), szadkowskie (w ziemi sieradzkiej), bolesławieckie i grabowskie (w ziemi wielunińskiej). Dwa z nich zostały odłączone od macierzystego starostwa grodowego w drugiej połowie XVI wieku: radomszczańskie od wielunińskiego w 1579 r. i szadkowskie od sieradzkiego w 1588 r.⁴

Przynależność wsi królewskich do poszczególnych starostw i tenut jest określona w wydanej lustracji województw sieradzkiego i łęczyckiego z 1564/65 r.⁵ Jeśli chodzi o królewszczyzny pominięte w tej lustracji ze względu na obciążenie zapisami, które sejm 1562/63 r. uznał za dokonane zgodnie z prawem (tzw. stare sumy), ich skład jest również znany. Pełny wykaz tych dóbr podał Andrzej Tomczak we wstępie do wspomnianej lustracji, opierając się na protokołach tzw. rewizji listów, to znaczy kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewszczyzn, przeprowadzonej podczas sejmu 1563/64 r.⁶ Ze swej strony uwzględniliśmy protokoły rozstrzygnięć szczegółowych zapadłych podczas sejmu 1566 r.⁷

Poza tym jako królewskie oznaczyliśmy dwie wsie, które wprawdzie nie były wymieniane w lustracji z 1564/65 r. i w materiałach źródłowych związanych z akcją egzekucji dóbr, ale istnieją inne przesłanki źródłowe wskazujące na własność monarszą. Wieś Wiechucice Wielkie w powiecie sieradzkim została w XVI w. wielokrotnie określona jako należąca do wójtostwa sieradzkiego i jako taka wymieniona

¹ Zob. s. 13–15.

² VL, II, s. 12.

³ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 223; *Urzędnicy II/2*, s. 119.

⁴ A. Sucheni-Grabowska, op.cit., s. 225; K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 102.

⁵ LWWK 1564, cz. 2., s. 1–205.

⁶ Tamże, cz. 1, s. XXXIX–L.

⁷ AGAD, ASK, XLVI, 41, k. 62–77.

w lustracji z 1659 r.⁸ We wsi Ruda w powiecie wieluńskim, oprócz własności szlacheckiej, według rejestru z 1552 r. byli czterej kmiecie należący do zamku wieluńskiego, a w lustracji z 1628 r. widnieje informacja: „wójtostwo w Rudzie wsi szlacheckiej, które przed tym do starostwa wieluńskiego należało”; w tej sytuacji, mimo że Ryszard Rosin nie znalazł wcześniejszych informacji potwierdzających ten stan rzeczy, potraktowaliśmy Rudę jako wieś częściowo królewską⁹.

W porównaniu z królewskim stanem posiadania odtworzonym przez A. Tomczaka obraz przedstawiony na mapie różni się nieco dlatego, że oznaczyliśmy osady lokowane w dobrach monarszych w drugiej połowie XVI w. (po 1564 r.) oraz potraktowaliśmy jako osobne osady te młyny, kuźnice i folwarki, które miały nazwy własne i które potrafilismy zlokalizować w sposób pewny. Zestawienie własności królewskiej z podziałem na starostwa i tenuty zawiera Aneks I.

Dwie wsie wymienione w lustracji oznaczyliśmy jako szlacheckie. Sugerowano lustratorom, że wieś Kotków (powiat łęczycki) jest własnością królewską. Podczas sejmiku 1566 r. sprawę rozpatrywano bez podjęcia decyzji¹⁰. W późniejszych czasach wieś ta występuje w źródłach zawsze jako szlachecka. Ponieważ wiemy, że na własność szlachecką przeszła w drodze zamiany już w 1428 r.¹¹, nie ulega wątpliwości, że na wzmiankę w lustracji wpłynęła przynależność Kotkowa przed tą datą. Również podczas lustracji doniesiono lustratorom, że do królewszczyzn należy wieś Pacierz (powiat Radomsko)¹². W 1566 r. rozstrzygnięcie tej kwestii odłożono uzasadniając tym, że „potrzeba także, aby dostateczniejszy dowód był”¹³. Ponieważ nie znaleźliśmy dowodów na to, iż kiedykolwiek była to wieś królewska, oznaczyliśmy Pacierz jako wieś szlachecką.

Na własność kościelną, którą określamy w AHP jako własność duchowną (wzgląd na skróty stosowane w zestawieniach i indeksach), składały się dobra będące uposażeniem rozmaitych instytucji kościelnych (zob. Aneks II). Szczegółowe dane liczbowe zawiera tabela nr 6. Zwraca uwagę, że – w odróżnieniu od województwa sandomierskiego lub Mazowsza – w województwach łęczyckim i sieradzkim niemal połowa z tych instytucji miała swoje siedziby poza omawianym terytorium. Ponieważ dajemy stan własnościowy na koniec XVI w., uwzględniliśmy zmiany zasze w drugiej połowie tego stulecia, łącznie z uposażeniem seminarium w Gnieźnie w 1590 r. wsiami Mazowo i Romartowo (uprzednio należącymi do kustodii łęczyckiej) oraz w 1598 r. wsią Wola Kościelna (uprzednio kapituły uniejowskiej)¹⁴.

W drugiej połowie XVI w. wśród instytucji kościelnych posiadających dobra w województwach sieradzkim i łęczyckim pojawiła się nowa i to taka, która zasługuje na wyróżnienie ze względu na swą rangę oraz na rozmiar dóbr. Chodzi o kapitułę gnieźnieńską. W 1555 r. arcybiskup Mikołaj Dzierżgowski przekazał kapitule arcybiskupi klucz wieluński, składający się z: części wsi Bobrowniki, wsi Brzoza, Drobnice, Grębień, Kadłub, Kamionka, Lisowice, Raduczycy, części wsi Sieniec, wsi Wydrzyn, Załęcze Małe, Załęcze Wielkie w powiecie wieluńskim, wsi Owieczki i Jarocice w powiecie sieradzkim, wsie Rząśnia i Makowiska w powiecie radomszczańskim. W 1570 r. kapituła kupiła część wsi Unków w powiecie sieradzkim dokonała zamiany ze szlachtą oddając swe wsie Brzozę, Jarocice i Rząsnię za część wsi Łaszew w powiecie wieluńskim i za Cisów¹⁵. Tę ostatnią osadę Jerzy Topolski zidentyfikował z Cisowem w powiecie sieradzkim, który jednak w późniejszych czasach jest stale określany jako własność arcybiskupia, dlatego tę identyfikację odrzuciliśmy. W XVIII w. wymieniany jest folwark Cisowa należący do kapituły gnieźnieńskiej i przyległy do wsi Załęcze Małe¹⁶. Uznaliśmy, że to właśnie o ten folwark chodziło w 1570 r. W latach osiemdziesiątych kapituła nabyła od szlachty pozostałą część wsi Sieniec oraz części wsi Mierzyce i Przewóz w powiecie wieluńskim, a także część miasta Toporów w tymże powiecie¹⁷.

⁸ MRPS, IV, 22905, V, 1300, 1301, 1398, 1399, 1412, 1413; LWWK 1659, cz. 2, s. 90

⁹ P. Wielkopolska, II, s. 289; LWWK 1628, cz. 2, s. 202; Rosin, Słownik, s. 145.

¹⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 156; ASK, XLVI, 41, k. 70.

¹¹ MRPS, IV, nr 11411 (potwierdzenie z 1518 r.).

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 115.

¹³ ASK, XLVI, 41, k. 63 v.

¹⁴ J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 112.

¹⁵ Tamże, s. 106.

¹⁶ J. Wąrzak, *Kartoteka osadnictwa ziemi sieradzkiej i ziemi wieluńskiej w XVIII w.*, zbiory Instytutu Historii PAN w Warszawie; Czaykowski, *Regestr Diecezjów*.

¹⁷ J. Topolski, op.cit., s. 106.

W pierwszej połowie XVI w. wśród klasztorów posiadających dobra w województwie sieradzkim był klasztor norbertanek w Imbramowicach, do którego należały wsie Brzeźno, Dębowa Łęka i Nowa Wieś w powiecie sieradzkim. W 1559 r. zostały one zamienione za wieś Głanów i część wsi Porąbka w powiecie proszowskim województwa krakowskiego będące dziedziczną własnością Rafała Wargawskiego, prepozyta kolegiaty św. Floriana w Krakowie¹⁸.

Do uposażenia prepozyta tej kolegiaty należała wieś Wisnka w powiecie radomszczańskim. W 1578 r. wraz z całą tą prebendą została przez Stefana Batorego przekazana Akademii Krakowskiej, będącej – jak wiadomo – również instytucją kościelną¹⁹.

W przeciwieństwie do S.M. Zajączkowskiego nie oznaczyliśmy jako własności duchownej wsi Kotlinki Małe w powiecie szadkowskim, ponieważ mansjonarze szadkowscy sprzedali ją Mikołajowi Starczewskiemu w 1520 r.²⁰

W kilku przypadkach kwestia przynależności własnościowej była dyskusyjna. Dotyczy to wsi Zakrzew w powiecie radomszczańskim, o której wiemy ze źródeł z XVIII w., że plebania radomszczańska posiadała ją na mocy donacji Koniecpolskich²¹. Ponieważ Koniecpolscy byli użytkownikami tenuty radomszczańskiej w latach 1558–1645 (przed 1579 r. jako starostowie wieluńscy)²², być może owa darowizna nastąpiła przed 1600 r. Skoro jednak nie znamy daty tej alienacji, wieś oznaczyliśmy jako szlachecką. Wątpliwości dotyczyły również przynależności własnościowej wsi Brudaki w powiecie brzezińskim. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z 1534 r. oraz w rejestrze poborowym z 1563 r. jest określana jako biskupia²³. W inwentarzach dóbr biskupstwa z lat 1567, 1582 i 1598 nie występuje, a w pozostałych rejestrach poborowych i w źródłach późniejszych jest wsią szlachecką. Wobec tego uznaliśmy, że u schyłku XVI w. Brudaki stanowiły własność szlachecką.

Nie było wątpliwości w przypadku wsi Prusicko w powiecie radomszczańskim, która w rejestrze poborowym z 1553 r., wydanym przez A. Pawińskiego, określona została jako własność opactwa jędrzejowskiego²⁴. Ponieważ poza tym w źródłach skarbowych i kościelnych (od Liber Beneficiorum Długosza począwszy, a na źródłach osiemnastowiecznych kończąc) występuje jako wieś szlachecka, stwierdziliśmy, że wpis w rejestrze jest pomyłką.

Jeśli chodzi o uposażenia plebańskie, jak wiadomo, każdy kościół parafialny uposażony był tzw. „poświętnem”, najczęściej jednołanowym („mansus ecclesiasticus”), czasem tylko większym, na ogół nie objętym świadczeniami na rzecz skarbu i dlatego nie występującym w rejestrach poborowych²⁵. Pod uwagę wzięliśmy tylko takie przypadki, gdy do uposażenia plebańskiego należała cała wieś lub gdy część plebańska przekraczała standardowe uposażenie i stanowiła wydatną część osady.

Do własności miejskiej zaliczyliśmy osady należące do miast, a były to na omawianym terytorium wyłącznie miasta królewskie. Własność miejską stanowiły: folwark Wójciki (należał do Łęczycy), Zapusta Wielka i Zapusta Mała (do Sieradza), Bogwizdowy, Świerznica i Stobiecko (do Radomska), część wsi Stare Miasto (do Brzeźnicy), Kurów, Turów, część wsi Niedzielsko (do Wielunia) i Budzice (do Bolesławca). W sumie 9 osad i dwie części osad (w województwie łęczyckim 1 osada, w ziemi sieradzkiej 5 i jedna część, w ziemi wieluńskiej 3 i jedna część).

¹⁸ AGAD, dokument pergaminowy 2766; MRPS, V, nr 8675.

¹⁹ *Catalogus diplomatum pergameneorum Universitatis Jagiellonicae*, ed. K. Kaczmarczyk, Kraków 1953, nr 287, 288, 584; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. I, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 265.

²⁰ A. J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870, s. 73; Zajączkowski, Sieć osadnicza, s. 46, przypis 28.

²¹ J. Warężak, Kartoteka (zob. przypis 16).

²² A. Sucheni-Grabowska, op.cit., s. 223; AGAD, ASK, XLVI, 106, k. 237.

²³ Inw. 1534, s. 88 n.; ASK, I, 16, k. 72; w 1529 r. wystawiony został akt zamiany wsi szlacheckich Skotniki, Woła Skotnicka, Raczków i Suliborowice, leżących w powiecie opoczyńskim województwa sandomierskiego, za wieś biskupią Brudaki i połowę wsi Nowe Stawy należącą do plebanii niesułkowskiej (MRPS, IV, nr 15261). Zamiana ta nie doszła do skutku, o czym świadczy fakt, że wymienione wsie z powiatu opoczyńskiego pozostały szlacheckimi. Być może później dokonano jej w zmienionym zakresie.

²⁴ P. Wielkopolska, s. 281.

²⁵ „Et hic mansus dicitur ecclesiasticus... in Regno nostro Poloniae vocatur Poświętne. Hic itaque mansus... est liber et immunis ab omni onere et servitio” (J. N. Gaworski, *Disertatio canonicocivilis de mensoribus sive agrimensoribus*, Kraków 1775, s. 67 n).

Zestawienie wsi i wszystkich osiedli królewskich i duchownych na badanym terytorium (tabele nr 7 i 8) wskazuje na nierównomierność rozmieszczenia osad tych dwóch kategorii własnościowych²⁶. Najwyższy odsetek miejscowości królewskich wystąpił w ziemi wieluńskiej. Niewątpliwie ich odsetek w województwie łęczyckim byłby wyższy, gdyby nie zupełny brak osad królewskich w małym powiecie orłowskim, co jest zjawiskiem wyjątkowym w skali całej Rzeczypospolitej Szlacheckiej. W przypadku wsi i osiedli duchownych we wszystkich trzech jednostkach terytorialnych tworzących interesujący nas obszar ich odsetek jest zbliżony. Wielkie kompleksy dóbr biskupstwa wrocławskiego i kapituły krakowskiej spowodowały, że odsetek wsi i osad duchownych w powiatach piotrkowskim i brzezińskim jest wyraźnie wyższy niż w pozostałych. Jeśli chodzi o powiat wieluński, podobne zjawisko zostało spowodowane przez rozrost posiadłości kapituły gnieźnieńskiej.

Zauważyć trzeba, że – w porównaniu z Mazowszem i województwem sandomierskim – odsetek osiedli królewskich (7,9) jest wyższy niż na Mazowszu (6,5) i niższy niż w województwie sandomierskim (11,0)²⁷. Odsetek osiedli duchownych (13,8) także jest wyższy niż na Mazowszu (9,0) i niższy niż w województwie sandomierskim (16,0)²⁸. Tylko ziemia wieluńska wyróżnia się wyższymi odsetkami obu kategorii własnościowych.

Wskazać trzeba jeszcze na różnice w wyliczeniu odsetków wsi królewskich i duchownych między nami a Ryszardem Rosinem, jeśli chodzi o ziemię wieluńską²⁹. Uwzględnienie nowolokowanej wsi Czajków i szczegółowe ustalenia dotyczące własności duchownej spowodowały, że odsetki uległy nieznacznemu podwyższeniu.

Odsetek miast królewskich w województwach łęczyckim i sieradzkim (30,6) był niższy niż na Mazowszu (43,0) i wyższy niż w województwie sandomierskim (19,6)³⁰. Tylko odsetek miast królewskich w ziemi wieluńskiej (43,8) odbiegał od tej prawidłowości, był zbliżony do odsetka tych miast na Mazowszu i niemal identyczny z ich odsetkiem w województwie rawskim (43,0)³¹. Odsetek miast duchownych na badanym przez nas obszarze (16,0) był zbliżony z odsetkiem takich miast na Mazowszu (15,0) i niższy niż w województwie sandomierskim (23,1)³².

W zestawieniu zlokalizowanych młynów, kuźnic i folwarków z własnymi nazwami (tabela nr 10) zwraca uwagę fakt, że królewskie i duchowne zdecydowanie przeważają nad szlacheckimi. Powodem jest różnica w podstawie źródłowej – lustracje i inwentarze dóbr królewskich oraz inwentarze dóbr duchownych dostarczyły wielu informacji, których nie mogły zawierać rejestry poborowe, nasze jedyne źródło dla osadnictwa szlacheckiego.

Podobnie jak na Mazowszu i w województwie sandomierskim dobra szlacheckie były najliczniejszą kategorią własnościową. Specyfiką województw łęczyckiego i sieradzkiego było liczne występowanie własności cząstkowej i jednowioskowej oraz brak wielkich kilkunastowioskowych kompleksów własnościowych, które występowały w województwie sandomierskim³³ i w wielu innych województwach Rzeczypospolitej.

Struktury majątkowej własności szlacheckiej nie możemy przedstawić, ponieważ w rejestrach poborowych województwa sieradzkiego, zwłaszcza z lat siedemdziesiątych XVI w., informacje o właścicielach wsi są niekompletne lub w ogóle ich brak. Należy zwrócić uwagę, że w województwie łęczyckim oraz w północnej części powiatu sieradzkiego występowała szlachta zagrodowa (bezkmieca) oraz cząstkowa, którą odnotowują również rejestry poborowe powiatów szadkowskiego i piotrkowskiego, a także – w mniejszym stopniu – radomszczańskie i ziemi wieluńskiej.

²⁶ Ustaleń naszych nie porównujemy z ustaleniami S. M. Zajączkowskiego dotyczącymi przynależności własnościowej punktów osadniczych w początkach XVI w. (Zajączkowski, *Sieć osadnicza*, s. 49–56).

²⁷ AHP Mazowsze, s. 91; AHP Sandomierskie, s. 88.

²⁸ AHP Mazowsze, s. 97; AHP Sandomierskie, s. 94.

²⁹ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 272 podał, że na 204 wsie w ziemi wieluńskiej do króla należało 12,8%, a do instytucji duchownych 13,7 %.

³⁰ AHP Mazowsze, s. 91; AHP Sandomierskie, s. 88.

³¹ AHP Mazowsze, s. 91.

³² Odsetek został wyliczony dzięki wykorzystaniu danych o liczbie miast duchownych na Mazowszu i w województwie sandomierskim (AHP Mazowsze, s. 84; AHP Sandomierskie, s. 94).

³³ AHP Sandomierskie, s. 99–110.

Własność kościelna w końcu XVI wieku

Właściciel	Liczba osiedli*											
	Województwo łęczyckie			Ziemia sieradzka			Ziemia wieluńska			Razem		
	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi	miast	wsi	części wsi
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	2	40	2	3	47	1		2		5	89	3
Biskupstwo wrocławskie	1	23	4	1	36	3				2	59	7
Kapituła gnieźnieńska					2	1	0,5	12	4	0,5	14	5
Kapituła krakowska		12		2	36	2				2	48	2
Kapituła łęczycka		18	2								18	2
Kapituła uniejowska					3	1					3	1
Kapituła sieradzka					2						2	
Kapituła wieluńska								1	1		1	1
Opactwo sulejowskie		4		1	9	2				1	13	2
Opactwo trzemeszneńskie	1	7								1	7	
Opactwo witowskie					9	1					9	1
Opactwo tyńskie					2						2	
Opactwo jędrzejowskie					4						4	
Klasztor w Ołoboku								8			8	
Klasztor św. Andrzeja w Krakowie								4			4	
Klasztor w Mstowie					5						5	
Klasztor w Sieradzu					2						2	
Klasztor paulinów w Wieluniu								1			1	
Klasztor w Wieruszowie									4			4
Klasztor augustianów w Wieluniu									1			1
Klasztor w Krzepicach								1			1	
Seminarium w Gnieźnie		2			1						3	
Mansjonarze w Kalinowej					1						1	
Altaryści w Zgierzu			1									1
Akademia Krakowska					1						1	
Uposażenia plebańskie		7	1		8	5			1		15	7
Razem	4	113	10	7	168	16	0,5	29	11	11,5	310	37

* W tej tabeli osady młyńskie i folwarczne policzono razem ze wsiami.

Tabela 7

Osiedla według własności*

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%
Powiat: łęczycki	592	28,5	4,8	65,5	11,1	498	84,1
brzeziński	179	28,5	15,9	39,5	22,1	111	62,0
orłowski	177	-	-	17	9,6	160	90,4
Województwo łęczyckie	948	57	6,0	122	12,9	769	81,1
Powiat: sieradzki	367	48	13,1	23,5	6,4	295,5	80,5
szadkowski	386,5	10,5	2,7	56	14,5	320	82,8
piotrkowski	301	11	3,7	86,5	28,7	203,5	67,6
radomszczański	239	28,5	11,9	17	7,1	193,5	81,0
Ziemia sieradzka	1293,5	98	7,6	183	14,1	1012,5	78,3
Powiat: wieluński	160,5	24	15,0	30,5	19,0	106	66,0
ostrzeszowski	66	17	25,8	4,5	6,8	44,5	67,4
Ziemia wieluńska	226,5	41	18,1	35	15,5	150,5	66,4
Województwo sieradzkie	1520	139	9,2	218	14,3	1163	76,5
Razem	2468	196	7,9	340	13,8	1932	78,3

* Dla celów statystycznych części wsi potraktowaliśmy jako połówki i zsumowaliśmy. Ze względu na znikomą liczbę wsi miejskich nie wyodrębniliśmy ich jako osobnej kategorii statystycznej, lecz włączyliśmy je do osiedli królewskich.

Tabela 8

Wsie według własności*

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Wsie królewskie	%	Wsie duchowne	%	Wsie szlacheckie	%
Powiat: łęczycki	575	22,5	3,9	62,5	10,9	490	85,2
brzeziński	161	24,5	15,2	32,5	20,2	104	64,6
orłowski	172	-	-	17	9,9	155	90,1
Województwo łęczyckie	908	47	5,2	112	12,3	749	82,5
Powiat: sieradzki	337	30	8,9	21,5	6,4	285,5	84,7
szadkowski	374,5	9,5	2,5	51	13,6	314	83,9
piotrkowski	282	8	2,8	75,5	26,8	198,5	70,4
radomszczański	220	17,5	8,0	16	7,3	186,5	84,7
Ziemia sieradzka	1213,5	65	5,4	164	13,5	984,5	81,1
Powiat: wieluński	146,5	20	13,6	29	19,8	97,5	66,6
ostrzeszowski	51	9	17,6	3,5	6,9	38,5	75,5
Ziemia wieluńska	197,5	29	14,7	32,5	16,4	136	68,9
Województwo sieradzkie	1411	94	6,7	196,5	13,9	1120,5	79,4
Razem	2319	141	6,1	308,5	13,3	1869,5	80,6

* Por. uwagi do tabeli nr 7

Tabela 9

Miasta według własności

Ziemia, województwo	Ogółem	Miasta królewskie	%	Miasta duchowne	%	Miasta szlacheckie	%
Województwo łęczyckie	27	6	22,2	4	14,8	17	63,0
Ziemia sieradzka	29	9	31,0	7	24,2	13	44,8
Ziemia wieluńska	16	7	43,8	0,5	3,1	8,5	53,1
Województwo sieradzkie	45	16	35,5	7,5	16,7	21,5	47,8
Razem	72	22	30,5	11,5	16,0	38,5	53,5

Tabela 10

Osady młyńskie i folwarczne według własności

Ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%
Województwo łęczyckie	13	4	30,8	6	46,1	3	23,1
Ziemia sieradzka	51	24	47,1	12	23,5	15	29,4
Ziemia wieluńska	13	5	38,5	2	15,4	6	46,1
Województwo sieradzkie	64	29	45,3	14	21,9	21	32,8
Razem	77	33	42,9	20	26,0	24	31,1

ANEKS I

DOBRA KRÓLEWSKIE W KOŃCU XVI WIEKU

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

Starostwo łączyckie

powiat łączycki:

część wsi Błonie, część wsi Czerchów, Dąbrówka, Dzierzbietów (Dzierzbietów Duży), Kargolec (Krogulec), Kowalowice, część wsi Krzeszewo Piskorze (Krzeszew Szlachecki), Łęczycza miasto, część wsi Modlna, Orla, Ostrów, Parzyce, Sobótka, Topola (Topola Królewska), część wsi Tymienica, część wsi Wiczkowice (Wilczkowice), część wsi Zegrzany (Zegrzanki), Zgierz miasto

Starostwo przedeckie

powiat łączycki:

Baby, Dąbrowice miasto, Długie Kąty (Długie), część wsi Jasieniec, Kłodawa miasto, Kopy, Ostrówki

Starostwo sieradzkie

powiat sieradzki:

Baszków folwark, Brodnia, Brzeg, Ciagnisz młyn, Czartek (Czartoria) młyn, Dźwigozów (Dzigozów), Jakubice, Jeziora, Karśnia (Karsznie) młyn, Kłocko, Kolasa młyn, Koszatka (Świątki) młyn, Lipka młyn, Manice (Monice), Męka, Mnichów, Ruda, Sieradz miasto, Sucha, Wąglczów, Wiechucice Wielkie, Woźniki

powiat szadkowski:

Czechy, Polków

Starostwo piotrkowskie

powiat piotrkowski:

Bugaj młyn, Lubień, Meszcze, Mojków (Majków–Folwark), Piotrków miasto, Tuszyn miasto, Stary Tuszyn (Tuszynek Starościński), Wielga Wieś (Piotrków Trybunalski–Wielka Wieś)

Starostwo wieluńskie

powiat radomszczański:

Kielczygłów

powiat wieluński:

część wsi Bobrowniki, Czastary, Drab młyn, Kamion (Kamień) miasto, Kniatowy, Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), Łąka (Łąki Duże), część wsi Mokrsko, Osiek, część wsi Pątnów, Pichlice, Sokolniki, Wieluń miasto, Wierzbie, Wróblów

Starostwo ostrzeszowskie

powiat ostrzeszowski

Borek miasto, Korps młyn, Mechnice, Ostrzeszów miasto, Siedlików

Tenuta inowłodzka

powiat brzeziński:

Bobrowiec, Brynica (Brenica), Gielzów, Glina, Glinnik, Góra, Inowłódz miasto, Jasień, Konewka młyn, Krępa młyn, Królowa Wola, Lubocheń Mały (Lubochniek), Lubocheń Wielki (Lubochnia), Luboszewy, Luciążna (Liciążna), Łąg, Małomierz, Rzeczyca, Sadykierz, Spała młyn, Zakościele, Zamoście (Inowłódz–część), Zawady, Żędłowice

Tenuta warcka

powiat sieradzki:

Glinno, Kawieczynko, Warta miasto

Tenuta szczercowska

powiat sieradzki:
Chrzastawa, Stary Szczerców, Szczerców miasto

Tenuta szadkowska

powiat szadkowski:
Kobyła (Kobyła Miejska), Kromolin (Stary Kromolin), Szadek miasto, Wielga Wieś

Tenuta radomszczańska

powiat radomszczański:
Dąbrowa (Dąbrówka) młyn, Dobryczyce, Olszyński (Żaba) młyn, Orzechów, Osty (Borowe) młyn, Piekary, Radomskie (Radomsko) miasto, Radziechowice (Radziechowice Pierwsze), Ruda młyn, Soczewka (Secówka) młyn, Stępka młyn, Strzałkowiec, Uszczanowice (Łuszczanowice), część wsi Wiewiórów (Wiewiórów Rządowy)
powiat szadkowski:
Niechcice

Tenuta brzeźnicka

powiat radomszczański:
Bądków, Borowy (Borowiec) młyn, Brzeźnica miasto, Dupice (Dubidze), Dworzyszowice (Dworszowice Kościelne), Dylów, Gajęcice, Kruplin (Kruplin Radomszczański), Pajęczno miasto, Siedlec, część wsi Stare Miasto (Stara Brzeźnica), Wójtowski młyn
powiat wieluński:
Wąsosze

Tenuta krzepicka

powiat wieluński:
Stare Krzepice, Zajączki

Tenuta bolesławiecka

powiat wieluński:
Bolesławiec miasto, część wsi Chotynino, Wójcin, Żdźar
powiat ostrzeszowski:
Domaborów, Jankowy, Wyszarów

Tenuta grabowska

powiat ostrzeszowski:
Czajków, Czyżowski młyn, Grabów miasto, Komorów, Kotłów, Kraszowice, Kuźnica Kraszowicka (Kuźnica Grabowska), Mikstat miasto, Smolny (Smolniki) młyn

Drobne tenuty

powiat łęczycki:
Bolków (Balków), Dąbie miasto, Krzeszewko Średnie (Krzeszew Rządowy), Lubino (Lubień), Lućmierza, część wsi Niwki, Ostrowy Wielkie, Wołodrza
powiat brzeziński:
część wsi Swędowo, Szczawin, Szeligi, Wiączeń Leśny (Wiączeń Dolny), Wiączeń Polny (Łódź–Nowosolna)
powiat sieradzki:
Bogumiłów, Brąszewice, Czekał młyn, Dupie (Dubie), Godynice, Grodziec Wielki (Grójec Wielki), Grzybek młyn, Jaryszek (Sójki) młyn, Kiełbaska młyn, Klonowa, Kuźnica Brąszowska (Kuźnica Zagrzebska), Kuźnica Klobar (Kuźnica Błońska), Lisek (Liski) młyn, Luboła, Łagiewniki, Sokołów, Tyczyn, Witów, Żeglina karczma
powiat szadkowski:
Grzybów, Prusinowice, Szadkowice, część wsi Trzebiczna, Wilamów
powiat piotrkowski:
Łęki Królewskie, Uszczyn
powiat radomszczański:
Dębowiec, Konary, Zawada
powiat wieluński:
część wsi Biała (Biała Rządowa), Bieniec, część wsi Ruda, Skomlin, Toplin

ANEKS II

DOBRA W POSIADANIU INSTYTUCJI KOŚCIELNYCH W KOŃCU XVI WIEKU

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od szesnastowiecznej.

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

powiat łęczycki:

Boguszyna Woda (Boguszyniec), Chełmo, Choiny, Dobrogosty, Grzegorzewo miasto, Kiełczewo, Kobele, Koczawia (Kocewia), Kościół (Tum Poduchowny), Krzepocino Wielkie, Ladorudz Mały, Ladorudz Wielki, Łęka, Mąkolice, Mąkolska Wola, Mrozowice (Mrożewice), Parądzice, Piątek miasto, Pieczewo, Podgórzycze, Przybyłowo, Rdułtów (Rdutów), Rzuchowo, Skobielice, część wsi Słupieczka, Smarzewka (Smardzew) Sobótka, część wsi Solca Wielka, Swarawa

powiat orłowski:

Bąkowo, Boguria, Jackowice, Łażniki, Maurzyce, Ostrówek czyli Skrobaczów (Świące), Otolice, Rząśno, Strugienice, Szczudłów, Szymanowice, Urzeczce, Wiskitnica, Zduny, Zwierzynowice (Wierznowice)

powiat sieradzki:

Cisowie, Goszczonów, Grąbków, Grzybki, Kokoszki, Kowale Arcybiskupie (Kowale Księżę), Malanów, Oraczów, Proboszczowice, Przykuna, Rzestarów, Rzęzawy, Smólsko, Szadów Arcybiskupi (Szadów Księży), Szłop młyn (Człopki), Turek miasto, Turkowice, Wojków

powiat szadkowski:

Borzyszowice (Borszewice), Cichmiana, Kobylniki, Kopyść, część wsi Kościelnica, Księży Młyn, Lubiszowice, Luciejów, Niemysłów, Orzeszków, Ostrowsko z Kawieczynem, Sędziejowice, Spicymierz, Ubysłów folwark, Uniejów miasto, Welszczyce (Wieścice), Wielenino, Wola Rozworzyna (Księża Wólka), Zagliny

powiat piotrkowski:

Gołkowice (Stare Gałkowice), Grocholice miasto, Kluki, Parzno, Rozdzin, Sobki, Strzyżowice, Świerczów, Wierchy młyn, Zbyszek młyn

powiat radomszczański:

Rzujewice (Rzejowice)

powiat ostrzeszowski:

Biskupice (Biskupice Zabaryczne), Bukownica

Biskupstwo włocławskie (kujawskie)

powiat brzeziński:

Będzelin, część wsi Bogusławice, część wsi Chorzęcin, Chrapek młyn, Chrosty (Chrusty Stare), Dąbrówka, Gałków Mały, Gałków Wielki, Godoszewice, Komorniki, Kulan młyn, Lamus młyn, Lipka, Łaznowo, Łódzia miasto, Mierzączka, Niesułków, część wsi Nowe Stawy Małe, Nowe Stawy Wielkie, Pluskwa młyn, Poćwiardówka, Popielawy, Rokiciny, Rozrażew (Łódź-Zarzew), Stara Łódzia, Widzewnica (Łódź-Widzew), część wsi Żakowice, Żywocin

powiat piotrkowski:

Biezwoły (Bieżywoły), Biskupia Wola, Borzyszów, Chynów, Czarnocin, Depczyk młyn, Dziewuliny młyn, Franek młyn, Gajkowice, Gazomia (Stara Gazomia), Gazomka, Głupice Małe (Wola Głupicka), Gościmowice, Grabica, Gręboszów, Jutroszów, Kocielek młyn (Kociołki), Kuznocin, część wsi Lutosławice, Mąka młyn, Mąkoszyn, Młynary, Nagórzycze, Podolin, Podstoły, Polikno (Polichno), Proszynie, Psary (Stare Psary), Radociny, Russociny, część wsi Srockie, Swoliszewice Mniejsze, Swoliszewice Większe, Szczukwin, Świątniki, Tychów, Wadłów, Wiaderne, część wsi Wodzin Wielki (Wodzin Majoracki), Wolborz miasto, Żarnowica

Kapituła katedralna gnieźnieńska

powiat sieradzki:

część wsi Unków (Uników Kapitulny), Owieczki

powiat radomszczański:

Makowiska

powiat wieluński:

część wsi Bobrowniki, Cisów folwark, Drobnice, Grębień, Kadłub, Kamionka, Lisowice, część wsi Łaszów, część wsi Mierzyce, część wsi Przewóz, Raduczycze, Sieniec, Starzenice, część miasta Toporów, Wydrzyn, Załęcze Małe, Załęcze Wielkie

Kapituła katedralna krakowska

powiat brzeziński:

Brus, Chachuła młyn, Dalków, Huta (Bronisin), Karpino czyli Zarzecze, Kotlina, Krasów (Kraszew), Kurowice, Laskowski młyn (Łódź–Charzew), Retkinia, Rokicie, Wiskitno

powiat piotrkowski:

Brojce, Czyżemin, Dłotów, Giemzów czyli Stróża, Grodzisko, Kalno Małe, Kalno Wielkie, Kochanie (Wola Kutowa), Leszczyny, Łaziska, Orzek, Palczewie (Pałczew), Prawda, Rzgów miasto, Warzyn (Wardzyń), Wola Rakowska

powiat szadkowski:

Bychlów, Chocianowice, Chudrowice (Kudrowice), Dobruń, Gadka, Górka Mała czyli Siękielew (Szynkielew), część wsi Górka Wielka (Górka Pabianicka), Jutrkowice, część wsi Kanino (Konin), Kamiszewice, Ldzań, Łaskowice, Malówka (Majówka), Pabianice miasto, Piątkowisko, Potrykozy, Ruda kuźnica (Ruda Pabianicka), Rypułowice, Sulątkowice (Ślądkowice), Świątniki, Wola Latalska (Mogilno), Wola Sulątkowska (Mierzączka Duża), Wola Zamajska (Wola Żytowska), Wola Zaradzińska, Żytowice

Kapituła kolegiaty łęczyckiej

powiat łęczycki:

Prepozyt: Bruzica (Brużyczka–Księstwo), dziekan: Męklewo (Mętlew), kustosz: Ciosny, Pelczyska, Sługi, część wsi Solca Wielka, archidiakon: Mchowice, dobra prestymonialne: Chrzastowo z Karłowem, część wsi Czerchów, Grabiszewo, Jankowo (Jadków), Jambrożewo (Ambrożewo), Mirosławice, Morakowo, Nakielnica, Ojrzyszewice (Orszewice), Skromnica, Solca Mała, Zdziechowo (Zdziechów Stary)

Kapituła kolegiaty uniejowskiej

powiat szadkowski:

Karchów Kanoniczy (Charchów Księży), Kościelnica, część wsi Kuczki, Szarów Kanoniczy (Szarów Księży)

Kapituła kolegiaty sieradzkiej

powiat sieradzki:

Dzierżazna, Ocino

Kapituła kolegiaty wieluńskiej

powiat: wieluński:

część wsi Gaszyn, Popowice

Opactwo cystersów w Sulejowie

powiat łęczycki:

Góra Beldrzychowska, Rąkczyno, Wola Kałowska (Wólka), Zagorzyce

powiat piotrkowski:

Barkowice, Czekanów, Koło, Krzyzanów, część wsi Konradz (Kurnędz), Łazy (Łazy Duże), Łęczno, Milejów, Przygłów, Sulejów miasto, część wsi Sutymost

powiat szadkowski:

Beldrzychów

Opactwo cystersów w Jędrzejowie

powiat radomszczański:

Grodzisko, Okałowice, Sutków (Cudków), Wszemborzyce (Soborzyce)

Opactwo kanoników regularnych w Trzemesznie

powiat łęczycki:

Babice (Babice Duże), Bryski, Chrośno, Góra (Góra Świętej Małgorzaty), Kazimierz miasto, Kosino, Prawęcice, Sobień

Opactwo norbertanów (premonstratensów) w Witowie
powiat piotrkowski:
Kałek, Kłodzice, Oprzędów, Piekary, Przewóz, Rączno, Stobnica, część wsi Sutymost, Witów, Zalesice

Opactwo benedyktynów w Tyńcu*
powiat szadkowski:
Chróscin, Lipnica Mała

Klasztor cysterek w Ołoboku
powiat wieluński:
Chrościno, Dzietrychowcie (Dzietrzkowice), Łubnice, Mileszyn (Mieleszyn), Ochędzin, Radostów
powiat ostrzeszowski:
Kaliszkowice (Kaliszkowice Ołobockie), Mysłaki młyn (Namysłaki)

Klasztor klarysek św. Andrzeja w Krakowie
powiat wieluński:
Cykarczów, Kąkawa, Mykanów, Rybna

Klasztor kanoników regularnych w Mstowie
powiat radomszczański:
Klasztor Mstowski, Krasice, Kuchary, Łuszczyn, Skrzydlów Mały

Klasztor dominikanów w Sieradzu
powiat szadkowski:
Piaski z Gorzeniem

Klasztor paulinów w Wieluniu
powiat wieluński:
Dzierzniki (Dzietrzniki)

Klasztor paulinów w Wieruszowie
powiat wieluński:
część wsi Ciecuiłów, część wsi Stradziec (Strojec), część wsi Żytniów
powiat ostrzeszowski:
część wsi Świba

Klasztor augustianów w Wieluniu
powiat wieluński:
część wsi Kopydłów

Klasztor kanoników regularnych w Krzepicach
powiat wieluński:
Popów

Seminarium duchowne w Gnieźnie
powiat łęczycki:
Mazowo, Romartów
powiat szadkowski:
Wola Kościelna (Wola Przedmiejska)

Akademia Krakowska
powiat radomszczański:
Wisnka (Wistka)

Mansjonarze z Kalinowej
powiat sieradzki:
Kawieczyn

Altaryści w Zgierzu

powiat łęczycki:

część wsi Bruzica Mała (Brużyczka)

Uposażenia plebańskie

powiat łęczycki:

Krzepocino Małe – plebana zgierskiego, Oteląż – plebana grzegorzewskiego, Wichrowo plebana – łęczyckiego, Żakowiec – plebana dąbrowickiego

powiat brzeziński:

Łaknarz – plebana będzowskiego, część wsi Nowe Stawy Małe – plebana niesułkowskiego

powiat orłowski:

Śleszyno Sołek (obecnie nie istnieje) – plebana śleszynosolskiego, Wola Plebańska (Wola Popowa) – plebana zychlińskiego

powiat piotrkowski:

Będzinek (Bądryń) – plebana tuszyńskiego, Bujny Małe (Bujny Księżę) – plebana buczkowskiego, Raków (Raków Duży) – plebana piotrkowskiego, część wsi Rzeczków (Rzeczków Poduchowny) – plebana wolborskiego

powiat radomszczański:

Dobra młyn (Karkoszki) – plebana dobrzyszyckiego, część wsi Kruplin (Kruplin Poduchowny) – plebana brzeźnickiego, Młodzowy – plebana radomszczańskiego, część wsi Stare Miasto (Stara Brzeźnica) – plebana brzeźnickiego, Strzałków, część wsi Szczepocice (Szczepocice Rządowe – prebenda kościoła nieparafialnego w Strzałkowie, część wsi Wielgi Młyn – plebana wielgomłyńskiego

powiat szadkowski:

Grodzisko – plebana grodziskiego, Plebańska Wieś (obecnie nie istnieje) – plebana szadkowskiego

powiat wieluński:

część wsi Konopnicka Wola czyli Szakielów (Szynkielow) – plebana konopnickiego

* Do opactwa tynieckiego należała prepozytura z kaplicą św. Mikołaja w Uniejowie, do której należały dwie wymienione wsie.

ANEKS III

KOMENTARZ DO MAPY: ROZMIESZCZENIE WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Zagadnienie własności ziemskiej w województwach łęczyckim i sieradzkim przedstawia kartogram w skali 1:500 000, zawierający podział na trzy grupy własności: królewską, duchowną (kościelną) oraz szlachecką. Własność miast (wsie miejskie) nie została wyodrębniona. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Kartogram podaje nazwy miast, a spośród wsi nazwy ośrodków starostw i tenut (w królewszczyznach) oraz ośrodków większych kompleksów w dobrach kościelnych. Pozostałe miejscowości oznaczono punktami bez nazw.

Stan posiadania przedstawiono dla końca XVI w.; zmiany we własności instytucji kościelnych oraz królewszczyzn w ciągu drugiej połowy XVI w. zostały zasygnalizowane w głównej części tego komentarza.

Na obszarze własności kościelnej zostały wyróżnione te posiadłości duchowieństwa, które w granicach województw łęczyckiego i sieradzkiego mogły być uznane za wielkie dobra ziemskie. Zgodnie z zasadą przyjętą w poprzednim tomie AHP (woj. sandomierskie), cezura wyodrębniająca wielkie dobra oznacza 10 wsi lub 50 łanów kmiecych. W związku z tym wyodrębniono własność siedmiu instytucji kościelnych: arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, biskupstwa włocławskiego (kujawskiego), kapituły katedralnej gnieźnieńskiej, kapituły katedralnej krakowskiej, kapituły kolegiaty łęczyckiej, opactwa cystersów w Sulejowie oraz opactwa norbertanów (premonstratensów) w Witowie.

Z powodów wymienionych w głównej części komentarza nie mogliśmy wyróżnić wielkich dóbr szlacheckich. Oznaczyliśmy natomiast te wsie, w których mieszkała szlachta zagrodowa.

Pomiary rozległości własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach właścicieli wykonano planimetrem na mapach roboczych w skali 1:100 000. Wyniki tych pomiarów są dokładniejsze na tych obszarach, gdzie granice można było oznaczyć dokładniej, tzn. tam, gdzie występowały zwarte terytoralnie klucze jednego typu własności o dosyć gęstym osadnictwie (jak np. klucz Zduny arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, klucz wolborski biskupstwa kujawskiego, klucz pabianicki kapituły katedralnej krakowskiej). Wydzielenie natomiast zasięgu własności szlacheckiej lub drobnych uposażeń kościelnych na obszarach o słabszej sieci osadniczej nasuwa sporo wątpliwości, zwłaszcza jeżeli znajdowały się tam duże kompleksy leśne, a w pobliżu brak było własności królewskiej, do której możnaby zaliczyć zalesione pustki osadnicze.

Uzyskano następujące wielkości własności ziemskiej:

W województwie łęczyckim, obejmującym obszar 4326 km², własność królewską stanowiło 561 km² (13,0%), własność kościelną – 956 km² (22,1%), a do szlachty należało 2809 km² (64,9%).

W województwie sieradzkim, liczącym 12 525 km² powierzchni, królewszczyzny obejmowały 1393 km² (11,1%), własność kościelna miała 2247 km² (17,9%), a własność szlachecka 8885 km² (71,0%).

Razem w obydwu województwach (16 851 km²) własnością królewską były 1954 km² (11,6%), własnością kościelną – 3203 km² (19,0%), własnością szlachecką – 11 694 km² (69,4%).

NAZEWNICTWO

Stanisław Trawkowski

Nazwy wprowadzone na mapę województw sieradzkiego i łęczyckiego w drugiej połowie XVI w. oddają ówczesne brzmienia i formy tych nazw, podane jednak w zapisie odpowiadającym dzisiejszym regułom ortograficznym (jeżeli nie zmieniają one dawnego brzmienia), zgodnie ze sposobem wydawania źródeł nowożytnych. Zasadę tę przyjęto od początku opracowywania tej serii map Atlasu Historycznego Polski, wynika ona z dążenia do uzyskania zgodności chronologicznej między rekonstruowanym obrazem sieci osadniczej a związanym z nim nazewnictwem¹.

Obszerny zasób zapisów nazw miejscowych w wyzyskanych źródłach szesnastowiecznych ukazuje także na przykładzie Łęczyckiego i Sieradzkiego, że „w ciągu całego XVI w. odbywał się wyraźny proces językowy zmiany wielu form dawniejszych na nowsze. Nie można więc tu przyjąć sztywnej zasady ogólnej mechanicznego zachowania form dawnych albo wprowadzenia nowych”². Podobnie jak przy opracowywaniu poprzednio ogłoszonych map uznano, „aby w tych licznych wypadkach, kiedy dla danej miejscowości szesnastowieczne źródła podają jej nazwę w różnym brzmieniu i pisowni, pierwszeństwo dać formie: (1) rozpowszechnionej w różnych niezależnych od siebie typach źródeł, (2) przeważającej liczebnie w zapisach z drugiej połowy XVI w.”³ Jednakże w zestawie zapisów z tego czasu przeważają takie, które zaczerpniliśmy z ksiąg poborowych. Często, przy braku akt wizytacji parafialnych, stanowiły one jedyną podstawę pochodzącą z drugiej połowy XVI w. ustalenia nazwy wsi będącej własnością szlachecką. Tymczasem, jak przekonywająco uprawdopodobniła to Irena Gieysztorowa, „poborcy czy pisarze poborowi mogli nie przywiązywać do form zapisu nazw miejscowych oraz ich zaszerogowania administracyjnego tej wagi, jaką nadają jej naukowci użytkownicy stworzonego przez nich źródła”. Istotnie „znieskształcenia nazw miejscowych przepisywanych z wcześniejszych rejestrów w formie opartej może tylko na ich fonetycznym przekazie, lub z rekognicji, w których podawano owe nazwy w dowolnych, różniących się nierzadko między sobą sformułowaniach i pisowni płatników, mogły nie sprawiać trudności pisarzom poborowym, wywodzącym się zazwyczaj z ziemskiej kancelarii sądowej, a więc ludziom obeznanym z terenem z racji swego urzędu i miejscowego pochodzenia”⁴. W innej sytuacji znajdują się dzisiejsi badacze tych przekazów.

Kontrolą przy ustalaniu nazw służyły nam ich zapisy wcześniejsze, jak też późniejsze, zwłaszcza z początków XVII w., gdy następowała stabilizacja form nazwowniczych. Z wcześniejszych przekazów istotne znaczenie miał Liber beneficiorum Łaskiego, a to ze względu na jego odmienne pochodzenie kancelaryjne w stosunku do ksiąg poborowych oraz lustracji majątków monarszych. Gdy jednak zapis Łaskiego nie znajduje potwierdzenia w wyzyskanym materiale źródłowym z drugiej połowy XVI w., przyjmowaliśmy jako hasło nazwownicze wersję rejestrów poborowych, natomiast w indeksie odnotowywaliśmy formę przekazaną u Łaskiego. Postępowaliśmy tak nawet wówczas, gdy wcześniejszy zapis odpowiadał dzisiejszemu, np. u Łaskiego – Liekaszyno, w rejestrach – Niekaszyno, obecnie – Lekaszyn; na mapę wprowadzono formę Niekaszyno.

¹ A. Wolff, Nazewnictwo, w: *Atlas Historyczny Polski. Województwo płockie około 1578 r.*, pod kier. S. Herbsty oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Żaboklicka, Warszawa 1958, s. 41 n.; W. Pałucki, Nazewnictwo, w: AHP Mazowsze, s. 103–111; tenże, Nazewnictwo, w: AHP Sandomierskie, s. 114–120.

² A. Wolff, op.cit., s. 41.

³ W. Pałucki, Nazewnictwo, w: AHP Sandomierskie, s. 114.

⁴ I. Gieysztorowa, Źródła pisane, w: AHP Mazowsze, s. 18 n.

Gdy w nazwie dwuczłonowej jeden z członów występował w źródłach z XVI w. jedynie po łacinie, podawaliśmy go po polsku. Na przykład określenia *maior*, *minor*, *inferior* tłumaczyliśmy jako Wielki, Mały, Dolny. Jeśli jednak w późniejszych zapisach nowożytnych (z XVII–XVIII w.) termin łaciński oddawano inaczej, przyjmowaliśmy taką właśnie wersję, a więc np. Górki Mniejsze, Górki Większe. W wyjątkowych wypadkach, gdy łaciński lub zlatynizowany człon nazwy utrwalił się, podawaliśmy go w później utrwalonej formie. Tak więc Łubna Jaroslai według rejestrów została wprowadzona na mapę jako Łubna Jarosłaj, gdyż tak się do dzisiaj nazywa. Podobnie Wierzbowa Derslai to Wierzbowa Derszej, jak nazywano tę wieś w połowie naszego stulecia.

Natomiast w formie z XVI w. pozostawialiśmy złożone nazwy typu: Kozuby prope Dobrogosty, Kozuby prope Topole. Ten model opisowy określenia miejscowości ulegał dość szybko zeschematyzowaniu⁵, toteż zachowanie go w formie pierwotnej wydawało się celowe, gdyż ukazywało jeden z elementów zmian nazewnictwa.

Nazwy złożone z rzeczownika i przymiotnika piszemy rozłącznie, np. Wielga Wieś. Pisownię łączącą takie dwa człony stosowaliśmy wówczas, gdy przymiotnik nie ukazywał zgodności rodzaju z rzeczownikiem, traktując wówczas formę zapisaną rozłącznie jako odmiankę, ukazaną w indeksie (np. Kamionomostek, odmianka – Kamiony Mostek, dzisiejsza nazwa – Kamostek).

Formy patronimiczne, rodowe, dzierżawcze tej samej nazwy występowały dość często zamiennie, co związane było z zanikiem zgodności semantycznego znaczenia tych form ze społecznym charakterem danego osiedla. Na mapę wprowadzaliśmy formę, która przeważała w drugiej połowie XVI w. lub która ustabilizowała się od schyłku tego stulecia, inne formy podając w indeksie. Podobnie postępowaliśmy przy oboczności sufiksów -ewo, -ew, -ów, owo. Przyrostek -ice pisany był niekiedy jako -icze, co z reguły oddawaliśmy jako -ice. Wyjątkowo zachowaliśmy formę -icze, jeśli przetrwała ona w głąb czasów nowożytnych, np. Jedlicze, która to nazwa do dziś zachowała ten kształt.

Spółgłoski, które nie występują w łacinie, pisane były w XVI w. jeszcze dość dowolnie, także przez tego samego pisarza. Dotyczy to zwłaszcza spółgłosek przednio i średniojęzykowych. Tak np. s oddawane było przez s, ss, z, sz, podczas gdy sz zapisywano jako s, ss, sz, sch, podobnie jak ś. Przykłady: Szwieta Katarzina = Święta Katarzyna, zapisy Sobothka i Szobothka dotyczą tej samej miejscowości Sobótki, zaś Wozniki i Wosniki oznaczają te same Woźniki. Przy rekonstrukcji brzmienia kierowaliśmy się zapisami z XVII i XVIII w., zwłaszcza gdy były one odmienne od zapisów dzisiejszych. Tak np. zachowaliśmy Krzesłów, jak pisano jeszcze w XIX w., choć dzisiaj nazwa ta pisana jest Krześlów, podobnie Ossendowice – pisano tak jeszcze w XIX w., a dziś Osędowice. Zapis rz w przekazach szesnastowiecznych oznaczać może często dwie spółgłoski: r i z lub r i dz, na co wskazują bądź odmianki tej samej nazwy, bądź jej etymologia. Tak np. Smarzów to Smardzów, jak wskazuje etymologia, natomiast Barzemino zapisywane jest także jako Bardzienino, co pozwala sądzić, że tym razem rz oznacza rdź; w innym przypadku może oznaczać także rdź, jak wskazują oboczne formy: Skarzyno – Skarschino (dziś: Skarżyn). Przy oboczności pisania spółgłoski ż jako rz lub ź, odtwarzaliśmy zapis zgodnie z ustaleniem się nazwiska rodziny pochodzącej z tej wsi. Przy th oznaczającym zarówno t jak d kierowaliśmy się bądź znaczeniem nazwy, np. Butki czytaliśmy jak Budki, bądź późniejszymi zapisami, np. Thuschin, Thussin, Thuszin oddaliśmy jako Tuszyn, jak brzmi ta nazwa także dzisiaj.

Przy ustalaniu brzmienia nazw fizjograficznych postępowaliśmy w ten sam sposób, jak przy odtwarzaniu go dla nazw miejscowych. Podobnie jak przy opracowywaniu map szczegółowych tej serii dla Mazowsza, województwa lubelskiego i sandomierskiego, uwzględnialiśmy nie tylko nazwy występujące w źródłach z XVI w., lecz także późnośredniowieczne i z XVII–XVIII w., zakładając że były one aktualne także w XVI w. Jeśli nie można było dla średniej wielkości rzeki ustalić jej nazwy późnośredniowiecznej lub wczesnonowożytnej, sięgaliśmy do przekazów późniejszych; nazwy dziewiętnastowieczne oznaczyliśmy w indeksie specjalnym symbolem.

W indeksach po hasle głównym – nazwie umieszczonej na mapie, podaliśmy w nawiasach najważniejsze formy oboczne, występujące w XVI w., następnie nazwę dzisiejszą (kursywą), jeżeli różniła się ona od nazwy szesnastowiecznej wprowadzonej na mapę.

⁵ K. Dejna, *Terenowe nazwy śląskie*, „Onomastica”, II, 1956, s. 1, 103–126, zwłaszcza s. 116 nn.

DROGI

Małgorzata Wilska

Przy opracowywaniu mapy ważniejszych dróg województw sieradzkiego i łęczyckiego w XVI w. stosowano podobne zasady jak w poprzednich tomach AHP¹. Posiadamy niewiele źródeł odnoszących się bezpośrednio do dróg na naszym terenie w XVI w. Z materiału tego można odtworzyć tylko pewne odcinki sieci drożnej. Zestawiając je z mapami z XVIII i XIX w. widzimy, jak trwały był przebieg dróg na przestrzeni wieków, aż do połowy XIX w. Składały się na to różne czynniki, m.in. ukształtowanie terenu i rozwój osadnictwa.

Źródła szesnastowieczne mówią o dwóch typach dróg: gościńcach czyli drogach publicznych (nazywanych *viae* lub *stratae publicae, magnae, communes* albo *regiae*)² oraz o drogach lokalnych, określanych jako drogi „proste” lub zwyczajne. Na naszej mapie przedstawiliśmy wybrane drogi publiczne czyli gościńce. Drogi te znajdowały się pod ochroną panującego³. W średniowieczu kupcy musieli przestrzegać podróży wyznaczonymi szlakami, później przymus drożny nie był ściśle przestrzegany, ale jeszcze w XVI w. w dokumentach królewskich zalecano określone drogi. Na przykład w 1566 r. dla kupców warszawskich jadących do Wrocławia polecano drogę wiodącą przez Piotrków, Radomsko, Wieluń, Bolesławiec, Baranów i dalej przez Syców leżący już na Śląsku⁴.

Przyjęliśmy metodę regresji: mapa województw sieradzkiego i łęczyckiego pokazuje wybór gościńców występujących na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Przy dokonywaniu tego wyboru brano pod uwagę źródła szesnastowieczne. Należą do nich przede wszystkim lustracje, Liber beneficiorum Łaskiego, dokumenty, a także itineraria królewskie i przebieg szlaków handlowych odtworzone w opracowaniach historyków⁵. Uwzględniono również rezultaty badań nad miastami. Wszystkie szesnastowieczne miasta znajdują się przy gościńcach oznaczonych na naszej mapie.

Brak dla województw sieradzkiego i łęczyckiego lustracji cel, takiej jaka istnieje dla województwa sandomierskiego. Musieliśmy opierać się na informacjach dość lakonicznych, jak np. o komorach celnych wymienionych w lustracji z 1564/65 r. w Łęczycy, Żychlinie, Zgierzu, Łodzi, Ujeździe, Wolborzu, Krośniewicach, Dąbiu i we wsi Ostrowie⁶. Nieliczne były też wzmianki o drogach w Liber beneficiorum Łaskiego, ale czasem zawierały cenne informacje. Na przykład dzięki wiadomości o drodze wychodzącej z Łęczycy w kierunku wschodnim poprowadzono drogę przez Górę Świętej Małgorzaty i dalej do

¹ Zob. AHP Mazowsze, s. 112–116 oraz AHP Sandomierskie, s. 121 n.

² K. Buczek, *Wstęp historyczny*, w: LDK, s. V n; tenże, *Głos w dyskusji nad początkami państwa polskiego*, KH, LXVII, 1960, nr 4, s. 1097.

³ J. Matuszewski, *Ręka pańska*, „Przegląd Zachodni”, t. 11, 1955, nr 3–4, s. 598–612.

⁴ Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 223.

⁵ P. Dąbkowski, *Przewóz wodny*, w: *Rozprawy Akademii Umiejętności*, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 57, Kraków 1914, s. 196–301; K. Buczek, *Wstęp historyczny*, w: LDK, s. V; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. I–II, Poznań 1928, s. 29; S. Weyman, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVII w.*, „Przegląd Zachodni”, IX, 1953, nr 68, s. 194–253; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, 16, 1973, z. 2, s. 263; J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 90–101, 173.

⁶ LWWK 1564, cz. 2, s. 132 oraz R. Rybarski, op.cit., t. II, tabele dotyczące komór celnych, s. 47–145.

Piątku⁷. Dane ze źródeł pisanych podają, przez jakie miejscowości droga przechodzi, ale dopiero konfrontacja z materiałem kartograficznym pozwala ustalić jej szczegółowy przebieg w terenie.

Dla opracowanego terytorium szczególnie ważna jest mapa Gilly'ego, która pokazuje przebieg głównych gościńców. Województwo sieradzkie nie ma specjalnej mapy Karola de Perthéesa, korzystano więc z map sąsiednich województw. Czasem musieliśmy przyjąć przebieg jakiegoś odcinka drogi z mapy Kwatermistrzostwa. Szczegółowy przebieg dróg ustaliliśmy zgodnie z tymi mapami na podkładzie map 1:100 000 z pierwszej połowy XX w.⁸

Korzystanie z map z końca XVIII i z pierwszej połowy XIX w., mimo weryfikowania danych źródłami pisanyymi z XVI w., powoduje, iż przebieg dróg na naszej mapie jest w dużym stopniu hipotetyczny. Może być tak, że droga ledwie zaznaczona na mapie osiemnastowiecznej była dwieście lat wcześniej ważnym traktem i vice versa.

Styk dróg z Mazowszem i województwem sandomierskim został wzięty z wydanych tomów AHP⁹. Bardzo przydatne dla nas były: mapka dróg województwa krakowskiego opracowana przez Bożenę Wyrozumską na podstawie lustracji dróg z 1570 r., mapka dróg w ziemi wieluńskiej i ostrzeszowskiej zrobiona przez Ryszarda Rosina, a przede wszystkim mapa węzła poznańskiego i kaliskiego opracowana przez Stefan Weymana (w skali 1: 1800 000)¹⁰.

Drogi w rejonie Piotrkowa zostały opracowane przez Henryka Rutkowskiego. Piotrków był najważniejszym węzłem komunikacyjnym na obszarze województw sieradzkiego i łęczyckiego. W XVI w. odbywały się w nim sejmy i synody biskupów, a od 1578 r. zjazdy trybunalskie¹¹. Większość gościńców tego węzła została już opisana przez Ryszarda Rosina, przede wszystkim dla średniowiecza, ale z wykorzystaniem źródeł z XVI w.¹² Jak w innych miejscach, tak i tutaj szczegółowy przebieg dróg odtworzyliśmy na podstawie map Gilly'ego, częściowo też Perthéesa i Brodowskiego (odpowiednio do zasięgu tych map); tam gdzie wymienione źródła kartograficzne nie wystarczały, posilkowaliśmy się mapą Kwatermistrzostwa. Do dróg występujących w opracowaniach Rosina dodaliśmy następujące: Piotrków–Bujny–Siomki–Bogdanów–Borowa–Zdzieszulice–Grocholice, z wariantem Siomki–Wroników Mały (Łaski) – Borowa (droga ta prowadziła dalej przez Kaszewice, Szczerców i Osjaków do Wielunia); Piotrków – Borowa (jak droga poprzednia) – Zawadów – Uszczanowice (Łuszczanowice) – Pajęczno (stąd do drogi Radomsko – Wieluń)¹³; Piotrków – Rokszycy – Gomolin – Suchcice – Widawa, z której jechało się do Sieradza oraz na Śląsk¹⁴; Piotrków–Bugaj–Uszczyn–Barkowice–Błogie (dalej do Opoczna)¹⁵.

W południowej części naszego terenu ważnym ośrodkiem komunikacyjnym był Wieluń. Na tym terenie opierano się przede wszystkim na opracowaniach R. Rosina¹⁶, niekiedy tylko wprowadzając zmiany za źródłami kartograficznymi. Z Wielunia na północ wyprowadzono drogę przez Niedzielsko–Staw–Stawek–Gromadzice, zgodnie z Rosinem, a nie z Gilly'm, który w tym miejscu prowadzi drogę przez Bieniądzice do Czarnożył. Natomiast za mapą Gilly'ego jest poprowadzona droga Walichnowy–

⁷ Łaski LB, I, s. 416.

⁸ Por. H. Rutkowski, Źródła kartograficzne, s. 16–18.

⁹ Por. mapy główne w AHP Mazowsze i AHP Sandomierskie.

¹⁰ B. Wyrozumska, mapa „Drogi w ziemi krakowskiej w XVI w”, w: LDK; Rosin, Ziemia wieluńska, mapa nr 4; S. Weyman, op.cit., s. 248.

¹¹ Zob. komentarz do planu Piotrkowa, s. 91, 96.

¹² R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967, s. 17–20; Rosin, Wolbórz, s. 34–37; tenże, *Dzieje Piotrkowa do przełomu XV i XVI w.*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 21–24.

¹³ Szlak Piotrków – Pajęczno jest poświadczony w odpowiednich odcinkach przez dwie mapy Perthéesa (woj. sandomierskiego i woj. krakowskiego), poza tym części obydwu wymienionych dróg występują na mapach Gilly'ego i Brodowskiego (tu tylko odcinek Piotrków – Bujny), a luki uzupełnia mapa Kwatermistrzostwa. O tym, że przez Bujny i Borową (a nie tylko przez Rokszycy) jeździło się z Piotrkowa na Śląsk, świadczy powstanie przedmieścia Wrocławskiego przy tej właśnie drodze. Zob. plan Piotrkowa i komentarz do niego.

¹⁴ Drogę Piotrków – Widawa pokazują mapy Perthéesa i Gilly'ego. W XVII w. był to odcinek głównego połączenia handlowego Warszawy ze Śląskiem, a także droga pocztowa. M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławia*, Wrocław 1961, s. 49 n. i mapa.

¹⁵ Droga ważniejsza na mapach Perthéesa i Brodowskiego.

¹⁶ Rosin, Ziemia wieluńska, s. 218–225.

Naramice–Czarnożyły–Niemierzyn, której nie ma u Rosina, a która stanowiła przedłużenie odcinka Niemierzyn–Konopnica, gdzie była komora celna¹⁷. Wprowadzono za Perthéesem zmianę i poprowadzono szlak z Jaworzna przez Dzierżniki, Pątnów do Wielunia. Droga ta miała powiązanie z Krzepicami–Kłobuckiem i była częścią drogi z Krakowa do Kalisza.

W powiecie ostrzeszowskim poprowadzono (za Rosinem) drogę ze Śląska z Ligoty przez Kobylą Górę, a nie przez Myślniew (jak Gilly) do Ostrzeszowa. Natomiast w północnej części tej ziemi droga do Kalisza poprowadzona została za Gilly’em i za Weymanem przez Biskupice, a nie jak Rosin przez Strzyżew. Za Gilly’em i Perthéesem poprowadzono drogę równoleżnikową Grabów–Mikstat do Odolanowa, która jest przedłużeniem drogi Sieradz–Grabów. Również za Gilly’em i Perthéesem wprowadzono połączenie Baranów–Kępno–Myjomice–Doruchów do Grabowa, która była częścią drogi śląskiej od Namysłowa do Kalisza. Wprowadzono drogę z Praszki przez Stradziec–Jaworzno–Parzymiechy do Działoszyna oraz jej odgałęzienie do Dankowa. Są to stare trakty używane w czasie średniowiecznych zjazdów w Dankowie. Stanowiły one połączenie Krakowa ze Śląskiem przez Radomsko–Pajęczno–Działoszyn, trzy ośrodki miejskie, które w XVI w. były nadal ważne. Materiały Wareżaka potwierdzają rangę tych miast i dróg w XVII i XVIII w.¹⁸

Wprowadzono drogę z Częstochowy i Mstowa przez Rędziny–Mykanów–Cykarzew do Brzeźnicy i jej przedłużenie w kierunku północno-wschodnim przez Kłomnice–Pławno do Radomska, gdzie łączyła się z drogą do Piotrkowa. Przebieg jej w okolicy Mykanowa poprowadzono za Perthéesem a nie Gilly’em, który trakt widział od Białej przez Radostków–Lubojnę. Pokazana przez nas droga przez Kościelec – Rędziny opiera się też na notatkach Wareżaka¹⁹.

Na południe od Brzeźnicy była przeprawa na Warcie opodal dopływu rzeczki Pisi i droga dochodziła do miasta od strony wsi Stare Miasto tak jak pokazał Perthées, a nie jak chciał Gilly, który prowadził główny trakt od strony wschodniej robiąc zakole dochodzące do drogi z Jedlna.

Przy wykreślaniu dróg w okolicy Łodzi opierano się na opracowaniach Rosina (trakt Piotrków–Łęczyca przez Łódź i Zgierz, a także droga Zgierz–Brzeziny)²⁰. Odcinek Zgierz–Stryków poprowadzono za Gilly’em, a od Zgierza w kierunku zachodnim do Lutomińska za Gilly–Cronem²¹.

Środowisko naturalne wpływało na przebieg szlaków komunikacyjnych, zwłaszcza tam gdzie stwarzało znaczne utrudnienia. Na naszym obszarze naturalną przeszkodą były wielkie pasma zabagnionych dolin rzecznych w północnej części województwa łęczyckiego²². Rozlewiska i bagna Bzury oraz zlewisko Neru z Wartą od wczesnego średniowiecza aż po upadek Rzeczypospolitej miały trzy przejścia przez ten teren.

Najważniejsze było połączenie Łęczyca–Topola, około dwukilometrowy odcinek nazywany w szesnastowiecznych źródłach *pons* lub *vadum* (bród). Stąd też na mapie Gilly’ego występuje Topola zabrodnia, a wsie leżące na północ od smugi bagien i błot są w rejestrze poborowym z 1576 r. nazwane *villae transpontaneae*²³. Jak wyglądało samo przejście, możemy tylko przypuszczać. Była to grobla idąca przez wyższe i suchsze miejsca wśród błot, podsypana ziemią lub wymoszczona drewnem. W bardziej mokrych i błotnistych przejściach przerzucane były zapewne mosty. Przejazd tędy nie należał do łatwych i wygodnych, jak świadczy o tym np. lustracja z 1791 r., która określa je jako „od miasta (Łęczycy) na trakcie wielkopolskim, bród rozległy ciągnie się aż ku Topoli, trudny i niebezpieczny przejazd z dawna mający”²⁴. Mimo tych trudności przez Łęczycę szły szlaki z Kujaw do Małopolski, z Torunia do Lwowa,

¹⁷ VL, IV, s. 41; por. S. Weyman, op.cit., s. 232.

¹⁸ J. Wareżak, Materiały rękopiśmienne dotyczące woj. sieradzkiego i łęczyckiego z XVIII w. (zob. Źródła pisane, s. 15).

¹⁹ Tamże.

²⁰ Łódź. *Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Łódź 1980, s. 66–68, 78 n.; *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 38 n.

²¹ Mapa Gilly’ego oraz Gilly’ego–Crona, a także Zgierz. *Dzieje miasta do 1988 r.*, pod. red. R. Rosina, Łódź–Zgierz 1995, s. 55 n.

²² S. Zajączkowski, *O przejściach przez błota łęczyckie*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos i J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83–125.

²³ P. Wielkopolska, II, s. 50; S. Zajączkowski, op.cit., s. 98.

²⁴ Cyt. za S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru szermeszńskiego w Łęczycy w XII w. na tle początków Łęczycy*, „Roczniki Historyczne”, XXXI, 1964, s. 61–68; S. Zajączkowski, *O kształtowaniu się*, s. 143–145.

z Poznania na Ruś. O łęczyckiej komorze celnej są liczne wiadomości z XIV w. Z XV w. wiemy o przebiegu drogi na Ruś przez Łęczycę, Stryków, Brzeziny, Inowłódz²⁵. Inna droga szła z Mazowsza, przez Bielawy, gdzie Aleksander Jagiellończyk zezwolił na zbudowanie mostu „per viam seu stratam publicam de Masovia versus Lancicium per fluvium dictum Mroga euntes” (1505 r.)²⁶. O tej samej drodze jest wzmianka u Łaskiego: „per viam que ducit ex eadem villa Chroslin in Byelawy”²⁷. Z Topoli szły szlaki do Koła dwoma wariantami: starą drogą wzdłuż błot i Neru oraz przez Kłodawę. W kierunku południowo-wschodnim z Łęczycy wychodziła droga przez Tum i Górę Świętej Małgorzaty – jak mówił o tym zapis u Łaskiego: „in Gora iacentes, ab...videlicet circa ipsum praedium et eodem usque ad viam, quae vadit de Lancicis in Pyathek”²⁸. Z Piątku do Łowicza zrekonstruowano ten szlak na podstawie mapy Gilly’ego i Crona, przez Bielawy i Chruslin. W kierunku południowo-zachodnim wychodziły z Łęczycy drogi do Uniejowa, na południe do Szadku, Sieradza, Lutomierska, Piotrkowa, a na południowy wschód do Strykowa i Brzezin.

Drugie przejście przez błota ciągnęło się koło dolnego biegu Gnidy, wzdłuż Neru do rozległego zlewiska tej rzeki z Wartą. Przejście to wyznaczają dwie miejscowości Dąbie i Sobótka. W tym miejscu Błota Łęczyckie się zwężają, na prawym brzegu były kompleksy leśne widoczne na mapie Gilly’ego, natomiast z zachodniej części płynęły odnogi Warty, która miała tu dwa koryta, zachodnie i wschodnie. W XVI w. przechodziła tędy droga z Uniejowa do traktu Łęczycy–Koło. W Dąbiu mamy poświadczoną od XIII w. komorę celną, a w kierunku południowym szła stąd droga przez Uniejów i dalej przez Dobrą do Kalisza. W Dobrej łączyła się z drogą idącą do Warty, Sieradza i dalej na południe.

Trzecie przejście przez błota Bzury wiodło od Soboty do Walewic. Na drodze tej znajdował się most przerzucony przez Bzurę, o którym mamy wzmiankę u Łaskiego: „cum prato circa pontem in littore fluvii iacente” znajdującą się przy opisie uposażenia parafii sobockiej²⁹. Na mapie Perthésa i Gilly’ego widać szlak w kierunku południowym zaznaczony na naszej mapie przez Walewice, Bielawy, Bratoszewice. Tam przecinał trakt wiodący przez Stryków, Zgierz, Lutomiersko, Szadek, Sieradz. W Szadku rozgałęział się na Wartę–Kalisz³⁰.

W środkowej części naszego terenu ważnym węzłem komunikacyjnym był Sieradz. W tym mieście przecinały się uczęszczane drogi z północy na południe i z zachodu na wschód. Niezależnie od starych węzłów komunikacyjnych, takich jak Kazimierz–Lutomiersk, w XVI w. stają się bardzo uczęszczane nowe ośrodki, takie jak Zgierz, a w następnych wiekach Łódź (wówczas Łodzian). W tym rejonie przy ustalaniu sieci dróg opieraliśmy się na opracowaniach Rosina, np. zaliczając trakt Brzeziny–Lutomiersk przez Łódź do ważniejszych szlaków. Na naszej mapie poprowadzony został według Gilly’ego. W 1598 r. jest wzmiankowana droga lubelska, która stanowiła granicę między Będzelinem a Koluszkami, Długiem i Radzeniem (dwie ostatnie wsie w województwie rawskim)³¹. W związku z tym bieg drogi Brzeziny–Budziszewice pokazaliśmy inaczej niż na mapie Mazowsza.

Przez województwa sieradzkie i łęczyckie przechodziły ważne szlaki o znaczeniu ogólnopolskim. Na podstawie dotychczasowego stanu badań możemy wymienić jako najważniejsze drogi na tym terenie następujące połączenia:

1. Kraków – Poznań: a/ przez Koniecpol – Pławno – Radomsko – Szczerców – Widawę – Bużenin – Sieradz – Wartę – Dobrą – Turek – Konin, b/ przez Częstochowę – Kłobuck – Krzepice – Jaworzno – Wieluń – Złoczów – Sieradz i dalej przez Wartę (jak wariant a) lub Błaszki – Staw – Kalisz, c/ przez Częstochowę – Kłobuck – Krzepice – Sokolniki – Wieruszów – Grabów – Ołobok – Kalisz.

2. Kraków–Toruń: a/ przez Przedbórz – Piotrków – Tuszyn – Łódź – Zgierz – Łęczycę – Sobótkę – Kłodawę, b/ przez Pławno – Radomsko – Kamieńsk – Piotrków – i dalej jak wariant poprzedni.

3. Kraków – Płock: przez Pławno – Radomsko lub Przedbórz i dalej przez Piotrków – Tuszyn – Łódź – Zgierz – Łęczycę – Kutno.

²⁵ VL, II, s. 59.

²⁶ MRPS III, nr 2250.

²⁷ Łaski LB, II, s. 347.

²⁸ Tamże, s. 415.

²⁹ Tamże, s. 503.

³⁰ S. Weyman, op.cit., s. 216.

³¹ Inw. 1598, s. 122.

4. Warszawa – Poznań: a/ przez Łowicz – Pniewie – Kutno – Krośniewice – Kłodawę – Koło, b/ przez Łowicz – Bielawy – Piątek – Łęczycę – Topolę – Dąbie – Koło.

5. Warszawa – Wrocław: a/ przez Głowno – Stryków – Zgierz – Lutomiersk – Szadek – Sieradz – Grabów – Ostrzeszów – Syców, b/ z Sieradza przez Złoczów – Sokolniki – Wieruszów – Kępno – Syców, c/ przez Piotrków – Kamięsko – Radomsko – Brzeźnicę – Działoszyn – Toporów – Wieluń – Bolesławiec – Kępno.

6. Lublin – Poznań: a/ przez Inowłódz – Lubocheń – Brzeziny – Stryków – Łęczycę – Sobótkę – Kłodawę – Koło, b/ przez Inowłódz – Stryków – Łęczycę – Dąbie – Koło.

7. Toruń – Wrocław przez Konin – Kalisz – Ołobok – Grabów – Ostrzeszów – Syców.

8. Płock – Wrocław: przez Gostynin – Kutno – Łęczycę – Wartkowice – Uniejów – Turek – Kalisz – Grabów – Ostrzeszów – Syców.

9. Lublin – Wrocław przez Przedbórz – Radomsko – Brzeźnicę – Działoszyn – Toporów – Wieluń i stąd a/ przez Sokolniki – Wieruszów – Kępno – Syców, b/ z Wielunia przez Skomlin – Bolesławiec – Opatów – Baranów – Kępno – Syców.

MAPA OKOLIC ŁODZI

Henryk Rutkowski

Mapa okolic Łodzi w skali 1:125 000 stanowi wycinek mapy głównej powiększony dwukrotnie. Jego celem jest dokładniejsze pokazanie, jak w drugiej połowie XVI w. wyglądał ten obszar, który dzisiaj należy do jednej z kilku polskich metropolii. Wówczas Łódzia (tak brzmiała jej nazwa) była małym miasteczkiem, które wraz z częścią sąsiednich wsi stanowiło własność biskupstwa włocławskiego. Przez ten teren przebiegała granica powiatowa (Łódź należała do powiatu brzezińskiego, a wieś Bałuty do łęczyckiego) oraz granica między województwami łęczyckim i sieradzkim (w tym ostatnim także fragment granicy między powiatami piotrkowskim i szadzkowskim).

Na mapę złożyły się materiały zebrane i opracowane przez K. Chłapowskiego, A. Dunin-Wąsowiczową, E. Rutkowską i M. Wilską, stosownie do podziału zadań między autorami mapy głównej¹. Dwukrotnie większa skala wymagała jednak zwiększonej dokładności oznaczeń, zwłaszcza w zakresie lokalizacji osiedli oraz przebiegu granic i dróg. W tym celu, oprócz źródeł kartograficznych służących do opracowania całości województw sieradzkiego i łęczyckiego, wykorzystano również mapy i plany zamieszczone w monografii dziejów Łodzi².

Sieć rzeczna na mapie okolic Łodzi została uzupełniona w stosunku do mapy głównej czterema strumieniami. Są to: Jamnica (Bałutka), Karolewka, Dąbrówka i Czerniec³. Oprócz dróg ważniejszych, które występują na mapie głównej, oznaczono także kilka innych dróg, wybranych na podstawie źródeł kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Szczególny dodatek w treści tej mapy stanowią obecne granice miasta, wprowadzone jako element orientacyjny na podstawie planu Łodzi wydanego w 1997 r.

¹ Zob. Wstęp, s. 8 n.

² *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I, Warszawa 1980, s. 35, 78, 98, 149, 151, 152, po s. 152; poza tym pomocny był tekst R. Rosina (s. 66–68, 88–91, 97–109) i B. Baranowskiego (s. 123–133).

³ Por. tamże, s. 34–43.

PLANY MIAST

ŁĘCZYCA

Małgorzata Wilska

Podstawą rekonstrukcji planu Łęczycy są źródła kartograficzne z ostatniego dziesięciolecia XVIII w. Nie ma niestety planów z okresu przedrozbiorowego, najwcześniejsze to pruskie plany z lat 1793 i 1795. Oba powstały przed podjęciem prac fortyfikacyjnych przekształcających Łęczycę w twierdzę pruską. Źródła kartograficzne do miasta i jego najbliższych okolic zostały opracowane i opublikowane przez A. Tomczaka¹.

Plan z 1793 r. został sporządzony przez Schmiedekego w skali 1:5 000. Obejmuje on miasto i okolicę w zasięgu wsi: Tum, Dzierzbietów, Borki, Leszcze, Topola, Zabrodzie i Kozuby². Plan z 1795 r. wykonany przez E. Goepnera obejmuje tylko obszar miasta w obrębie średniowiecznych murów obronnych, teren zamku nie został na nim opracowany. Natomiast zaznaczone są na tym planie ulice, działki budowlane oraz ratusz³. Prócz tego mamy z lat 1795–98 jeszcze pięć planów obejmujących teren miasta i najbliższej okolicy⁴. Wszystkie one znajdują się w Bibliotece Państwowej w Berlinie i stanowią dobrą podstawę do rekonstrukcji retrospektywnej planu miasta Łęczycy z końca XVI w. Na ich podstawie zrekonstruowane zostały mury obronne z basztami i bramami, fosy i przedmieścia.

Z późniejszych materiałów kartograficznych cenną podstawę daje plan z 1820 r. sporządzony przez geometrę Grabowskiego, a zachowany w AGAD⁵.

Spośród planów szczegółowych wykorzystaliśmy materiał kartograficzny z pierwszej połowy XIX w., dotyczący terenu zamkowego oraz północno-wschodniego obszaru miasta zajmowanego przez klasztor dominikanów⁶.

Do Łęczycy nie mamy widoków miasta, które by pomogły do rekonstrukcji układu przestrzennego⁷. Bardzo ważne natomiast były źródła pisane⁸. Należy wymienić tu przede wszystkim Liber beneficiorum Łaskiego oraz lustracje, które zawierają dane szczegółowe przydatne do rekonstrukcji planu szesnastowiecznego⁹. Na przykład na podstawie lustracji z 1564 r. wiemy o przebudowie i naprawach murów

¹ A. Tomczak, *Katalog planów miasta Łęczycy*, w: *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, z. 7, Warszawa 1962; A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej*, w: *Łęczycza średniowieczna*, Warszawa 1966.

² Situations – plan von Lenczyc, 1793 r, w skali 1:5 000, wyk. Schmiedeke, opublikowany przez A. Tomczaka, *Katalog planów*, s. 15 i 35 (fragment).

³ Copia der Zeichnung von der Stadt Lenczic, 1780 (data przekreślona i dopisana 1795), w skali 1:1 200, wyk. E. Goepner, publikowany w: A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 15 i poz. 2 oraz *Plany miast*, s. 210.

⁴ A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 15 n. i poz. 4, 5.

⁵ AGAD, Akta Komisji Województwa Kaliskiego, t. II, nr 2224, opublikowany przez W. Puget, *Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXV, 1990, z. 1–2, s. 27–64.

⁶ A. Tomczak, *Katalog planów*, s. 25 i poz. 51, 52 oraz AGAD, Dział Kartografii, sygn. 24–3.

⁷ Ryciny Stronczyńskiego z 1844–46 przedstawiają fortyfikacje, o których wiemy z innych źródeł, Teki K. Stronczyńskiego w Gabinetie Rycin UW, Atlas 3, Widoki zabytków starożytności w Królestwie Polskim w latach 1844 i 1846 zebrane, 1851, nr 26.

⁸ Zob. Źródła pisane, s. 13 n.

⁹ Łaski LB, II, s. 169, 348–353, 388, 414, 416, 432, 454; LWWK 1616, s. 194.

zamku łęczyckiego prowadzonych przez starostę Jana Lutomińskiego. Wtedy też powstała trzecia brama zwana Wodną¹⁰.

Z opracowań najwięcej informacji wnoszą prace A. Tomczaka, a o murach i zamku łęczyckim – J. Widawskiego¹¹. Wiele ważnych szczegółów można znaleźć w artykule T. Lalika o Starym Mieście w Łęczycy i w dziewiętnastowiecznej monografii Łęczycy M. Rawity-Witanowskiego¹².

Plan miasta opracowano zgodnie z założeniami wcześniej opublikowanych w niniejszej serii AHP planów miast wojewódzkich, w skali 1:10 000. Pokazuje on Łęczycę w obrębie murów miejskich wraz z najbliższymi trzema przedmieściami: Krakowskim od południa, Poznańskim i Ostojkim od zachodu. To ostatnie wykształciło się w końcu XVI w.

Do terenów miejskich należał znaczny obszar, który graniczył od północy z Topolą i Kozubami, od wschodu ze wsią arcybiskupią Tumem, od zachodu z królewską wsią Wilczkowice, dochodząc do wsi Leszcze. Od południa granice miasta dochodziły do wsi królewskich Dzierzbietów i Lubień. Do miasta należał zaznaczony na planie Waliszew, mała osada, która była położona na terenie dawnego Starego Miasta. Nazwa Waliszew pojawiła się w połowie XVI w. i była używana zamiennie z nazwą Stare Miasto¹³. Później obszar ten stał się przemieściem Łęczycy. Z przywileju Zygmunta Augusta z 1556 r. wiemy, że do miasta należał także Golutów, a z Łaskiego o własności miejskiej folwarku Wójciki, leżącego koło młyna na Bzurze¹⁴. W sumie miasto w XVI w. (1569) posiadało 21 włók ciągnących się długimi pasami od granic z Topolą do Golutowa i Kozub oraz dwie włóki Ostoja na zachód od miasta.

Warunki topograficzne rzutowały na usytuowanie i kierunki rozwoju miasta oraz osadnictwa w sąsiedztwie Łęczycy. Na północy, południu i wschodzie znajdowały się bagna i podmokłe łąki, które nie nadawały się na osadnictwo. Bzura skręcała z południa na wschód blisko miasta średniowiecznego. Zasięg bagien łęczyckich odtworzono na podstawie przekazów kartograficznych z XVIII w., przede wszystkim planu wójtostwa łęczyckiego, znanego z kopii z 1790 r.¹⁵

W XVI w. droga wiodąca przez bramę przebitą w kierunku wschodnim szła zapewne groblą. Bagna Bzury graniczące z miastem od wschodu stanowiły naturalną obronę i były połączone z dolinką rzeczki Wróblinki, dopływu Bzury otaczającego miasto od południa, której nazwę wymieniono już w 1527 r.¹⁶ Odnogi Bzury używane były do nawadniania fos miejskich i zamkowych. Miasto położone było na niewielkim ostrowiu, na przejściu przez przewężenie prodoliny Wisły.

Łęczycę lokował nieco przed 1268 r. książę Kazimierz, syn Konrada Mazowieckiego, na tym samym obszarze, na którym znajdowała się w XVI w. Wcześniejsze centrum sprzężonego łęczyckiego układu osadniczego, ciągnącego się od Dzierzbietowa po kolegiatę tumską, najpierw znajdowało się w dzisiejszym Tumie, następnie koło późniejszego kościoła Św. Krzyża¹⁷. Pierwotnie wszystkie osady tego zespołu określane były jedną nazwą: Łęczycą. W XIV w. termin Łęczycą zaczął oznaczać wyłącznie miasto lokowane na prawie niemieckim, a okolice kościoła Św. Krzyża występują w źródłach jako „Antiqua Civitas” czyli Stare Miasto. Miejsce, gdzie stoi kolegiata (ecclesia maior), to wówczas „Lancicia Maior”, a wieś przy niej zwano Tumem lub Kościołem¹⁸. Termin Tum występuje pierwszy raz w 1354 r., ale w licznych zapiskach ksiąg grodzkich łęczyckich ciągle funkcjonuje nazwa „Ecclesia” czyli Kościół¹⁹. Dopiero w końcu XVI w. przyjmuje się na stałe nazwa Tum zamiast Kościół.

¹⁰ LWWK 1564, cz. 1, s. 89.

¹¹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII i do XIX w.*, w: *Ziemia Łęczycka*, Łódź 1964, s. 67 nn.; por. też przyp. 1 oraz Widawski, s. 285.

¹² T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM, 1956, nr 4, s. 631 n.; M. Rawita-Witanowski, *Monografia Łęczycy*, Kraków 1898; A. Tomczak, *Stare Miasto w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. III, 1955, s. 279 n.; *Między Północą a Południem*, s. 76; A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 78.

¹³ AGAD, Ks. łęczyckie, 25 a, k. 221 (za A. Tomczakiem, *Stare Miasto*, s. 279).

¹⁴ Łaski LB, II, s. 349 n.

¹⁵ A. Tomczak, *Katalog planów*, poz. 4.

¹⁶ AGAD, Ks. grodzkie łęczyckie, 16 a, k. 267 (za M. Rawitą-Witanowskim, op.cit., s. 26, 111–115).

¹⁷ J. Dylak, *Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t. III, 1939, s. 122, 126 oraz AGAD, Ks. ziemskie łęczyckie, nr 4030, s. 374.

¹⁸ A. Tomczak, *Stare Miasto*, s. 283 n., przyp. 36, odwołanie do Tek Pawińskiego, t. III, nr 6275 oraz T. Lalik, op.cit., s. 648, 652 nn.

¹⁹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 82.

Łęczyca od połowy XIV w. otoczona była murami, które zostały wzniesione za panowania Kazimierza Wielkiego. Od północy prowadziła do miasta brama Poznańska, niekiedy zwana w źródłach Toruńska. Od południa znajdowała się brama Krakowska. Usytuowanie tych bram wynika z przebiegu drogi funkcjonującej już w czasach przed lokacją miasta, jednej z najstarszych na tym terenie o znaczeniu ogólnopolskim. Biegła ona z południa od Krakowa na północ do Płocka i Włocławka.

Mury otaczające miasto miały dziewięć baszt (licząc w tym dwie wieże bramne), które były rozmieszczone od północy, zachodu i południa²⁰, gdyż od wschodu, gdzie płynęła Bzura i znajdowały się jej rozlewiska, Łęczyca miała naturalne zabezpieczenie.

Przestrzeń miasta zamknięta obwarowaniami tworzyła regularny czworobok ze ściętymi częściowo rogami. Została ona zaplanowana w czasie lokacji, gdy nie było jeszcze murów. Regularność rozplanowania polegała na podziale całego obszaru – jak pokazał A. Tomczak²¹ – na dziewięć kwadratów o prawie równych bokach. Blok środkowy przeznaczony był na rynek. Regularność została zakłócona przez trzy duże, murowane obiekty. W południowo-zachodniej części miasta był to kościół farny pod wezwaniem Św. Andrzeja, przy którym funkcjonowała szkoła. Północno-wschodnią część miasta zajmowali dominikanie, którzy osiedlili się w Łęczycy w siedemdziesiątych latach XIII wieku. Kościół dominikanów pod wezwaniem św. Dominika i św. Jacka przylegał wschodnią ścianą prezbiterium bezpośrednio do muru obronnego²². Budynek klasztorny dostawiony został dłuższym bokiem do muru przy narożnej baszcie. Kompleks zabudowań dominikańskich wzmacniał obronność całego tego narożnika murów miejskich. Z drugiej strony obszar zajęty przez zakonników zmniejszał znacznie możliwości zabudowy w tej części miasta.

Południowo-wschodnią część Łęczycy zajmował zamek powstały za Kazimierza Wielkiego²³. Był on włączony w system murów miejskich, ale stanowił też fortyfikację sam w sobie. Powstał na sztucznym nasypie ziemnym, na planie czworoboku z lekko załamana ścianą południową. Zajmował ok. 2800 m² powierzchni. Dojazd do zamku prowadził przez miasto, a następnie przez most zwodzony i bramę umieszczoną w zachodnim odcinku murów obwodowych. Cały zamek otaczała fosa nawadniana z Bzury, widoczne to jest na planie z 1793 r. W narożniku południowo-zachodnim znajdowała się wieża na planie zbliżonym do kwadratu, o boku ok. 10 m, w górnych kondygnacjach ośmioboczna. Głównym budynkiem mieszkalnym była trzypiętrowa wieża usytuowana w części wschodniej, zbudowana z cegły. Był to „stary zamek”. Obok wieży mieszkalnej znajdował się budynek zwany w szesnastowiecznej lustracji „sienią wielką”. W samym narożniku północno-zachodnim był dom o dwu piętrach, zwany „izbą wielką”, w którym odbywały się zjazdy²⁴.

W czasie wielkiej przebudowy i rozbudowy Łęczycy w latach 1563–1565 prowadzonej przez starostę Jana Lutomińskiego, na zamku wzniesiono nowy dom w narożniku północno-wschodnim. Wtedy też przebito nową bramę zwaną Bramą Wodną. W lustracji z 1564 r. czytamy, że „za rozkazaniem KJM dał z przygródki bramę uczynić ku rzece, że tą bramą wodę wożą do zamku i starosta tą bramą przejechać może z zamku, a nie przez miasto, jak przedtem zawždy było, opowiadać burmistrzowi, kiedy starosta rano wyjechać albo późno przyjechać miał, żeby bramę otworzono, że zamek był u burmistrza w mocy, w zawarcu”²⁵. Zamek wraz z przygródkiem, gdzie były budynki gospodarcze m.in. stajnie, zajmował cały południowo-wschodni narożnik miasta. Podnosiło to obronność tej części Łęczycy, lecz jednocześnie wyłączyło spod zabudowy miejskiej sąsiadujący z zamkiem blok przyrynkowy. Ponieważ nie mamy szczegółowych źródeł odnoszących się do zasięgu przygródki zamkowej, stan przedstawiony według planów z XVIII–XIX w. należy traktować jako hipotetyczny.

²⁰ Widawski, s. 287.

²¹ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 75 nn.

²² Plan dotyczący kościoła dominikanów zob. AGAD, Dział Kartografii, sygn. 24–3.

²³ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 78 oraz tenże, *Katalog planów*, poz. 51–52; M. Rawita-Witanowski, op.cit., s. 24.

²⁴ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 189 n. jak również W. Tomicka (Puget), *Zamek w Łęczycy. Studium historyczno-architektoniczne*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Warszawa 1961, mps. oraz W. Puget, *Dzieje zamku w Łęczycy w XIV–XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1965, nr 1, s. 74–77.

²⁵ LWWK 1564, cz. 1, s. 89 n.

Powierzchnia miasta w obrębie murów miejskich obejmowała teren około 9 ha. Dwie główne bramy prowadzące do miasta znajdowały się na linii środka rynku. Bramy Poznańska i Krakowska mieściły się w czworobocznych wieżach, do których prowadziły zwodzone mosty nad fosą. Wewnątrz wzdłuż murów biegła uliczka, przzerwana w części północno-wschodniej przez zabudowania dominikańskie, zaś na południowym wschodzie przez kompleks zamkowy. Na rynku znajdował się ratusz poświadczony w XV w., który był zapewne murowany. W jego piwnicach mieściło się więzienie. Obok usytuowany był przęgierz. Jeśli więźniowie byli skazani na ścięcie, to dokonywał tego kat łęczycki poza miastem we wsi Topola Katowa (zwana dzisiaj Topola Kątowa).

Zabudowa wokół rynku była w części murowana²⁶. Już w XV w. wójt łęczycki miał w Łęczycy kamienicę. Rejestry poborowe z 1578 r. podają, że w Łęczycy mieszkało m.in. dwóch aptekarzy, trzech złotników, jedenastu krawców, ośmiu kuśnierzy, dwudziestu dziewięciu szewców, trzynastu rybaków, siedemnastu garncarzy, dwunastu przekupni soli i czterech rzeźników²⁷. Według lustracji z 1564 r. było w Łęczycy wszystkich osiadłych placów wewnątrz miasta 183; pierwotna liczba działek była zapewne bliska tego stanu.

Z lustracji 1569 r. wiemy, że dziewiętnaście domów zamieszkiwali Żydzi. Źródła podają, że w 1576 r. w Łęczycy było 115 Żydów, z których pięćdziesięciu płaciło poddaństwo.

W końcu XVIII w. ludności żydowskiej było więcej niż chrześcijańskiej. Zapewne już w XVI w. synagoga znajdowała się pod murami, w północno-zachodnim narożniku miasta.

Z XVI w. znamy nazwy niektórych ulic. Od bramy Poznańskiej prowadziły ulice: Dominikańska (w kierunku kościoła i klasztoru dominikanów), Żydowska nazywana też Sukienną (w kierunku rynku od strony zachodniej) i ulica Kowalska. Od rynku na zachód odchodziła ulica Kaliska, a na wschód ulica Rzeźnicza, znane z późniejszych źródeł. Od południowej strony rynku szły ulice: Kościelna zwana też Farną do kościoła Św. Andrzeja i Wodna wiodąca do nowej bramy Wodnej. Z późniejszych źródeł wiemy, że ulica prowadząca do zamku nazywała się Zamkowa, chociaż wydaje się, że potocznie nazwę tę stosowano dużo wcześniej, gdyż już w XV w. pisano, że wójt ma swą kamienicę w mieście „idąc do zamku”²⁸. Ulice Kowalska, Kościelna, Zamkowa utrzymały swoje nazwy aż do dzisiaj.

Poza murami miejskimi, na przedmieściach otaczających Łęczycę od północy, zachodu i południa znajdowały się w połowie XVI w. 134 place-ogrody, czyli trochę mniej niż liczba placów wewnątrz miasta. Na przedmieściu Krakowskim usytuowany był drewniany kościół Św. Ducha wspomniany w 1521 r. i obok szpital czyli przytułek dla biednych mieszczan. W 1569 r. król przeznaczył z folwarku Ostoja stałą daninę dla szpitala²⁹. Kościół rozebrano w 1825 r., ale szpital na tym miejscu przetrwał do końca XIX w.

Poza murami miejskimi znajdowały się też różne urządzenia gospodarcze, m.in. młyny i browary. Jeden z młynów wodnych stał na Starym Mieście, tam gdzie droga z Łęczycy do Tumu przecinała Bzurę, a drugi pod zamkiem. Obok niego znajdował się także młyn konny. Ponieważ wieś Tum też miała młyn, w XVI w. istniała specjalna grobla w poprzek doliny zwracająca nurt rzeki spod Tumu aż do młyna na Starym Mieście, oraz urządzenia spiętrzające wodę przy obu młynach. W XVI w. nad Bzurą opodal klasztor dominikanów i bramy Wodnej znajdowały się browary. Od połowy XVI w. do XVII w. nad rzeką funkcjonowała rzeźnia miejska. W XVI w. istniała też strzelnica, którą A. Tomczak umiejscawia na przedmieściu Ostojkim³⁰. W XVI w. mimo aktywności starosty Lutomińskiego znaczenie Łęczycy staje się coraz mniejsze. Od końca XII w. w Łęczycy odbywały się synody prowincjonalne. W 1527 r. za arcybiskupa Macieja Drzewieckiego postanowiono, że odtąd nie będą zwoływane do Łęczycy i zdecydowano je przenieść do Piotrkowa „dla braku pomieszczeń i wygody uczestników”³¹. Wyjątkowo tylko w 1547 r. w czasie epidemii moru, synod odbył się nie w Piotrkowie, ale w Łęczycy.

²⁶ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 81.

²⁷ M. Rawita-Witanowski, op.cit., s. 24; por. też kartoteka w Pracowni Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN, wykonana przez A. Dunin-Wąsowiczową.

²⁸ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 81.

²⁹ Łaski LB, II, s. 353; por. LWWK 1654, cz. 1, s. 81 i cz. 2, s. 130.

³⁰ A. Tomczak, *Zarys rozwoju*, s. 83.

³¹ M. Rawita-Witanowski, op.cit., s. 63 nn.

SIERADZ

Anna Dunin-Wąsowiczowa

Źródła. Ze źródeł pisanych przerobiono dwie księgi rady miejskiej, z lat 1561–1595 oraz 1596–1609¹, przeprowadzono sondaż w księdze ławniczej², a także wykorzystano lustracje i inwentarze miasta³.

W zakresie źródeł kartograficznych podstawowe znaczenie mają plany miasta lub jego części z lat: 1795, 1803, 1821, 1823 i 1848; poza tym przejrano późniejsze plany Sieradza, a także wykorzystano mapę Gilly'ego⁴.

Najstarszym z zachowanych planów Sieradza jest rękopiśmienny plan wykonany przez Strasbourga w skali 1:2 900, pt. *Situations-Plan von der Stadt Sieradz und wo daselbst nach lit. A ein grosses konigliches Getreide-Friedens-Magazin erbauet werden kann*⁵. Przedstawia on miasto w obrębie wałów, przedmieścia i podzamcze, pokazuje schematycznie bloki zabudowy i w niektórych miejscach pojedyncze budynki. Elementy opisu dotyczą dróg wylotowych z miasta, hydrografii, kościoła parafialnego, klasztoru dominikanów oraz zabudowań zamkowych (Das zerfallenes Schloss-Hoff). Zaznaczono szrafurą ukształtowanie terenu wraz ze skarpą wysoczyzny, na której jest położone miasto, oznaczono linię wylewu Warty (inundationis Linie). Plan ten powstał w 1795 r. jako załącznik do raportu Boethckego z 4 VIII 1795 (dotychczas był datowany na 1796 r.)⁶.

Kolejnym źródłem kartograficznym jest plan w skali 1:1 250, wykreślony przez Hoffmana w 1803 r. (na podstawie pomiarów z 1802 r.), przedstawiający wały miejskie z działkami przeznaczonymi do wdzierżawienia (*Plan von den zu vererbpachtenden Stadtwallen zu Sieradz aufgenommen im Monat September 1802 und copirt durch Hoffman*)⁷. Czytelne są granice poszczególnych działek oraz zabudowa, legenda podaje w prętach kwadratowych powierzchnię siedemnastu działek.

Mapa posiadłości rządowych Poświętnej Górki, Jurydyki Dominikańskiej (z przyległościami w mieście Sieradzu Województwie) Kaliskim sytuowanych, do Ek(onomiey) (Męc)kiey należący(ch), jest rękopiśmiennym planem wykonanym w 1821 r. przez Ignacego Szeffera (skala ok. 1:5 000)⁸. Ten plan upaństwowionej dawnej własności kościelnej ma zaznaczone zarysy wszystkich parcel wraz z zabudową, zarówno w obrębie miasta jak i na przedmieściach, znajdujemy więc na nim

¹ AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9 (1561–1595) i 14 (1596–1609).

² W przeciwieństwie do ksiąg radzieckich, księgi wójtowskie (ławnicze) zawierają niewiele opisów nieruchomości; w sondażu ograniczono się do księgi z lat 1557–1563, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6.

³ LWWK 1564, cz. 1, s. 54 n.; cz. 2 s. 1–4; LWWK 1628, cz. 2, s. 76–84. Z materiałów niepublikowanych wykorzystano AGAD, ASK, LIV, 9, k. 488v–489 (inwentarz starostwa sieradzkiego 1507 r); ASK, LVI, S 2 IV, k. 8v (rachunki dochodów starostwa sieradzkiego 1568 r); ASK, LVI, S 2/III, k. 3–12 (budowanie zamku sieradzkiego 1568 r.); Lustracje XVIII, nr 6a (inwentarz z 1569 r.); ASK, XLVI, 106, k. 379, 383, 384–386 (lustracja z 1661 r.); Inwentarz miasta JKM Sieradza1789 r (ASK, XLVI, 110, s. 49–55, 61).

⁴ Mapa Prus Południowych oprac. D. Gilly i Cron (1793–1800) w skali 1:50 000, sekcja 64 (fotokopia w zbiorach Instytutu Historii PAN). Zob. rozdział o źródłach kartograficznych, s. 17.

⁵ AGAD, Zb. Kart. 48–4.

⁶ Zob. np. U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa 1991, gdzie ten plan jest reprodukowany w dwukrotnym zmniejszeniu (załącznik). Datę 1795 podaje dopiero publikacja: *Plany miast*, nr 3964.

⁷ AGAD, Zb. Kart. 371/373–21.

⁸ AGAD, Zb. Kart. K 486–18.

lokalizację budowli kościelnych (brak jednak kaplicy Św. Mikołaja rozebranej w początku XIX w.). Nie ma nazw ulic i rzeźby terenu, wyróżniono napisem Poświętne oraz Wójtostwo. Parcele miejskie oraz role miasta stanowiące własność poddominikańską zostały oznaczone liczbami (zapewne nawiązującymi do rejestru pomiarowego), niekiedy wpisano powierzchnię kawałków gruntu w morgach i pretach kwadratowych.

Powyższy plan stał się podstawą późniejszej redukcji wraz z aktualizacją stanu własności. Jest to *Plan posiadłości rządowych w terytorium miasta Sieradza znajdujących się, w Guber(ni) Warszawskiej P(owie)cie Sieradzkim Ekonomii Męka położonych. Zrysowany w Roku 1848 z planu oryginalnego Ignacego Szeffer z roku 1821 przez Lasta, 1:20 000*. Przekaz ten zawiera tabelkę z podaniem powierzchni gruntów rządowych (razem 302 morgi 212 pretów) oraz przeliczenie dotyczące stanu w 1823/4 r i zmian w 1847 r.⁹

Zniszczony w czasie II wojny światowej plan Sieradza z 1823 r. wykorzystano na podstawie kopii pt. *Plan miasta Sieradza, w guberni Warszawskiej w powiecie Sieradzkim położonego, zdzielany w 1823, W. Ziółkowski mier(niczny) przy(sięgły)*, wykonanej w 1859 r. przez A. Z. Gustowskiego¹⁰. Na planie oznaczono kolorami objaśnionymi legendą: 1. zabudowę zróżnicowaną pod względem własności (domy rządowe, duchowne, mieszczan, wojska, Żydów) oraz materiału budowlanego (mur, drewno i pruski mur); 2. ogrody; 3. pola; 4. różne miejsca. Po raz pierwszy oznaczono nazwy ważniejszych ulic. Plan ten zawiera elementy hipsometrii (rzeźbę terenu pokazano szrafurą) oraz hydrografii (starorzecze Warty i rzeka Żeglina).

Poza wykorzystaniem wymienionych źródeł kartograficznych przejrano również następujące: plan sytuacyjny i melioracyjny Sieradza z 1864 r. składający się z 3 arkuszy¹¹, plan sytuacyjny i architektoniczny klasztoru dominikańskiego z 1865 r. autorstwa Chwastkiewicza i Łochowskiego¹², plan granic Sieradza ze wsią Monice z 1844 r. wykonany przez Dworzaczka¹³, plan rz. Warty pomiędzy Siedlątkowem i Sieradzem z XIX w. (niedatowany), którego autorem był Moldenhawer¹⁴.

Terytorium Sieradza. W XVI w. obszar Sieradza składał się z kilku części. Miasto lokalne leżało na lewym brzegu Warty, a także na lewym brzegu rzeczki Żeglina, na terasie wysokości 7–9 m nad starorzeczem (143–149 m n.p.m)¹⁵. Na wschód od miasta, za Żegliną, znajdował się zespół zamkowy, z którym ufortyfikowane miasto było połączone drogą na grobli przez tereny zalewowe, z mostem przez rzeczkę. Poza linią wałów miejskich znajdowały się tereny zabudowy przedmiejskiej, folwarki, ogrody, role i pastwiska miejskie. Wszystkie tereny pozostające pod jurysdykcją miasta rozciągały się w promieniu 2,5–3 km w kierunkach północnym, północno-wschodnim i południowym, gdzie graniczyły ze wsiami należącymi do starostwa sieradzkiego (Dzigorzewem, Męką, Woźnikami, Monicami, Jeziorami i Kłockiem)¹⁶. Na zachodzie natomiast, gdzie sąsiadowały ze wsiami szlacheckimi (Rakowicami, Smardzewem i Charłupią Małą), granice gruntów miejskich były odległe od centrum Sieradza o ok. 3,5–5 km. Znajdowała się tam (położona na północny zachód od miasta) jurydyka szlachecka z XV w., która przeszła w 1537 r. w ręce Pstrokońskich i zwana była aż do XIX w. Pstrokońszczyzną¹⁷. Obszar podlegający jurysdykcji miasta Sieradza w XVI w. obejmował ok. 30 km², podczas gdy zabudowa miejska i przedmiejska rozciągnięta była na powierzchni niewiele przekraczającej 1 km², a resztę stanowiły tereny rolnicze zaplecza miasta, uprawne i nieuprawne¹⁸.

⁹ AGAD, Zb. Kart., 352–114.

¹⁰ Plan znajduje się w Muzeum Miejskim m. Sieradza, kopia fotograficzna w Instytucie Sztuki PAN, neg. 920–922. Z planem tym wiąże się Rejestr pomiarowy m. Sieradza w gub. warszawskiej pow. sieradzkim w r. 1823, AGAD, Komisja Województwa Sieradzkiego, 430a, k. 1–42.

¹¹ AGAD, Zb. Kart. 622/28–8.

¹² AGAD, Zb. Kart. 431/21–4 ark. 1–6.

¹³ AGAD, Zb. Kart. 57/293–6.

¹⁴ AGAD, Zb. Kart. 4.18.

¹⁵ A. Sadłowska, *Położenie geograficzne Sieradza*, w: *Sieradz w średniowieczu. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, Seria Archeologiczna nr 7, Łódź 1962, s. 7.

¹⁶ LWWK 1564, cz. II, s. 7–18. Por. mapa główna.

¹⁷ W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Sieradza*, Warszawa 1956, maszynopis w zbiorach Ośrodka Informacji PKZ w Warszawie, s. 27 nn.; U. Sowina, op.cit., s. 169.

¹⁸ Rejestr pomiarowy z 1823 r. pozwala zasięg gruntów miasta ustalić na 171 ha wraz z polami mieszczan (por. przyp. 10).

Obwarowania miasta¹⁹. Dotychczas przyjmowano, że Sieradz był otoczony murem obronnym²⁰. Pogląd ten należy uznać za błędny. Źródła poświadczają istnienie muru tylko w południowej części obwarowań, w rejonie bramy Krakowskiej, która zamykała wylot ulicy Wszystkich Świętych (dzisiejszej Kolegiackiej)²¹. Spotykane w XV w. określenie „extra muros Siradienses”²² było ogólnikową informacją o położeniu obiektu poza obwarowaniami Sieradza i nie stanowi dowodu na otoczenie całego miasta murami. Brama Krakowska była jedyną bramą wybudowaną z cegły, skoro w źródłach występuje często jako brama murowana i samo to określenie już ją dostatecznie wyróżnia²³.

Teza, że mury występowały tylko w części obwarowań, znajduje pośrednie potwierdzenie w lustracji z lat 1628–1632. Lustratorzy, którzy zajmowali się murami Piotrkowa, Wielunia i Łęczycy²⁴, o murach w Sieradzu wcale nie wspomnieli. Powołując się tutaj na obowiązek sprawdzenia, czy „około miast mury, wały nie są spustoszone”, opisali jedynie wały²⁵. Jak z tego można wnosić, cząstkowe mury nie miały takiego znaczenia dla obronności Sieradza, żeby należało zadbać o ich dobry stan albo odnotować w lustracji zadowalającą jakość. Wypada zaznaczyć, że kiedy budowano bramę Krakowską i przylegający do niej mur, niewątpliwie przewidywano umocnienie w taki sposób całego miasta, ale planów tych nie zrealizowano²⁶. Sieradz był obwarowany ziemnymi wałami, które w czasie spisania lustracji były „częścią starością poznoszone, częścią prowadzeniem przez nie drogi porożędzane, miejscami też domami zabudowane”²⁷. W związku z tym lustratorzy zarządzili naprawę (sypanie) wałów i określili sposób zorganizowania tych prac.

Dwa wały przedzielone fosą (albo wał, fosa i jej ściana od strony miasta) broniły Sieradza z trzech stron, od południa, zachodu i północy. Fosa była sucha lub podmokła, ale nie nawodniona²⁸, miała szerokość 14 m i głębokość 5 m²⁹. Tego kształtu obwarowania nie występowały od strony wschodniej, gdzie rolę obronną odgrywała naturalna skarpa³⁰. Jest jednak prawdopodobne, że i ona była w niektórych miejscach sztucznie umocniona. Lustratorzy zmierzili długość wału i jako wynik otrzymali 2563 łokcie³¹. Liczba ta równa się około 1500 m, co oznacza, że wtedy zmierzono cały obwód miasta.

Inaczej postąpił pruski wykonawca planu wałów miejskich w 1803 r. – skarpe pomiął. W XVIII w. obwarowania już nie spełniały swej pierwotnej funkcji, teren wałów podzielono na parcele i zagospodarowano, mury popadły w ruinę i za rządów pruskich zostały rozebrane. Bramę Krakowską oznaczono jeszcze na planie miasta z 1795 r., około 1800 r. istniała już tylko w połowie, a na planie wałów z 1803 r. nie wystąpiła³². Chociaż pierwszy z wymienionych planów wykazuje duże nieścisłości, lokalizacja tej

¹⁹ Opracował Henryk Rutkowski, wypisy z ksiąg miejskich zebrała Anna Dunin-Wąsowiczowa.

²⁰ Widawski, s. 420–424 (tu cytowane wcześniejsze opracowania); R. Rosin, *Miasta do 1572 r.*, w: *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, Łódź 1977, s. 79; J. Milczarek, *Sieradz w końcu XVIII i na początku XIX wieku*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 1, 1985, s. 37 n.; U. Sowina, op.cit., s. 40 n.; A. Kufel-Dzierzowska, *Sieradz w świetle badań wykopaliskowych*, w: *Między Północą a Południem*, s. 190 n.

²¹ U. Sowina, op.cit., s. 34, 36, 40.

²² Widawski, s. 421; U. Sowina, op.cit., s. 40, 48.

²³ Np. w 1573 r. „porta murata” i „porta de lateribus”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 14 v; w 1606 r. „certam particulam fundi valli penes portam muratam /.../ et murum civilem”, tamże, nr 14, k. 288. Wcześniejsze przykłady: U. Sowina, op.cit., s. 34, 183.

²⁴ LWWK 1628, cz. II, s. 8–10, 182, cz. III, s. 5; por. cz. I, s. XIII.

²⁵ Tamże, cz. II, s. 83 n.

²⁶ Pod tym względem Sieradz nie był wyjątkiem, również w Koninie i w Żninie obwód murów nie został zamknięty. Widawski, s. 28, 184, 520 n.

²⁷ W drugiej połowie XVI w. i na początku XVII w. miasto wydzierzawiało mieszczanom działki na wałach, z tym jednak zastrzeżeniem, aby wały nie były niszczone, np. w 1591 r.: „partem valli desertati /.../ sine /.../ dissipatione valli”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 410.

²⁸ „locum paludinosum sub vallo” (1583), „fosa alias rynstok” (1586), tamże, k. 304, 338.

²⁹ A. Kufel-Dzierzowska, op.cit., s. 190.

³⁰ Por. Widawski, s. 424; U. Sowina, op.cit., s. 35 n., 41.

³¹ LWWK 1628, cz. II, s. 84.

³² Plany z 1795 i 1803 r.; SGKP, t. 10, s. 573, 575; J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, cz. 2, Warszawa 1918, s. 48; Widawski, s. 423 n.; J. Milczarek, op.cit., s. 38.

bramy nie budzi podejrzeń, jest bowiem zgodna z przebiegiem wału na zachód od bramy oraz z ukształtowaniem skarpy od strony wschodniej³³.

Mur obronny, który z dwu stron przylegał do bramy Krakowskiej, od wschodu był krótki, sięgał zapewne do krawędzi skarpy, natomiast w kierunku zachodnim rozciągał się znacznie dalej. Umieszczenie bramy Krakowskiej i muru na podstawie źródeł kartograficznych jest niezgodne z tym, co przedstawiła Urszula Sowina na planach Sieradza w XV i XVI w. Odsunęła ona linię obwarowań za daleko od kościoła parafialnego, dlatego jej rekonstrukcja działek przy ulicy Wszystkich Świętych na południowym pograniczu miasta jest nie do przyjęcia³⁴. Z tym wiąże się problem przebiegu ulicy Podmurnej (albo podobnie nazywanych dwóch ulic, jednej wewnątrz obwarowań, a drugiej na zewnątrz)³⁵.

Za przykładem Jarosława Widawskiego odczytujemy na planie z 1803 r. południowo-zachodni odcinek muru (z małą przerwą przy istniejącym do dziś domu na planie litery T przy ul. Ogrodowej nr 2). W miejscu najbardziej odległym od bramy, tuż za krańcem muru widać wąską drogę, która prowadzi z miasta przez wały do drogi kaliskiej. Plany z lat 1795, 1821 i 1823 świadczą, że było to przejście drugorzędne, ale funkcjonujące od dawna, skoro wytworzyło skrótowne połączenie z rynkiem, dochodzące ukośnie do ulicy Gołębiej (dzisiejszej Krótkiej). Połączenie to nie istnieje (jego ślady przetrwały w granicach niektórych posesji) i nasza znajomość rozplanowania tego miejsca w XVI w. jest tylko przybliżona. Sowina nie dostrzegła tego ciągu komunikacyjnego, którego nie znalazła w księgach miejskich, przyjęła podział zachodniego bloku przy ulicy Gołębiej tylko na działki prostopadłe do tej ulicy³⁶. Tutaj należy stwierdzić, że dla ulicy, która prowadziła z rynku w kierunku południowo-zachodnim, optymalnym miejscem przekroczenia linii obwarowań był właśnie styk muru obronnego z wałem ziemnym³⁷. W stronę tego samego przejścia wiódł z ulicy Wszystkich Świętych zaułek na tyłach południowego bloku przyrynkowego (obecna ulica Ogrodowa).

W pobliżu stała złączona z murem baszta, o której wydzierżawieniu mamy informację z 1580 r.³⁸ Być może, ślad tej baszty znajduje się w fundamentach wspomnianego domu przy ul. Ogrodowej nr 2³⁹.

Stojąca na wale drewniana brama Warcka zamykała wylot ulicy Warckiej, tędy wyjeżdżało się w kierunku północno-zachodnim⁴⁰. W 1599 lub 1600 r. część tej bramy została wydzierżawiona⁴¹.

W literaturze przedmiotu jest także wymieniana trzecia brama w obwarowaniach Sieradza – brama Grodzka, ale źródła z XV i XVI w. nie wzmiankują o niej. Stała by na ulicy Grodzkiej – albo na krawędzi skarpy, albo gdzieś niżej⁴².

Miasto w obrębie fortyfikacji. Podstawę rekonstrukcji rozplanowania miasta w drugiej połowie XVI w. stanowiły plany z lat 1795, 1821 i 1823, które porównano z wynikami opracowania Sowiny. Pomocniczo wykorzystano zapisy w aktach miejskich, dokonywane z okazji transakcji nieruchomości, a także lustracje.

Powierzchnia obszaru wewnątrz obwarowań nie przekraczała 14 ha, a więc stanowiła nieco więcej niż 0,5 łana teutońskiego albo 0,75 włóki chełmińskiej. Na północnym krańcu miasta, na wzgórzu, znajdował się murowany kościół pod wezwaniem św. Stanisława wraz z klasztorem dominikanów (fundacja

³³ Na podstawie planu z 1803 r. można przypuszczać, że fragmenty bramy i muru miejskiego kryją się w budynku przy ulicy Kolegiackiej nr 15, por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II – *Woj. łódzkie*, Warszawa 1954, s. 308 n.

³⁴ Autorka w różnych miejscach książki wyraża wątpliwości co do prawdopodobieństwa swej rekonstrukcji. U. Sowina, op.cit., s. 34, 37, 39, 106–108, 111 n., 114 n. i plany załącznikowe.

³⁵ Tamże, s. 36 n., 108, 111 n., 117, 180, 183. Wzmianki o ulicy podmurnej z drugiej połowy XVI w. zob. AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 70 (1559 r.), nr 9, k. 154v (1574 r.) i in.

³⁶ U. Sowina, op.cit., s. 34, 121 n. i plan załącznikowy.

³⁷ Tego miejsca dotyczy akt z 1596 r., wymieniający „particulam certam valli civilis penes murum et angiportum tenden(tem) ad forum septimanale, e regione Val. Wędzich telletextoris long(itudine) ad propugnaculum lat(itudine)”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 14, k. 9v.

³⁸ „propugnaculum alias baszthę, in vallo situm domui Stanislai Pieczka contiguo, /.../ ea tum conditione, ut murum non dissipet et via publica ibidem salva maneat”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 400.

³⁹ W. Pogorzelski, *Sieradz*, Włocławek 1927, s. 73, 75, 93 n., 139 n.

⁴⁰ Brama wzmiankowana m.in. w latach 1563, 1575, 1585. AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 18, 173v, 336. Zob. także Widawski, s. 423 n.; U. Sowina, op.cit., s. 32 n.

⁴¹ „certam partem, id est medium portae Wartensis hon. Joanni Swiebodka /?/?”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 14, k. 150.

⁴² SGKP, t. 10, s. 575; W. Pogorzelski, op.cit., s. 76; Widawski, s. 424; U. Sowina, op.cit., s. 41, 148, 151 n.

z drugiej połowy XIII w.)⁴³. Na południowym krańcu usytuowany był kościół parafialny (farny) pod wezwaniem Wszystkich Świętych (powstał w czasie lokacji miasta w XIII w. jako drewniany, później murowany, przebudowany po pożarze w 1447 r.; gotycka wieża została ukończona dopiero w 1585 r.)⁴⁴.

Rynek Sieradza ma plan prostokąta, dłuższe boki liczą po 120,5 m, a krótsze – 69 m i 67,5 m. Uwzględniając domniemane zniekształcenie pierwotnych wymiarów, przyjmuje się, że w czasie lokacji rynek wymierzono jako dwa kwadraty o bokach długości 100 łokci (łokieć równy 62,6 cm)⁴⁵. Być może, dłuższe pierzeje rynku były złożone z dwóch bloków zabudowy (każdy po 4 działki) oddzielonych wąskimi uliczkami⁴⁶; nasz plan tego nie pokazuje. Na rynku stał drewniany ratusz, co najmniej jednopiętrowy, mający wieżę i z trzech stron podcienia. Był on usytuowany bliżej środka placu, niż następny ratusz, który występuje na dawnych planach Sieradza⁴⁷. Z siedzibą władz miejskich sąsiadowały jatki rzeźnicze i skład szewski⁴⁸.

Z północno-wschodniego narożnika rynku prowadziła na północ do klasztoru dominikanów ul. Mnichowska albo Mniska, Mnisza (obecnie ul. Dominikańska), sięgająca opłotków cmentarza klasztorowego⁴⁹. Równoległa do niej ulica wychodząca z narożnika północno-zachodniego nosiła nazwę Błotnej⁵⁰. W kierunku wschodnim wychodziły z rynku dwie ulice: od północy ulica Grodzka (obecnie Zamkowa)⁵¹, a do południa ulica Czapnicza⁵². Łączyła je ulica Sukiennicza, zwana również ulicą Tkaczy, prowadząca na tyłach wschodniego bloku przyrynkowego i ulicy Wszystkich Świętych⁵³. Wspomniano już wyżej dwie ulice wychodzące z rynku na południe: ulicę Wszystkich Świętych kierującą się do bramy Krakowskiej oraz ulicę Gołębią. Wzmiankowana również ulica Warcka prowadziła od strony klasztoru na zachód do bramy Warckiej⁵⁴.

W obrębie miasta w XVI w. istniał oprócz rynku drugi plac targowy, zwany Tatarczym Rynkiem (circulus cicerinus). Był on usytuowany w północno-wschodniej części miasta, w zakłębieniu pomiędzy wzgórzem miejskim a wzgórzem dominikańskim, i miał nieregularny kształt (dzisiejszy teren pomiędzy ul. Szewską na południu oraz przedłużeniem ul. Warckiej koło klasztoru Dominikanów)⁵⁵.

⁴³ A. Grzybowski, *Wczesnogotycki kościół i klasztor dominikański w Sieradzu*, Warszawa 1979.

⁴⁴ *Katalog zabytków...*, s. 302; por. U. Sowina, op.cit., s. 20 (autorka datuje założenie kościoła na początek XIII w. i wiąże z osadą przedlokacyjną).

⁴⁵ U. Sowina, op.cit., s. 25.

⁴⁶ W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium*, s. 21.

⁴⁷ A. Kufel-Dzierzowska, op.cit., s. 190 n.

⁴⁸ „domus in circulo penes emporium sutorum ex una et pretorium siradien. ac macellis laniorum” (1581), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 262. Zob. też uwagi J. Wyrozumskiego w recenzji pracy U. Sowiny, *KHKM*, R. 41, 1993, nr 2, s. 331.

⁴⁹ „domum sitam...penes plateam Mnichowska dicta” (1559 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 131 (101?) (mylna foliacja po k. 108 v); „domum...acialem in platea monachorum penes vicem monachalis cimiterii”, nr 9, k. 89v; „vicus alias opłotki” (1591 r.), k. 430; por. W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Studium*, s. 22; U. Sowina, op.cit., s. 32 n., 40.

⁵⁰ U. Sowina, op.cit., s. 32 n., 93–103.

⁵¹ „in platea Castrensi”, AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 135, 147v; „exustio plateae Castrensis” (1581 r. – spaliły się wówczas 33 domy przy tej ulicy), tamże, k. 263v; U. Sowina, op.cit., s. 35, 39, 137–155.

⁵² „curiam... inter plateam pileatorum et domunculum advocatiale in platea pannificum” (1589), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 390. Identyfikacja tej ulicy według W. Kalinowski, S. Trawkowski, op.cit. (plan miasta Sieradz w średniowieczu 1:5 000). W 1534 r. zanotowana jako ulica Wodna, U. Sowina, op.cit., s. 36.

⁵³ „in platea pannificum penes domum advocatiae Siradiensis” (1588 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz nr 9, k. 350v; „in platea pannificum inter domum Martini Baliczki et plateolam publicam iacentem”(1589), tamże, k. 366; U. Sowina, op.cit., s. 35, 37 n., 128.

⁵⁴ „platea Wartensis” (1559 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 164; (1575 r.), nr 9, k. 144 i 159v; (1587 r.), k. 357v. Według U. Sowiny, op.cit., s. 33 i 104, w XV w. część późniejszej ulicy Warckiej nazywała się ulicą Żydowską. Por. W. Pogorzelski, op.cit., s. 103. Ulica prowadząca z południowo-zachodniego narożnika rynku do styku muru obronnego z wałem prawdopodobnie nazywała się Murowa. Taką informację z 1599 r. podał W. H. Gawarecki, *Wiadomość statystyczno-historyczna o mieście Sieradzu*, „Przegląd Warszawski Literatury, Historii, Statystyki i Rozmaitości”, t. 1 cz. 2, 1840, s. 323.

⁵⁵ „in domo... in circulo cicerino alias na tatarczim rinku” (1591 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 439; według W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego nazwa ta pojawiła się w poł. XVI w., op.cit., s. 23. Rynek ten wziął

Lustracje i inwentarze z XVI w. nie określiły wielkości zabudowy Sieradza⁵⁶. Według lustracji z 1628–1632 r. w mieście istniały 262 domy w posiadaniu mieszczan, 21 domów należało do szlachty, 40 do duchowieństwa, a 13 domów było spustoszałych. Łącznie zamieszkałe były 323 domy, a wraz ze spustoszałymi istniało ich w mieście 336⁵⁷. Po wojnach szwedzkich, według lustracji z 1661 r. były 164 domy zamieszkałe, a domów spustoszałych źródło to wymienia 200, łącznie więc Sieradz liczył wtedy 364 domy⁵⁸. Informacje lustratorów w XVII w. odnosiły się do domów w obrębie całego fundum miejskiego, wraz z przedmieściami. Prawie wszystkie domy były drewniane.

Liczbę działek w obrębie fortyfikacji miasta w pierwszej połowie XVI w. ustaliła U. Sowina na poniżej 200; liczba zabudowanych działek, oznaczonych na planie Sieradza z 1821 r. na tej samej przestrzeni, według naszych obliczeń nieco przekracza 200. Można jeszcze dodać, że przestrzeń w obrębie wałów dawała się podzielić (bez wydzielania terenu zajętego przez rynek i sieć uliczną) na około 150 regularnych działek miejskich o powierzchni 2500 łokci² (wymiarzy odczytane z planu przez U. Sowinę – 25 łokci x 100 łokci)⁵⁹ albo na ok. 200 działek o powierzchni 1800 łokci² (działka czytelna w zachodniej pierzei rynku – 18 łokci x 100 łokci)⁶⁰. Pokazane na naszym planie działki są hipotezą, która w różnych miejscach ma różny stopień przybliżenia do stanu z końca XVI w. Tam, gdzie rekonstrukcja dawnych podziałów była szczególnie trudna, nie podjęliśmy takiej próby.

P r z e d m i e ś c i a. Przedmieście, która ciągnęło się wzdłuż drogi wychodzącej z miasta przez bramę Krakowską na południe, nazywane było przedmieściem Św. Mikołaja albo przedmieściem Krakowskim. Pierwsza nazwa wiązała się z kaplicą (kościółem) Św. Mikołaja, stojącą przy drodze w tym rejonie, gdzie występowała nazwa Poświętne⁶¹. Tę drewnianą kaplicę, która istniała do 1812 r., zlokalizowaliśmy na podstawie planu Sieradza z 1795 r.⁶² Nazwa przedmieście Krakowskie, chociaż pojawiła się już w XV w., to jednak przyjęła się dopiero w XVIII w. Przedmieście to sąsiadowało z Błoniem, w pobliżu którego leżały pola kaplicy Św. Mikołaja, a także łąki miejskie zwane Chabie⁶³. Porzecze leżące na południowy wschód od miasta, którego grunty dochodziły do Żegliny, stanowiło w XVI w. odrębne przedmieście Sieradza. Na południowy zachód od przedmieścia Św. Mikołaja znajdowało się miejsce (locus) Krasawa, nazwane tak od strumienia o tej samej nazwie, którego ślady znajdują się jeszcze w dzisiejszej toponomastyce⁶⁴.

Na zachód od miasta rozciągały się pola miejskie, sięgające do granic wsi królewskiej Kłocka oraz do zapusty miejskiej (indago civilis alias zapusta). Na tym ostatnim terenie w drugiej połowie XVI w. rada miejska zaczęła wymierzać nowe role, dzieląc je na zagony stajowe i sprzedając mieszczanom. W rezultacie na wykarczowanych zaroślach powstały dwie wsie miejskie Sieradza, Zapusta Mała i Zapusta Wielka⁶⁵.

nazwę niewątpliwie od targu na tatarkę (gatunek gryki). Lokalizacja na podstawie danych z inwentarza miasta Sieradza z 1789 r., AGAD, ASK, XLVI, nr 110, s. 49–61, gdzie Tatarczy Rynek został opisany między ul. Dominikańską a ul. Zamkową.

⁵⁶ Lustracja z XVI w. podaje wysokość czynszu od domów, który w tej samej wysokości wystąpił w XVII w., LWWK 1564, cz. II, s. 1.

⁵⁷ LWWK 1628, cz. II, s. 78.

⁵⁸ AGAD, ASK, LVI, S 2/IV, k. 273.

⁵⁹ U. Sowina, op.cit., s. 26 n.

⁶⁰ Por. A. Dunin-Wąsowicz, *Wspólna formuła pomiaru łana frankońskiego i włóki chełmińskiej w średniowieczu na podstawie źródeł z XVI–XVIII w.*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. V pod red. S. Kuczyńskiego, Warszawa 1992, s. 299–311.

⁶¹ „partem areae ...w Legu... post suburbium Sancti Nicolai” (1589), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 405; „allodium Koziczinska in suburbio Sancti Nicolai” (1591), tamże, k. 428v. Por. U. Sowina, op.cit., s. 21, 43.

⁶² Por. W. Pogorzelski, op.cit., s. 59 n.

⁶³ „in aprico campo S. Nicolai” (1569), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 7; „pratum civile dictum Chabye” (1571), tamże, k. 85v; „in planicie Siradiensi alias na Bloniu e regione Nicolai Sancti templi (1579), tamże, k. 235; „hortum penes hortum Kaplunowski ex una et planiciei civilis alias Blonie” (1580), tamże, k. 258v; U. Sowina, op.cit., s. 44 n.

⁶⁴ „a loco Krasawy dicte” (1561), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 6, k. 236 v; „rivum Krassawa” (1587), tamże, nr 9, k. 356.

⁶⁵ AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 42, 85, 205, 268 i in. (1566–1581 r.).

Na północny zachód od miasta, przy drodze stanowiącej przedłużenie ul. Warckiej, leżało przedmieście Św. Ducha, nazwane tak od istniejącego tam kościoła i szpitala Św. Ducha, poświęconego w początkach XV w.⁶⁶ Część tego przedmieścia nosiła w drugiej połowie XVI w. nazwę Nowego Przedmieścia Sieradzkiego, Nowego Miasta Sieradza lub Nowego Miasta Przedmieścia Św. Ducha⁶⁷. U podnóża wzgórza dominikańskiego rozciągała się osada Rybaki, której ludność zajmowała się połowem ryb na Warcie⁶⁸.

Zamek sieradzki, leżący wśród podmokłych łąk na wschodnim brzegu Żegliny, uległ pożarowi w 1588 r. i jeszcze w czasie lustracji z 1628–1632 r. nie był w pełni odrestaurowany⁶⁹. Koło zamku znajdowała się kaplica królewska pod wezwaniem Św. Trójcy, mająca charakter kolegiaty⁷⁰.

⁶⁶ U. Sowina, op.cit., s. 47 n.; recenzja J. Szymczaka, „Przegląd Historyczny”, t. 85, 1994, z. 1–2, s. 164.

⁶⁷ „in suburbio novo Siradiensi” (1583 r.), AGAD, Księgi miejskie, Sieradz, nr 9, k. 296; „in Nova Civitate Siradiae” (1589), tamże, k. 379; „in Nova Civitate anteurbii Siradien. Sancti Spiritus” (1588), tamże, k. 353; „in suburbio S. Spiritus in Nova Civitate antiquitus dicta situm” (1608 r.), tamże, nr 14, k. 303.

⁶⁸ U. Sowina, op.cit., s. 47.

⁶⁹ LWWK 1628, cz. II, s. 76–78; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 189–192; T. J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamki Sieradzkiego i Wieluńskiego w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Między Północą a Południem*, s. 98 n., 101 (plan).

⁷⁰ Łaski LB, I, s. 432; Librowski, Repertorium, s. 140; U. Sowina, op.cit., s. 18–20.

PIOTRKÓW

Henryk Rutkowski

Piotrków – największy zespół miejski na terytorium województw sieradzkiego i łęczyckiego – był w XVI w. jednym z głównych ośrodków politycznych Polski. Przed rokiem 1569 stanowił zwyczajne miejsce zbierania się sejmu walnego, a od roku 1578 siedzibę Trybunału Koronnego dla Wielkopolski (w najszerszym pojęciu tej prowincji)¹. Piotrkowski zespół osadniczy składał się z dwóch podstawowych członów: z Piotrkowa oraz ze zrosniętej z nim Wielkiej Wsi, której nazwa brzmiała Wielga Wieś². Granica między obszarem należącym do miasta a gruntami Wielkiej Wsi przebiegała wzdłuż Strawy, którą uważano za dopływ Koprzywnicy, czyli dzisiejszej Wierzejki, zwanej także Rakówką lub Skawą (obecnie przyjmuje się odwrotnie, że Wierzejka wpada do Strawy, a ta uchodzi do Luciąży). Strawa była rzeką graniczną przez wiele stuleci, w XIII w. prawdopodobnie nazywała się Pirsna i oddzielała kasztelanję rozpierską od kasztelanii wolborskiej³.

Podstawę rekonstrukcji planu Piotrkowa w XVI w. stanowią późniejsze źródła kartograficzne. Wykorzystał je szeroko Kazimierz Głowacki, zamieszczając w swym opracowaniu liczne reprodukcje dawnych planów i map⁴. Dla naszego opracowania szczególne znaczenie miały dwa źródła, w tym najstarszy plan wykonany po pożarze, który 8 IX 1786 r. zniszczył dużą część Piotrkowa. Plan w skali ok. 1:2 000 obejmuje miasto, część przedmieść i fragment Wielkiej Wsi⁵. Źródło to nie ma tytułu i nazwiska autora, wiadomo jednak, że wiąże się z Dominikiem Merlinim, architektem króla i Rzeczypospolitej. Przebywał on w Piotrkowie 13 IX i ocenił potrzeby w zakresie odbudowy po pożarze, a także zaprojektował częściową regulację miasta⁶. Merliniego wypada więc uznać za autora lub zleceńodawcę sporządzenia tego planu, który po raz pierwszy opublikowali Wojciech Kalinowski i Henryk Rutkowski⁷.

¹ Prowincja wielkopolska obejmowała województwa: poznańskie, kaliskie, sieradzkie z ziemią wieluńską, łęczyckie, brzeskie kujawskie, inowrocławskie, ziemię dobrzyńską, województwa mazowieckie, płockie, rawskie, pomorskie, chełmińskie, malborskie i Warmię. H. Rutkowski, *Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. R. Rosina, Piotrków 1967, s. 43-74.

² Rozplanowanie Piotrkowa w XVI w. uwzględniają: W. Kalinowski i H. Rutkowski, *Piotrków Trybunalski*, „Ochrona Zabytków”, R. 7, 1954, nr 2, s. 77-93; K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków-Kielce 1984, s. 18-23, 30-34, 36 (tu kartograficzna rekonstrukcja układu przestrzennego z połowy XVI w.); W. Glinkowski, *Układ przestrzenny, obwarowania i zabudowa miasta w XVI-XVIII w.*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 43-72.

³ Rosin, Wolbórz, s. 15-17 i mapa.

⁴ K. Głowacki, op.cit., passim. Nowe sygnatury archiwalne planów podaje publikacja: *Plany miast*, s. 268-271.

⁵ Oryginał w AGAD, Zbiór Popielów, nr 204, k. 582.

⁶ Tamże, k. 574, 579-580; K. Głowacki, op.cit., s. 53-55.

⁷ W. Kalinowski i H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 78 (ryc.76), zob. też. s. 84, 89; K. Głowacki, op.cit., s. 7, niesłusznie przypisał W. Kalinowskiemu odkrycie tego planu, który H. Rutkowskiemu wskazał Ryszard Cieśla. O innym, szkicowym planie spalonego Piotrkowa z 1786 r., zachowanym w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, informuje H. Żerek-Kleszcz, *Klęski elementarne w dziejach miasta w XVI-XVIII w.*, w: *Dzieje Piotrkowa...*, s. 161 n. Jeżeli (jak podaje ta autorka) szczegółowy wykaz strat sporządził po pożarze garnizon piotrkowski, to chyba on wykonał również ten pierwszy szkic kartograficzny.

Drugim źródłem kartograficznym jest „Plan sytuacyjny miasta obwodowego Piotrkowa wraz z Jurdyką, Wielką Wsią i Żydowskim Miastem”, który sporządził Wilhelm Bergemann w roku 1824. Plan w skali 1:1 500 zawiera projekt regulacji opracowany w 1825 r., a zatwierdzony w 1827 r.⁸ Nasze opracowanie zostało oparte na przeryszie planu Bergemanna opublikowanym w latach 1950 i 1954⁹. Poza tym, głównie do opracowania dodatkowej mapy o szerszym zasięgu, została wykorzystana „Mapa brouillon gruntów miasta obwodowego Piotrkowa” w skali 1:4 000, będąca również dziełem W. Bergemanna z 1824 r.¹⁰ Do tego samego celu posłużyły wcześniejsze mapy Gilly’ego i Brodowskiego¹¹.

Układ przestrzenny Piotrkowa był dostosowany do warunków topograficznych. Miasto otoczone murem obronnym leżało na płaskim cyplu, wyniesionym nad podmokłe doliny rzeczek, z których Strawa opływała Piotrków od północy i wschodu, a uchodząca do niej Strawka – od południa. Linia murów miejskich określała kształt nieregularnego owalu o długości ok. 1050 m. Jego oś południkowa liczyła 320 m, równoleżnikowa – 300 m, a powierzchnia miasta wynosiła 8 ha. Piotrków został obwarowany murem z woli Kazimierza Wielkiego, za którego panowania ta inwestycja była wykonana przynajmniej częściowo. W wysokim murze znajdowały się trzy bramy: od zachodu Sieradzka, od południa Krakowska i od wschodu Wolborska (odległość między dwiema ostatnimi bramami była wyjątkowo mała)¹². Wbrew pogładowi Jarosława Widawskiego, mur Piotrkowa był wzmocniony tylko dwiema basztami od strony zachodniej¹³. Skoro poza tym przyjmujemy ustalenia Widawskiego, chcemy tu odnieść się do późniejszej hipotezy K. Głowackiego. Powstała ona prawdopodobnie z rozwinięcia ostrożnego zdania Kalinowskiego, który pod wpływem nazwy ulicy Nowe Miasto wskazał na możliwość, że w XIV w. miasto lokacyjne było mniejsze¹⁴. Podejmując tę myśl Głowacki doszedł do wniosku, iż w czasach Kazimierza Wielkiego mur miejski zapewne objął mniejszy niż później obszar od strony zachodniej i północnej, a lokalizacja bram była wtedy inna nawet tam, gdzie obwód warowny nie uległ przesunięciu w XV w.¹⁵ Uznanie, że w XV stuleciu rozebrano prawie połowę muru czternastowiecznego po to, aby zastąpić go nowym murem w innym miejscu, jest hipotezą całkowicie nieprzekonującą. Autor nie uwzględnił faktu, że koszty budowy murów były wielkie i nie znamy z Polski średniowiecznej takiego przykładu przeniesienia ceglanych lub kamiennych obwarowań miejskich¹⁶.

Rozplanowanie miasta przedstawiłszy zgodnie z planem Merliniego, z niego też wzięliśmy nazwy ulic. Z tych nazw cztery są dzisiaj takie same, jak w XVIII w.: Grodzka, Łazienna Mokra, Sieradzka i Rwańska. Z pozostałych ulic: Łazienna Sucha (nazwa z planu Bergemanna) to obecnie ulica Konarskiego, Dominikańska – obecnie Wojska Polskiego, Kościelna – Farna. Ulica, która w 1786 r. nazywała się Rycerska, dzisiaj nazywa się Szewska, a dwie dawne ulice – Nowe Miasto i Szewska – to obecnie ulica Rycerska (plan z 1824 r. pokazuje, że zamiana tych nazw odbywała się stopniowo). Oznaczona przez nas ulica Krótka wypada wzdłuż południowej pierzei dziesięcysześcioramienistego placu Czarnieckiego. Pominęliśmy na naszym planie nazwę ulicy Żydowskiej, jest bowiem wątpliwe, aby występowała już w XVI w. (wypadałaby wzdłuż zachodniej pierzei placu Czarnieckiego), pominęliśmy także nazwę ulic podmurnych, które plan Merliniego podaje w formie Podmuru.

Podziały wewnętrzne bloków zabudowy na działki, wykreślone na podstawie planów z lat 1786 i 1824, są oczywiście tylko hipotezą, która ma w różnych miejscach różny stopień przybliżenia do stanu z końca XVI w. Na terenach zajętych w XVII w. przez klasztory dominikanek, pijarów i jezuitów nastą-

⁸ Oryginał w Archiwum Państwowym w Piotrkowie, Zbiór Kartograficzny nr 23, 24, 25. Istnieją także kopie i przeróbki tego planu. W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny Piotrkowa Trybunalskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, w: 750 lat..., s. 187 n., 191–193; Widawski, s. 335; M. Koter, *Układ przestrzenny*, w: *Dzieje Piotrkowa...*, s. 214–216.

⁹ *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 4: *Powiat piotrkowski*, Warszawa 1950, s. 155 n., ryc. 128, 129; W. Kalinowski i H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 79.

¹⁰ Oryginał w Archiwum Państwowym w Piotrkowie, Zbiór Kartograficzny nr 26. Korzystaliśmy z reprodukcji przerysu w: K. Głowacki, op.cit., s. 15 (il. 11).

¹¹ Zob. Źródła kartograficzne, s. 17.

¹² Widawski, s. 334 (il. 42), 338–342.

¹³ Wymienia je lustracja z 1629 r. i pokazuje plan Merliniego. LWWK 1628, cz. 2, s. 8 n. Datowanie opisu woj. sieradzkiego na r. 1629, tamże, cz. 1, s. XIV.

¹⁴ W. Kalinowski i H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 86.

¹⁵ K. Głowacki, op.cit., s. 23–25, 28.

¹⁶ Por. Widawski, s. 20–29, 38 n.

piły tak duże przekształcenia, że nie podjęliśmy nawet próby odtworzenia wcześniejszych parcel mieszczkańskich. W latach 1565 i 1629 liczone w mieście ok. 190 domów, które w znacznej większości były drewniane¹⁷.

Na niewielkim rynku (50 x 65 m) stał murowany ratusz (obecnie nie istniejący), który służył za siedzibę Trybunału Koronnego. Władze miejskie, być może, korzystały wtedy z kamienicy Wójtowskiej, zajmującej we wschodniej pierzei rynku działkę na rogu ulicy Grodzkiej. W mieście znajdowały się dwie murowane świątynie z XIV lub XV w.: kościół parafialny (farny) Św. Jakuba i Św. Stanisława oraz kościół Św. Doroty (obecnie Św. Jacka) przy klasztorze dominikanów. W sąsiedztwie fary i jej cmentarza stały przy murze miejskim dwór plebana (od strony południowej) i budynek szkoły parafialnej (obok bramy Wolborskiej)¹⁸. Na zachód od bramy Krakowskiej „łaźnia na murze usiadła”¹⁹.

Układ przestrzenny poza obwarowanym miastem został zrekonstruowany głównie na podstawie planu Bergemanna z 1824 r. Przebieg głównych dróg na przedmieściach uznać można za niemal pewny dla XVI w., podobnie zasięg terenów podmokłych. Inne natomiast oznaczenia przedstawiają stan o wiele bardziej hipotetyczny, czyli – mówiąc inaczej – pokazują jedną z możliwości. Dotyczy to przede wszystkim zabudowy przedmieść, złożonej na ogół z luźno stojących budynków w zagrodach przedmieszczan, w folwarkach mieszczkańskich oraz w dworach szlacheckich. Granica między zabudową przedmieść a tym, co określone zostało jako użytki ogrodowo-polne (gdzie również mogły się znajdować np. stodoły, szopy), nie była w rzeczywistości tak wyraźna, jak sugerują nasze oznaczenia.

Przedmieścia i role miejskie rozciągały się w trzech kierunkach od miasta: na południowy wschód, na południe i na zachód²⁰. Nazwy przedmieść znamy ze źródeł późniejszych, choć już w opisie parafii piotrkowskiej z początku XVI w. można się dopatrzeć niektórych z nich (np. występują folwarki Rokszyckie)²¹. Przedmieście Krakowskie jest poświadczane w lustracji z 1629 r.²² W miejscu, obok którego rozgałęziało się ono na trzy odnogi, stoi od 1373 r. murowany kościółek Nawiedzenia Najśw. Marii Panny²³. Wzniesiono go na gruncie należącym do piotrkowskiego wójtostwa, które według dokumentu z 1397 r. obejmowało m.in. pola Obrytka i Zdzienitka²⁴. Pierwsza z tych nazw przetrwała do dzisiaj, nazwa Wójtostwo również jest znana, co pozwala stwierdzić, że wójt posiadał teren ciągnący się od miasta szerokim pasem na południe aż do granic Piotrkowa. Na tym terenie w XIX w. występowała nazwa Dziedziczka, która prawdopodobnie powstała ze średniowiecznej Zdzienitki²⁵. U początku przedmieścia Krakowskiego, nad Strawką, stał drewniany szpital (przytułek) z kaplicą św. Trójcy²⁶ (na naszym planie oznaczony specjalnym znakiem).

W lustracji z 1661 r. oprócz przedmieścia Krakowskiego zostały wymienione dwa przedmieścia leżące na zachód od murów miejskich: Sieradzkie i Rokszyckie²⁷. Pierwsze z nich występuje na planie Merliniego, jest to dzisiejsza ulica Narutowicza. Przedmieście Rokszyckie było później nazywane Bełzackim (tak u Merliniego), odpowiada mu dzisiejsza ulica Słowackiego, a dalej Bełzacka. Skądinąd wiadomo, że w połowie XVII w. istniało także przedmieście Bykowskie, które w XVIII w. nazywano Toruńskim (obecnie ulice Toruńska i Wojska Polskiego). Należy przypuszczać, że było ono traktowane jako część przedmieścia Rokszyckiego i dlatego lustracja z 1661 r. pominęła je; odwrotnie postąpiono

¹⁷ H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 44 n., 63 n., 68 (tu o datowaniu opisu Piotrkowa w pierwszej lustracji na 1565 r.).

¹⁸ Łaski LB, II, s. 222.

¹⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 9. Por. Łaski LB, II, s. 226: „platea a balneo civili ad ecclesiam”.

²⁰ Podział ról miejskich ze względu na dziesięcinę podaje Łaski LB, II, s. 223. Por. R. Rosin, *Dzieje Piotrkowa do przełomu XV i XVI w.*, w: *Dzieje Piotrkowa...*, s. 17.

²¹ Łaski LB, II, s. 226.

²² LWWK 1628, cz. 2, s. 10.

²³ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri /.../ dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro A.D. 1878*, s. 109; *Zabytki sztuki...*, s. 193; H. Rutkowski, *Pomnik wypadku Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 34, z. 2, 1986 (druk 1993), s. 415.

²⁴ R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, w: *750 lat...*, s. 26 n.; tenże, *Dzieje Piotrkowa...*, s. 16; K. Głowacki, op.cit., s. 17.

²⁵ Zob. nazwy na planie gruntów z 1824 r. oraz plan przedstawiający rozmieszczenie dawnych nazw, K. Głowacki, op.cit., s. 6 (il. 1), 15 (il. 11).

²⁶ Łaski LB, II, s. 225, 227.

²⁷ AGAD, ASK, oddz. XLVI, nr 106, s. 173; LWWK 1659, s. 12 n. (wydawcy odczytali błędnie: przedmieście Rożyckie).

w wykazie dymów z 1789 r., wymieniono przedmieście Toruńskie, a pominięto Bełzackie czyli Rokszyckie²⁸. Podobnie przedstawia się sprawa późnego występowania w źródłach dwóch przedmieść południowych, Przedborskiego i Wrocławskiego. W 1789 r. prawdopodobnie pierwsze z nich zaliczono do przedmieścia Krakowskiego, drugie zaś określono jako Wójtostwo. Obecnie przedmieściu Przedborskiemu odpowiada ulica Przedborska, a przedmieściu Wrocławskiemu odpowiadają ulice Jagiellońska i Reymonta.

Najmniejszym przedmieściem Piotrkowa było to, które leżało na wschód od miasta, między bramą Wolborską a mostem na granicznej Strawie, i które plan Merliniego nazywa przedmieściem Warszawskim. Wcześniejszą nazwę przekazuje lustracja z 1629 r., wiążąc ją jednak z ulicą, a nie z przedmieściem: „ulica, którą Kramnice zowią”²⁹. Obecnie jest to część ulicy Starowarszawskiej.

Kończąc omawianie tej części planu, która obejmuje Piotrków, podajemy liczby dotyczące własności szlacheckiej według danych (nie dość dokładnych) z lustracji. W 1565 r. wymieniono 17 nieruchomości należących do szlachty (1 w mieście, 16 na przedmieściach). Wśród właścicieli było 8 senatorów. Po roku 1569, kiedy siedzibą sejmku została Warszawa, domy w Piotrkowie stały się senatorom niepotrzebne i chociaż stan posiadania szlachty na gruncie miejskim rósł, to własność magnacką zastąpiła średnioszlachecka. W 1629 r. było 14 lub 15 domów szlacheckich w mieście oraz 20 lub więcej takich nieruchomości na przedmieściach³⁰.

Na terenie Wielkiej Wsi jako jedyny obiekt o lokalizacji pewnej został wyróżniony zamek królewski, czyli murowany pałac w kształcie wieży, zbudowany dla Zygmunta I Starego w latach 1512–1519. Tę istniejącą do dzisiaj budowlę, która była otoczona fosą, źródła z XVI w. nazywają zamkiem albo wieżą³¹. Zamek stanowił centrum dworu królewskiego, tj. zespołu budynków mieszkalnych i gospodarczych, a także urzędowych (piętrowy dom senatorski, parterowy dom poselski), które – z wyjątkiem zamku – były drewniane. Po roku 1569 dwór ten opustoszał, popadł w zaniechanie i zaczął podlegać procesowi stopniowego niszczenia. Lepszą sytuację miał tylko zamek, który właśnie w 1569 r., kiedy utworzono piotrkowskie starostwo grodowe, stał się siedzibą sądu i urzędu grodzkiego³².

W okresie sejmowym dziejów Piotrkowa wokół dworu królewskiego rozwinęła się dzielnica dworów, które z nadania królewskiego użytkowali świeccy i duchowni senatorowie lub inni wysocy urzędnicy. W 1568 r. takich dworów w Wielkiej Wsi było 38. Wkrótce potem magnaci stracili zainteresowanie tymi budynkami, które zaczęły przechodzić w ręce innych użytkowników lub też popadać w ruinę³³. Wyjątkowo potoczyły się losy własności arcybiskupów gnieźnieńskich, której początek dało królewskie nadanie z 1503 r. Na tym dość dużym terenie w południowo-zachodniej części Wielkiej Wsi (między Strawą a dzisiejszymi ulicami Starowarszawską i Jerozolimską) znajdował się m.in. dwór albo pałac arcybiskupi. Był on użytkowany przez prymasów podczas sejmów, a także podczas synodów prowincjonalnych w XVI i pierwszej połowie XVII w., których większość odbyła się w Piotrkowie. Później jednak tę własność duchowną zorganizowano jako jurydykę z osadnikami uprawiającymi zajęcia miejskie. W XVIII w. Jurydyka (jako jedyna osada pod Piotrkowem o tym charakterze nie musiała mieć dodatkowej nazwy) podlegała kapitule gnieźnieńskiej³⁴. Wówczas na miejscu dawnego dworu królewskiego i dworów senatorskich istniało już tzw. Miasto Żydowskie, podległe piotrkowskiemu staroście.

Północna część Wielkiej Wsi miała charakter rolniczy, w 1565 r. były w niej 42 gospodarstwa kmieccie i 3 zagrodnice³⁵. Znane jest położenie zabudowań folwarku starościńskiego, którego grunty

²⁸ *Catalogus ecclesiarum...*, s. 106; K. Głowacki, op.cit., s. 56.

²⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 8.

³⁰ H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 45, 49, 59.

³¹ H. Rutkowski, *Zamek w Piotrkowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 3, 1958, z. 2, s. 155–177; T. Jakimowicz, *Turris Pyotrzkoviensis – pałac króla Zygmunta I*, tamże, t. 17, 1972, z. 1, s. 21–40; też, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa 1979, indeks.

³² H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 45, 47, 58.

³³ Tamże, s. 47, 59.

³⁴ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971, s. 20 n., 111; K. Głowacki, op.cit., s. 29 n., 42, 46, 56 n.; W. Glinkowski, *Układ przestrzenny...*, s. 49–51; B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, w: *Dzieje Piotrkowa...*, s. 84–87.

³⁵ H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 45.

wyodrębniliśmy granicą. Cała zabudowa Wielkiej Wsi została oznaczona jako wiejska ze względu na sytuację prawną tego terenu, ale pod względem budowlanym miała ten sam charakter, co zabudowa przedmieść, tylko stopień koncentracji był tutaj na ogół większy (zwłaszcza zabudowy dworskiej).

Rozplanowanie Wielkiej Wsi zostało opracowane na podstawie planu Bergemanna i z niewielkimi korektami przedstawia stan z 1824 r. Wcześniej osiedle to kilkakrotnie ulegało zniszczeniu, a brak wyraźnych podziałów własnościowych na gruntach starościńskich i zmiany ludnościowe sprzyjały chaotycznym przekształceniom przestrzennym. Dlatego trudno stwierdzić, co z pokazanego przez nas układu można odnieść do końca XVI w., tę część planu Piotrkowa należy traktować jako kartograficzny obraz zastępczy.

Piotrków, Wielka Wieś i Bugaj

Ta dodatkowa mapa została opracowana po to, aby pokazać przybliżoną lokalizację dworu Zygmunta Augusta na Bugaju. Bugaj jest jeziorem, przez które przepływa rzeka Wierzejka, dawna Koprzywnica. Ten naturalny zbiornik ma nieduże rozmiary, ale co najmniej od XVI w. woda była w nim sztucznie spiętrzana i w związku z tym używano określenia staw. Według lustracji z 1565 r. długość stawu Bugaj wynosiła 11 staj, czyli ok. 1500 m, a szerokość u grobli – 2½ staja, czyli ok. 350 m. Takie właśnie rozmiary ma obecnie jezioro Bugaj, kiedy jego woda jest spiętrzona, taką też wielkość stawu w XVI w. pokazaliśmy na mapie. Drugim zbiornikiem wodnym na tej samej rzece był staw Wierzeje, który już w XVIII w. nie istniał. Lustracja podała jego możliwą do uzyskania długość (6 staj) oraz aktualną wtedy szerokość (3 staje), a także zaznaczyła, iż nie jest on zarybiony. Uwzględniając fakt dopisania stawu Wierzeje do tekstu Liber beneficiorum Łaskiego w jakiś czas po ukończeniu tego dzieła, można przypuścić, że w 1565 r. był to stosunkowo nowy zbiornik³⁶. Nasza rekonstrukcja tego stawu na mapie jest raczej schematyczna, przede wszystkim zależało nam na właściwej lokalizacji. Źródła kartograficzne pozwalają dokładnie umiejscowić przejście drogi z Piotrkowa przez Wierzejkę – jest to miejsce, gdzie obecnie przechodzi przez tę rzeczkę ulica Wierzejska. Trzeba przyjąć, że ta droga wyznaczała południowy brzeg stawu. Omawiane przejście drogi określano jako bród Wierzeje, co mapa woj. sandomierskiego Perthéesa przekazała w formie zniekształconej: Brod Wierzec. Poparcia naszej lokalizacji można się również dopatrzeć w dawnym rozmieszczeniu nazw terenowych (Wierzeje, Ku Wierzejom)³⁷.

Aleksander Gwagnin w opisie Piotrkowa umieścił następującą informację (podajemy według tłumaczenia z 1611 r.): „Za miastem zasię także drzewiany dwór, wielkim kosztem ozdobnie pod gajem wesołym nazwanym Bugaj zbudowany, kędy król osobą swą pod czasem sejmu abo zjazdu jakiego ze wszystkim dworem swym, dla zdrowszego powietrza, przytomnie mieszka”³⁸. Ten obszerny dwór został zbudowany ok. 1560 r. przez Piotra Żochowskiego, podstarościego piotrkowskiego. Prace budowlane i wykończeniowe ciągnęły się jeszcze przez lata sześćdziesiąte, ale król już w 1562 r. mieszkał na Bugaju. Jak opisuje inwentarz z 1568 r., dwór nad stawem Bugaj (sam też tak nazywany) był otoczony parkanem z dyli, w którym znajdowały się dwie wieże z bramami, częściowo murowane. Jedna z nich miała miejsce po stronie zachodniej („od miasta”), na niej umieszczono zegar, druga wieża bramna stała po stronie wschodniej („od stawu”), nadto istniały „trzenie wrota na pole na południe”. W obrębie dworu mieściło się wiele drewnianych budynków, wśród nich parterowy „dom wielki” i piętrowy dom dla drabantów (straży królewskiej). We dworze były dwie stajnie na 50 koni, a za stawem trzy nowe, jeszcze nie wykończone, każda na 240 koni³⁹.

Sprawą położenia dworu bugajskiego zajął się Głowacki, ale doszedł do wyniku rażąco błędnego. Zlekceważył on wniosek, jaki wraz z informacjami źródłowymi został opublikowany już w 1958 r., że

³⁶ Łaski LB, II, s. 223; LWWK 1564, cz. 2, s. 40; *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski*, Warszawa 1981, t. 2, s. 334.

³⁷ Zob. przypis 25.

³⁸ A. Gwagnin, *Kronika Sarmacji europejskiej*, w: *Zbiór dziejopisów polskich*, t. 4, Warszawa 1768, s. 201.

³⁹ AGAD, ASK, oddz. LVI, nr S. 2. III, k. 33v–35 (inwentarz z 1568 r.); AGAD, Rachunki królewskie, nr 219, k. 59; LWWK 1564, cz. 1, s. XL; H. Rutkowski, *Zamek...*, s. 162 n.; tenże, *Piotrków...*, s. 45, 47; T. Jakimowicz, *Dwór...*, s. 167; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 415.

mylne jest lokalizowanie dworu w pobliżu Wielkiej Wsi⁴⁰. Głowacki wrócił do tego starego pomysłu i ogłosił, że dwór Zygmunta Augusta znajdował się tuż za granicą arcybiskupiej Jurydyki, w okolicy obecnego ronda ulic: Jerozolimskiej, Sulejowskiej i Śląskiej. Po to, aby nie być w sprzeczności z faktem położenia tej siedziby królewskiej nad stawem, uznał, że jezioro Bugaj nazywało się w XVI w. Wierzeje, a staw bugajski rozciągał się wzdłuż biegu Strawy⁴¹. Tak, jakby lustracja nie stwierdzała wyraźnie, że staw Bugaj jest „na tymże ługu i źródle”, co staw Wierzeje⁴².

Przybliżona lokalizacja dworu na naszej mapie opiera się na dwóch przesłankach: 1) dwór leżał na zachodnim brzegu stawu Bugaj, 2) znajdował się w pobliżu stawu Wierzeje, który właśnie od dworu wzięł swoją nazwę. Jest to nazwa w hydronimii wyjątkowa, nie spotykana gdzie indziej w dorzeczu Wisły i Odry. Rzeczownik „wierzeje” lub „wierzeja” oznaczał bramę, wrota, podwoje⁴³. Dla zewnętrznych obserwatorów siedziby królewskiej elementami wyróżniającymi się były wieże bramne, resztę zasłaniało ogrodzenie. Położenie w sąsiedztwie drogi umożliwiało łatwą komunikację m.in. z zabudowaniami dworskimi na drugim brzegu stawu. Można także dodać, iż plan gruntów z 1824 r. umieszcza w pobliżu nazwę „Łąki Królówki”.

Okazały dwór na Bugaju nie przetrwał długo, już w 1588 r. był w dużym stopniu zdewastowany⁴⁴. W połowie następnego stulecia Andreas Cellarius stwierdził jego upadek⁴⁵.

Na mapie dodatkowej oznaczono młyny – oprócz Bugaja, który występuje na mapie głównej, także dwa inne młyny, Wójtowski i Weśredni. Ten ostatni był także nazywany Poznańskim, a został zlokalizowany hipotetycznie tam, gdzie na mapach z końca XVIII w. znajduje się młyn Farny. Pozostałych dwóch młynów pod Piotrkowem, czyli pod Wielką Wsią, nie udało się umiejscowić⁴⁶.

Mapa ta pokazuje bardziej szczegółowo sieć komunikacyjną w najbliższej okolicy Piotrkowa, uzupełniając drogi z mapy głównej wybranymi drogami innymi. Spośród tych ostatnich mogły w XVI w. mieć większe znaczenie dwa połączenia, które tak prowadziły z Wielkiej Wsi (a więc i z zamku królewskiego), że omijało się miasto. Pierwsza droga łączyła szlak wychodzący na północ z przedłużeniem przedmieścia Bykowskiego – w miejscu jego rozdwojenia (śladem większej części tej drogi są dzisiaj ulice Spacerowa i Partyzantów do skrzyżowania z ulicą Mickiewicza). Drugie połączenie funkcjonowało między drogą wychodzącą z Wielkiej Wsi w kierunku południowo-wschodnim (obecnie ulice Jerozolimska i Sulejowska) a drogą na przedłużeniu przedmieścia Przedborskiego (ulica Zalesicka); mapa obejmuje tylko część tego połączenia.

⁴⁰ H. Rutkowski, *Zamek...*, s. 162, przypis 28.

⁴¹ K. Głowacki, op.cit., s. 10 n., 34 n., 40.

⁴² LWWK 1564, cz. 2, s. 40.

⁴³ Zob. m.in. S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.

⁴⁴ AGAD, ASK, oddz. LVI, nr S. 2. IV, k. 127–127 v (inventarz).

⁴⁵ „palatium regium extra urbem in paludoso loco situm /.../ collapsum est”. A. Cellarius, *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae /.../ descriptio* (1659), w: L. (W.) Mitzler de Kolof, *Historiarum Poloniae /.../ collectio magna*, t. 1, Varsoviae 1761, s. 559.

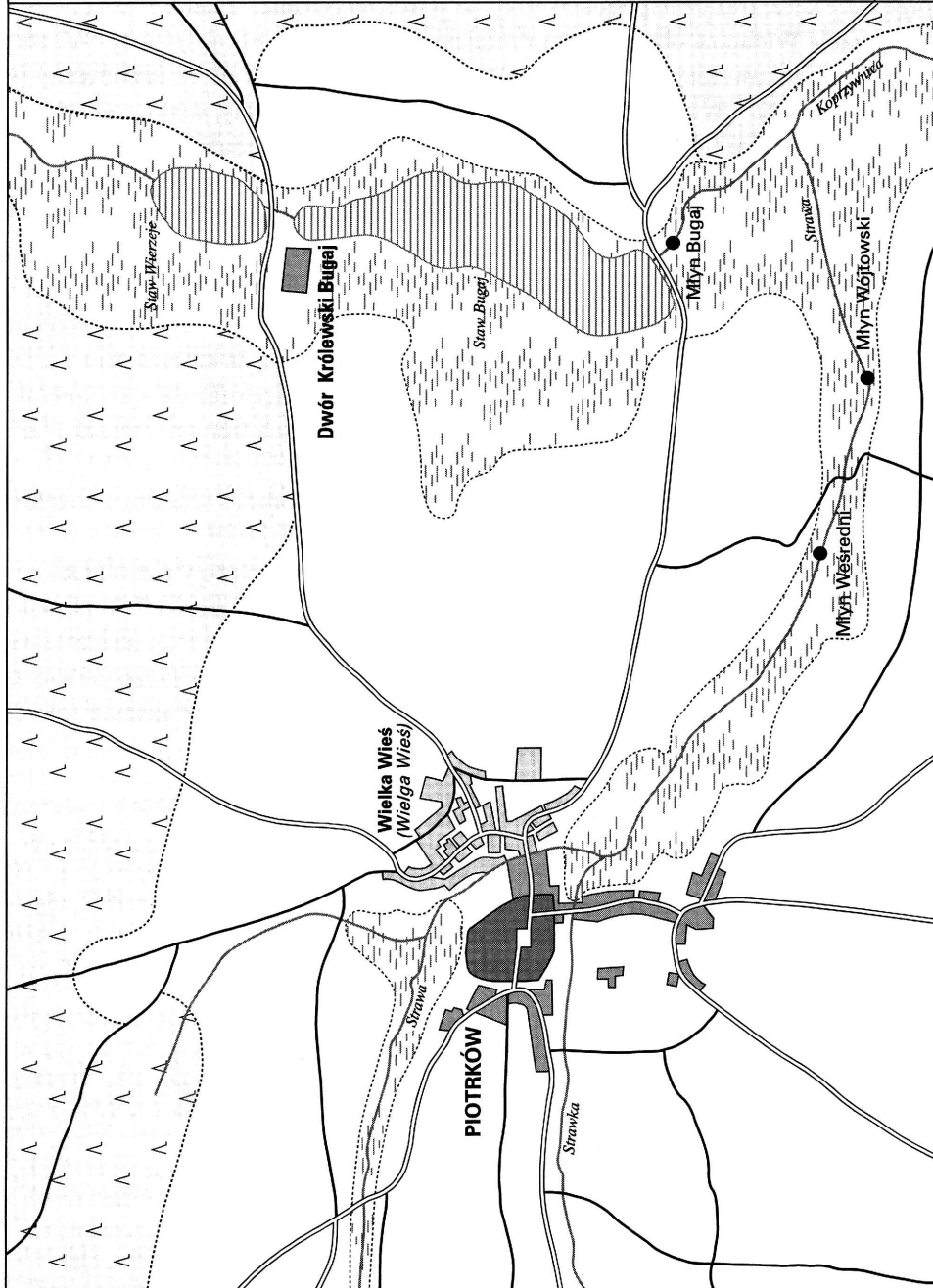
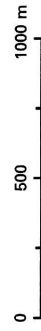
⁴⁶ AGAD, ASK, I, nr 25, k. 253v (1577 r.); P. Wielkopolska, II, s. 195, 251; LWWK 1564, cz. 2, s. 31; LWWK 1628, cz. 2, s. 24.

PIOTRKÓW, WIELKA WIEŚ I BUGAJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Opracował Henryk Rutkowski

- miasto Piotrków
- przedmieścia Piotrkowa
- Wielka Wieś
- tereny podmokłe
- lasy
- ważniejsze drogi
- inne drogi

Dwór Królewski zlokalizowano w przybliżeniu

Opracowanie kartograficzne Elżbieta Rutkowska

WIELUŃ

Małgorzata Wilska

Plan Wielunia w XVI w. zrekonstruowano w taki sam sposób jak plany innych miast w AHP¹. Najstarsze przekazy kartograficzne poddano analizie retrospektywanej. Plan z 1702 r., tzw. szwedzki, pokazuje usytuowanie Wielunia, obwód murów miejskich, zamek, dwie bramy i fosy oraz zarys najbliższego Przedmieścia Krakowskiego². Drugi to plan miasta z końca XVIII w. zachowany w Muzeum Czartoryskich w Krakowie³. Widać na nim mury z bramami, układ wodny, a także ogrody między linią murów a zabudową miejską. Oba te plany są dość prymitywne i nie mogą stanowić podstawy rekonstrukcji.

Podstawowym przekazem kartograficznym, na którym oparto nasze opracowanie, jest precyzyjny plan Wielunia z 1799 r. wykonany przez Grappowa w skali 1:4 000, przedstawiający sieć ulic, działki, budynki murowane, ogrody, wały, mury obronne z bramami i basztami, zamek, plac i staw zamkowy oraz fosy. Plan ten znany jest z kopii wydanej w r. 1879 przez Ottomara Wollega⁴. Kolejny przekaz kartograficzny to plan z 1823 r. w skali 1:1 500, wykonany przez F. Bergemanna, na którym mamy przedstawione stawy i strumień, pozostałości fosy, mury obronne, bramy, baszty, ulice oraz działki, budynki, kościoły i przedmieścia⁵. Z połowy XIX w. znamy szkieletowy plan miasta z zaznaczeniem rzeczki Wielunki i okolicznych dróg⁶.

Ze źródeł pisanych wykorzystano między innymi Liber beneficiorum J. Łaskiego oraz lustracje dóbr królewskich z XVI–XVIII w.⁷

Z opracowań dawniejszych, wiele cennych informacji zawierają prace Cz. Rokickiego i W. Przygodzkiego, z nowszych przede wszystkim liczne publikacje R. Rosina, książka J. Widawskiego o murach obronnych w Polsce średniowiecznej, a także publikacja materiałów z sesji na temat województw sieradzkiego i łęczyckiego, która odbyła się w 1993 r.⁸ Cenne opracowania szczegółowe znajdują się w Pracowniach Konserwacji Zabytków i na Politechnice Warszawskiej, gdzie gromadzono dokumentację z prac prowadzonych w Wieluniu⁹. Dobrze zachowane akta miejskie, m.in. wykaz ulic z 1790 r.,

¹ Zob. AHP Mazowsze, s. 121–143 i AHP Sandomierskie, s. 128.

² Najstarszy plan sytuacyjny Wielunia z roku 1702 – oryginał w Krigarchivet w Sztokholmie, fotografia w Instytucie Historii PAN (depozyt AGAD), negatyw Pracowni Konserwacji Zabytków (dalej PKZ) nr 55039.

³ Oryginał w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, Teki Pstrokońskiego, nr 3315. Fotografia PKZ, negatyw nr 61819.

⁴ A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (Ilustrowany Katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, VI)*, Warszawa 1962, nr 27; por. też Widawski, s. 483, przypis 15.

⁵ Z roku 1822 r. zachował się niezbyt dokładny plan, fotografia PKZ, negatyw nr 61818. Plan z 1823 r., wykonany przez F. Bergemanna, zob. A. Liczbiński, B. Ufnalewski, op.cit., nr 28; por. też Widawski, s. 483, przypis 16.

⁶ Oryginał w AGAD, Zbiory Kartograficzne, sygn. 493–158, fotografie PKZ, negatyw nr 55037–8.

⁷ Łaski LB, II, s. 93–110; LWWK 1564, cz. 1, s. 71 n., cz. 2, s. 84 n.; LWWK 1616, cz. 1, s. 120, cz. 2, 180; LWWK 1628, cz. 2, s. 177 n.

⁸ Cz. Rokicki, *Wieluń*, w: „Ziemia”, 1920, nr 5–6, s. 155 n.; W. Przygodzki, *Z przeszłości Wielunia*, „Niedziela” 1928, nr 26, s. 305; Rosin, *Ziemia wieluńska*, passim; Rosin, *Słownik*, s. 169 n.; *Siedem wieków Wielunia. Studia i materiały*, red. R. Rosin, Łódź 1987, s. 33–35; Widawski, s. 481–495; *Między Północą a Południem*, s. 207–226.

⁹ M. Schatz, M. Witwicki, R. Kaczmarek, *Wieluń. Studium historyczno-urbanistyczne*, mps, Zakład Historii Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, s. 2–3; W. Puget-Tomicka, *Mury obronne Wielunia. Studium historyczno-architektoniczne*, mps, PKZ, Warszawa 1961.

podobnie jak liczne sumariusze akt wieluńskich z lat 1509–1792 zostały wykorzystane przez R. Rosina, co znalazło odbicie w jego opracowaniach¹⁰.

Wieluń położony w kotlinie na dziale wód Proсны i Warty, leżał na skrzyżowaniu ważnych dróg, m.in. tędy jeżdżono z Małopolski do Wielkopolski, a także z Małopolski, Rusi i Litwy na Śląsk. W XIII w. Wieluń był siedzibą kasztelanii przeniesionej z pobliskiej Rudy. Lokacja miasta nastąpiła przed 1283 r., kiedy to Wieluń został wymieniony jako miasto. Po pożarze w 1335 r. miasto zostało odbudowane za panowania Kazimierza Wielkiego ok. 1350 r.¹¹ Wtedy na wiele stuleci uformował się kształt miasta, zaczęto wznosić mury obronne i zamek (Wieluń włączony był w system obronny zamków pogranicza śląskiego). Pośrodku miasta rozplanowano prostokątny rynek z ulicami rozchodzącymi się symetrycznie po dwie z narożników. W rynku znajdował się ratusz już w końcu XIV w.

Mury otaczające miasto, widoczne na naszym planie, powstawały w kilku etapach. W XIV w. za Kazimierza Wielkiego długość ich wynosiła, tak jak później, 1300 m, ale nie miały żadnych baszt. Dwie bramy wjazdowe – wschodnia zwana Rudzką lub później Krakowską i zachodnia zwana Dąbrowską lub Kaliską, umieszczone były w prostokątnych wieżach bramnych¹². Grubość murów wynosiła 1,80 m, wysokość 8–8,50 m. Wieńczył je zapewne krenelaż. Całe miasto otoczone było fosą powstałą z połączenia licznych, widocznych jeszcze na planach z XVIII w. stawów i cieków wodnych¹³. W południowo-wschodniej części miasta już w XIV w. wzniesiono zamek.

W XV w. dobudowano w północno-wschodniej części murów wieżę zwaną Katownią lub Męczarnią, a także Czerwoną Basztą (Czerwoną Wieżą), w której zapewne mieszkał kat¹⁴. W tym czasie rozbudowano obie bramy, przy bramie Dąbrowskiej wydłużając przedbramie i dostawiając dodatkową wieżę¹⁵. W XVI w. dostawiono dwie nowe baszty: Swawolną i drugą w części południowo-zachodniej, poza tym znacznie rozbudowano bramę Rudzką, przy której dostawiono widoczny na planie duży budynek – prochownię¹⁶. Prochownia przylegała do muru od północy i była budynkiem, który nadbudowano właśnie w XVI w. O rozbudowie koło bramy Rudzkiej wiemy dużo ze źródeł pisanych. W 1593 r. prace te prowadził Melchior, murator z Brzegu, który wznosił basztę i budynek zw. potem Prochownią, a także łaźnię miejską zlokalizowaną obok bramy. Wiadomości o budowie wcześniejszej łaźni pochodzą z 1571 r.

W XVI w. w południowej części murów wzniesiono trzecią bramę zwaną Bramą Nową lub później Gaszyńską. To nowe przejście zrobiono od strony wschodniej i było wzmocnione wieżą¹⁷.

Wewnątrz obwodu murów w południowo-wschodniej części miasta znajdował się zamek¹⁸. Otoczony był wodą – także od strony miasta. Tylko od wschodu był wjazd z przygródka. Lustracja z 1628 r. mówi, że: „z miasta wjeżdżając do zamku brama drewniana z wrotami dwoistemi, na biegunach drewnianych. Przy niej zaraz forta, drzwi do niej na zawiasach żelaznych”¹⁹. Same budynki zamkowe były murowane, piętrowe, w jednej z baszt od wschodniej strony znajdowała się kaplica. W XVII w. niektóre piece zamkowe wymagały naprawy, jak zanotowano w lustracji. Okres rozkwitu miasta już się wówczas skończył. Kilkadziesiąt lat wcześniej, pomiędzy r. 1552 a 1559, mieszkała w zamku wieluńskim królowa

¹⁰ Zob. przypis 8 oraz R. Rosin, *Wieluńskie w okresie staropolskim. O stanie i potrzebach badań*, w: *Między Północą a Południem*, s. 49–63.

¹¹ *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, Warszawa 1961, s. 625–627.

¹² E. Łopaciński, *Materiały do artystów Płocka, Sieradza i Wielunia z XVI i początku XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, nr 3–4, s. 113 n.; W. Puget-Tomicka, op.cit., passim; Widawski, s. 493. W XVI w. używano nazw bram Rudzka i Dąbrowska.

¹³ Por. A. Liczbiński, B. Ufnalewski, op.cit., poz. 122 i 123 oraz przypisy 2–6.

¹⁴ Różne nazwy baszt poświadczono w źródłach z końca XVI w. zob. E. Łopaciński, op.cit., s. 114 n.; por. Widawski, s. 492, przypis 59. Nazwy baszt „Męczarnia”, „Katownia” czy „Czerwona Baszta” odnoszą się zapewne do tego samego obiektu, gdyż wiążą się ściśle z zawodem kata miejskiego. Można sądzić, że w Wieluniu mieszkał w tej baszcie kat podobnie jak to było w innych miastach polskich, por. też H. Zaremska, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie polskim XIV–XV w.*, Warszawa 1986, s. 107.

¹⁵ Zob. przypis 12.

¹⁶ W. Puget-Tomicka, op.cit., s. 13 n.; E. Łopaciński, op.cit., s. 114.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ B. Guerin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 303; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, *Woj. Łódzkie*, z. 12, Warszawa 1953, s. 19; por. też Widawski, s. 494.

¹⁹ LWWK 1628, cz. 2, s. 177.

Izabella Jagiellonka, wówczas wdowa po Janie Zapolyi, królu Węgier. Za jej wstawiennictwem Zygmunt August przywilejem z 1557 r. oddał miastu na wieczne czasy wójtostwo wieluńskie ze wszystkimi jego dochodami. W kilka lat później, w 1565 r. ustanowiony został jarmark na dzień św. Trójcy. Lustracja z 1564 r. podaje, że starostwo wieluńskie składało się z miast Wieluń i Kamiona oraz wsi: Bobrowniki, Wierzbie, Pątnow, Krzyworzeka, Mokrsko z folwarkiem, Wróblew, Pichlice, Sokolniki z folwarkiem, Czastary, Osiek, Kiełczygniew, pustki Kniatowy, wsi Bieniec i Biała w dzierzawie, Skomlin i Toplin. Miasto posiadało w XVI w. wsie Kurów, Turów, część Niedzielisk²⁰.

U zbiegu ulic Żołnierskiej i Grodzkiej, na narożniku południowo-wschodnim rynku, znajdował się kościół parafialny (farny) pod wezwaniem NMP (pierwotne wezwanie – św. Michała)²¹. Do tego kościoła w 1413 r. arcybiskup Mikołaj Trąba przeniósł z Rudy kolegiatę równocześnie ją dodatkowo uposażając. Wiązało się to z rozwojem miasta w XV w. Na zachód od bramy Nowej widzimy na planie pałac arcybiskupi zbudowany w połowie XIV w. przez Jarosława Bogorię ze Skotnik. Teren zajmowany przez dwór arcybiskupi był duży i znajdowały się tam zabudowania gospodarcze, a także ogród. Budynek pałacowy usytuowany był blisko muru. Funkcjonował on przez XV i XVI w., ostatni raz jest wspomniany w 1613 r.²² W początku XVII w. wraz z całym terenem arcybiskupim został kupiony przez fundatorkę klasztoru i kościoła bernardynek, Annę Koniecpolską, i przekazany tej fundacji. Odtąd zakon bernardynek przejął cały dawny teren arcybiskupa. W XVI w. przy umacnianiu murów miejskich zbudowano „za dworcem arcybiskupa”²³ basztę widoczną na naszym planie.

W północno-zachodniej części miasta znajduje się najstarszy kościół w Wieluniu pod wezwaniem Bożego Ciała, należący do klasztoru augustianów eremitów. Sprowadzeni byli do Wielunia zapewne w XIII w. Po spaleniu w XIV w. klasztor i kościół zostały odbudowane przez Kazimierza Wielkiego. Kościół dłuższym bokiem stał wzdłuż ulicy Szewskiej, za nim znajdował się budynek klasztorny i ogród oraz jakieś zabudowania drewniane o przeznaczeniu gospodarczym.

Zabudowa miejska w części murowana zajmowała bloki wokół rynku²⁴. Działki równomiernie podzielone po obu stronach rynku skierowane były frontem na rynek. W północnej części miasta wewnątrz murów ciągnął się pas ogrodów, widoczny jeszcze na planach z XVIII w. Pewnym potwierdzeniem tych ogrodów jest nazwa ulicy Różana, ulicy wiodącej od północno-wschodniego narożnika rynku w kierunku północnym.

Nazwy ulic Wielunia zachowane są w dość wczesnych przekazach²⁵. W źródłach pisanych pojawiają się już w XV w., na planach od XVIII w. Od 1441 r. wymieniana jest ulica Żołnierska (1441, 1510, 1549, 1661, 1790) wychodząca z południowo-wschodniej pierzei rynku na południe. Na skrzyżowniu Żołnierskiej i Grodzkiej, idącej ku bramie Rudzkiej, od strony południowej bliższej zamkowi, usytuowany został kościół farny. Z innych ulic: Szewska wymieniona została pierwszy raz w 1445 r., a następnie w latach 1631, 1661, 1790, 1791. Na planie z 1821 r. nazywa się Augustiańska. W wykazie ulic z 1661 r. wymienione są: Barycz, Grodzka, Błotna, Piekarska zwana później Gaszyńska. Inne ulice występują dopiero w XVIII w. Są to: ulica Mnisia wymieniona w 1790 r. (w 1799 r. ta sama ulica nazwana jest Wielką Panieńską); Mała Panieńska między Żołnierską i klasztorem Bernardynek; ulica Mularska wzdłuż południowo-zachodnich murów; Różana wymieniona w 1790 i 1799 r. (ta sama na planie z 1821 r. występuje jako Reformacka, a następnie ponownie Różana); ulica Palestrancka wymieniona w 1790 i 1799 r. oraz na planie w 1821 r.

Poza murami miejskimi na południowy wschód od miasta znajdowały się klasztor i kościół Paulinów, który nosił wezwanie św. Mikołaja. Był on wzniesiony przed r. 1380 jako kościół szpitalny, a w 1388 r. przejęli go Paulini. Przedmieście wschodnie leżące opodal bramy Rudzkiej, zwanej też Krakowską, nazywało się w końcu XVI w. przedmieściem Rudzkim, potem Krakowskim. Na zachodzie ukształtowa-

²⁰ LWWK 1564, s. 86–102.

²¹ Łaski LB, II, s. 93–109.

²² W. Puget-Tomicka, *Kościół i klasztor panien bernardynek w Wieluniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII, 1963, z. 1, s. 47.

²³ Tamże, s. 43.

²⁴ *Siedem wieków Wielunia*. op.cit., s. 32–49.

²⁵ Tamże, s. 35 i n.

ło się przedmieście zwane na przełomie XVII i XVIII w. Kaliskim. Tam też znajdował się szpital św. Ducha²⁶. Duża część murów miejskich Wielunia od strony wschodniej i brama Rudzka przetrwały do XX w. Dopiero podczas prac konserwatorskich, przeprowadzanych w 1966 r., zawaliła się znaczna część tej bramy. Znaczne fragmenty fos miejskich widoczne są do dzisiaj.

²⁶ Tamże, s. 36. Pierwsza wzmianka o szpitalu Św. Ducha poza murami miasta pochodzi z 1445 r. Lustracje wymieniają istniejącą koło klasztoru paulinów stajnię królewską oraz 3 młyny; np. LWWK 1564, cz. 2, s. 84.

HERBY WOJEWÓDZTW, ZIEMI I MIAST

Stefan K. Kuczyński

Na mapie głównej i na planach miast reprodukowane są herby ziemskie i miejskie według przekazów źródłowych z XVI w.

Rysunki herbów województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej zostały oparte na rękopiśmiennym herbarzu „Stemmata Polonica” sprzed 1569 r., będącym ilustrowaną i uzupełnioną kopią przypisywaną Janowi Długoszowi „Klejnotów”, znajdującym się w Bibliotece Arsenалу w Paryżu¹. Z herbarza tego wzięto rysunki godeł nieco zmieniając ich stylizację, a także wzory tarcz herbowych nieznacznie je modyfikując. Barwy herbów przyjęto za źródłem. Metale złoto i srebro oddano w rysunkach kolorami żółtym i białym. Herby te wyglądają następująco :

Herb województwa łęczyckiego – tarcza dwudzielna w słup, w polu prawym srebrnym połulew czerwony w koronie złotej, w polu lewym czerwonym połurzeł srebrny w koronie złotej, z takimi dziobem i łapami.

Herb województwa sieradzkiego (ziemi sieradzkiej) – tarcza dwudzielna w słup, w polu prawym złotym połurzeł czarny w koronie złotej, z takimi dziobem i łapami, w polu lewym czerwonym połulew srebrny w koronie złotej².

Herb ziemi wieluńskiej – w polu czerwonym Baranek Boży w aureoli krzyżowej złotej, z chorągiewką białą, na której krzyż czerwony, na murawie zielonej.

Rysunki herbów miast Łęczycy, Sieradza, Piotrkowa i Wielunia wykonane zostały na podstawie pieczęci tych miast z XVI wieku oraz innych współczesnych przekazów źródłowych. Kształt tarcz herbowych przyjęty został w nawiązaniu do herbów ziemskich według herbarza „Stemmata Polonica”. Barwy herbów przyjęto według późniejszych przekazów.

Herb Łęczycy oparty jest na godle występującym na pieczęci miasta, znanej z odcisków na dokumentach z lat 1534–1544, wykonanej zapewne jeszcze w XV wieku (tu bez występującego na najstarszej pieczęci miasta z XIV wieku i w obecnej wersji herbu motywu trębacza na środkowej wieży)³.

Za wzór herbu Sieradza posłużyła pieczęć miasta, znana z odcisku z roku 1565, używana jeszcze w XVII wieku⁴.

¹ *Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu*, wyd. H. Polackówna, w: *Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, t. I, 1929. s. 161–288. O herbach województw i ziemi objętych mapą zob. szerzej: T. Olejnik, *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971; S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łęczyckiej*, Łęczycza 1985; tenże, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

² Barwy tego herbu, zwłaszcza jego pól, oraz układ godeł ulegały zmianom w XVI–XVIII w. Zob. S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 46, 75, 115.

³ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy*, s. 66–68; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Łódź 1977, maszynopis rozprawy doktorskiej, Instytut Historyczny UŁ, Katalog pieczęci i herbów, s. 64, B 358.

⁴ M. Adamczewski, op. cit., s. 111, B 597. Reprodukacja pieczęci w: M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 6, il. 3.

Herb Piotrkowa nawiązuje do wyobrażenia herbu miasta w druku Fabiana Myślińskiego z 1646 r., w którym herb ten jest przedstawiony w stylizacji z XVI wieku⁵.

Herb Wielunia oparty jest na godle występującym na pieczęci miejskiej, znanej z odcisków z lat 1532–1538⁶.

⁵ *Przemowa w kościele Farskim Piotrkowskim przy Ofierze Przenajświętszej, z ustanowienia publicznego nabożeństwa za dobre zdrowie y szczęśliwe panowanie Najjaśniejszego K. I. M. z krolową Iey Mścią wespół, podczas przejazdu mimo Piotrków, die 5 Iulij 1646...*, w Krakowie, w drukarni wdowy y dziedziców Andrzeja Piotrkowczyka Typog. J. K. M. 1646; wizerunkowi herbu towarzyszy tu wiersz „Na Klejnot herbowy miasta I. K. Mści Piotrkowa Trybunalskiego” pióra Jacka Dyndowicza. Zob. też M. Adamczewski, op. cit., s. 86, C 29 (herb) oraz s. 85 n., B 480–482 (pieczęcie).

⁶ T. Olejnik, op. cit., s. 25–27, il. 8; M. Adamczewski, op. cit., s. 137, B 757.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w województwach sieradzkim i łęczyckim w drugiej połowie XVI w., jak również osiedla spoza ich terytoriów oznaczone na mapie głównej.

Spośród elementów składających się na oznaczenia miejscowości w indeksie niektóre występują we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części haseł. Kolejność tych elementów jest następująca:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., to jest w formie oznaczonej na mapie,
- ówczesne ważniejsze odmianki tej nazwy – w nawiasie,
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od szesnastowiecznej – kursywą,
- rodzaj osady nie będącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, młyn),
- przynależność powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa powiatu w skrócie,
- ówczesna przynależność parafialna – nazwa ośrodka parafii,
- współrzędne literowo-cyfrowe położenia miejscowości na mapie,
- strony komentarza, na których miejscowość jest wymieniona.

Ponadto, jeśli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie, na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Analogicznie wyglądają nieliczne hasła zbiorcze dla dwóch miejscowości, które utożsamiono z dwiema miejscowościami dzisiejszymi, przy czym identyfikacja jest niepewna – tego typu hasło główne opatrzone cyframi rzymskimi: I, II.

Cyfry rzymskie występują również przy niektórych, nielicznych nazwach pojedynczych miejscowości, będąc wyróżnieniem sąsiednich osiedli, które znamy tylko pod jednakowymi nazwami z XVI w. Takie same osiedla, ale zlokalizowane na mapie w zgrupowaniu, są oznaczone w indeksie cyfrą arabską i znakiem mnożenia – x.

Nazwy miejscowości zaginionych, to jest już nie istniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem – +. Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę – *, natomiast dwie gwiazdki – ** – oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Przyjęte jako odmianki hasła głównego nazwy, których związek z daną osadą nie jest pewny, i takie, których zapis źródłowy budzi wątpliwości (forma prawdopodobnie błędna), są oznaczone znakiem zapytania – ?.

Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wyraża następujące sytuacje: a) jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie; b) jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło; c) jeżeli hasło główne opatrzone jest gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu. Natomiast hasło główne opatrzone gwiazdką oraz związana z nim nazwa dzisiejsza oznaczają identyfikację niepewną.

Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii. W związku z trybem pracy nad mapą, współrzędne literowo-cyfrowe oznaczają figury zbliżone do prostokątów (odpowiadają arkuszom mapy wojskowej 1: 100 000).

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności: ustalanie nazw miejscowości w XVI w., wybór odmianek nazw (zob. s. 72 n), identyfikacja osiedli szesnastowiecznych z obecnymi, lokalizacja przybliżona (zob. s. 43–47).

SKRÓTY

brzez. –	brzeziński	orł. –	orłowski
d. –	duchowna (kościelna)	ostrz. –	ostrzeszowski
d./m. –	duchowno-miejska	piotr. –	piotrkowski
d./s. –	duchowno-szlachecka	rad. –	radomszczański
k. –	królewska	sier. –	sieradzki
k./d. –	królewsko-duchowna	str. –	strona
k./m. –	królewsko-miejska	szad. –	szadkowski
k./s. –	królewsko-szlachecka	wiel. –	wieluński
łącz. –	łęczycki	woj. –	województwo
m. –	miejska	zob. –	zobacz

- Adamki zob. Jadameczowice
Aleksandrów zob. Wierzbna
Ambrożew zob. Jambrożewo
Astachowice zob. Jaściechowice
- Babczow zob. Bawczów
Babczów zob. Bawczów
Babice, *Babice Duże*, łącz., Kazimierz, d., C4, str. 68
Babie⁺, rad., Dąbrowa, G5
Baby, *Baby Stare*, łącz., Dąbrowice, k., A4, str. 65
Baby, piotr., Wolborz, D5
Baby, rad., Kruszyna, G4
Bachcice zob. Bechcice
Bachorzyno, *Bachorzyn*, szad., Buczek, E4
Baczkowice zob. Barczkowice
Bajski, Bajski Małe zob. Gąsiorowo
Balice⁺, sier., Boleszczyno, B3
Balino, *Balin*, szad., Uniejów, C3
Balków zob. Bolków
Bałdrzychów zob. Bełdrzychów
Bałucz, szad., Borzyszowice, D4
Bałuty, *Łódź-Bałuty*-część, łącz., Łódzia, C5, str. 79
Bałuty zob. Lipinki
Baranowizna zob. Stanisławice Większe
Baranów, miasto, ostrz., Baranów, E2, str. 37, 52, 74, 76, 78
Barchówka, *Borchówka*, brzez., Skoszewy, C5
Barczkowice (Baczkowice), rad., Kamieńsko, F5
Barczów, *Barczew*, sier., Brzeźno, E3
Bardzienino (Barzemino), *Bardzynin*, łącz., Dalikowo, C4, str. 73
Barkowice, piotr., Sulejów, d., E6, str. 68, 75
Barłogi = Barłogi, Kruszyna⁺, łącz., Borzysławice, B3
Bartkowice, rad., Kłomice, G5
Bartochów, sier., Warta, D3
Bartodzieje, *Bartodzieje Włosciańskie*, rad., Radomskie, F5
Bartodzieje, rad., Bęczkowice, F5
Barycz, młyn, rad., Maluszyn, G5, str. 50
Barycz, szad., Łasko, D4
Barzemino zob. Bardzienino
Basków (Basków), folwark, sier., Chartłupia Mała, k., D3, str. 51, 65
Bawczów (Babczow), *Babczów*, rad., Kobiełe, F5
Bazylika zob. Goszczyno-Bazylika
Bączkowice zob. Bęczkowice
Bądków (Będków), *Będków*, rad., Rząśna, k., F4, str. 66
- Bądków zob. Bątków, Będków, Żeronce-Bądków
Bądyń zob. Będzinek
Bąki zob. Bogutki
Bąkowa Góra (Góra Bąkowa), piotr., Bąkowa Góra, F6, str. 36, 55
Bąkowo, *Bąków Dolny*, *Bąków Górny*, orł., Bąkowo, d., B5, str. 36, 54, 67
Bątków (Bętkówko), *Bądków*, łącz., Modlna, C5
Bechcice (Bachcice), szad., Lutomirsko, C4, str. 55
Bedlno, orł., Bedlno, B5, str. 36
Bedoń zob. Będoń
Beleń zob. Bileń
Belin zob. Bileń
Bełchatów Mały, *Bełchatówek*, piotr., Grocholice, E5
Bełchatów Wielki, *Bełchatów*, piotr., Grocholice, E5, str. 46
Bełdowo = Bełdowo, Tuszynek⁺, *Bełdów*-część, łącz., Bełdowo, C4, str. 22, 36
Bełdów zob. Żakowice
Bełdrzychów, *Bałdrzychów*, szad., Bełdrzychów, d., C4, str. 36, 68
Bełzatka zob. Wola Bełzatoła
Besiekiery zob. Biesiekiery
Besiekierz Nawojowy zob. Biesiekierz-Nawojów
Besiekierz Rudny zob. Biesiekierz Rudny
Besiekierz-Górzewo zob. Biesiekierz-Górzewo
Besk, *Besk Stary*, łącz., Grabowo miasto, B4
Bestrzyków Mały zob. Biestrzyków Mały
Bestrzyków Wielki zob. Biestrzyków Wielki
Bezula, młyn, wiel., Dziatrychowice, F3, str. 50
Bezwody zob. Biezwody
Bębnów, wiel., Osjaków, E3
Bęczkowice (Bączkowice), piotr., Bęczkowice, F5, str. 36
Będków (Bądków), miasto, brzez., Będków, D5, str. 25, 36, 40, 41, 51
Będków zob. Bądków
Będków, sier., Burzenin, E3
Będkówek⁺, brzez., Będków, D5
Będoń, *Bedoń*, brzez., Mileski, D5
Będzelin (Będzelino), brzez., Łaznowo, d., D5, str. 28, 54, 67, 77
Będzin (Będzinek, Będzyn), *Będzyn*, piotr., Bąkowa Góra, F6
Będzinek, *Bądyń*, piotr., Stary Tuszyń, d., D5, str. 70
- Bętkówko zob. Bątków
Biała Góra, łącz., Chodowo, C4
Biała, *Biała*, *Biała Rządowa*, wiel., Biała, k./s., E3, str. 37, 44, 66, 76, 100
Biała, orł., Śleszyno-Sołek, B5
Biała, rad., Pajęczno, F4
Białałęka^{**}, ostrz., Wieruszów ?, str. 48
Białe (Biała), *Biała*, łącz., Gieczno i Modlna, C5, str. 33
Białe, *Biała*, piotr., Sulejów, E6
Białkowice, piotr., Wolborz, D5
Białobrzegi, woj. sandomierskie, Białobrzegi, D6, str. 37
Białocin, piotr., Rozprza, E5
Białokurów zob. Jarochowo Wielkie
Białokury zob. Jarochowo Wielkie
Bielawki zob. Sierochowo-Plebanksi
Bielawki⁺ (Bielawki-Rzycz, Bielawki-Dzicz ?), łącz., Leźnica Wielka, str. 46
Bielawki, *Bielawki*-część, woj. rawskie, Kutno, B5, str. 27
Bielawska Wieś, orł., Bielawy, B5
Bielawy, *Borysławice Kościelne*-część, łącz., Borzysławice, B3
Bielawy, miasto, orł., Bielawy, B5, str. 36, 40, 51, 77, 78
Bielawy, szad., Grodzisko, B4
Bielice = Bielice Stare (Bielice Żorawiove), Bielice Pęcipiwowo⁺ (Bielice Jarochnikowe ?), Bielice Wojciechowe⁺ *Bielice*, *Stara Wieś*, łącz., Krośniewice, B4, str. 43
Bielice Frankowe, *Franki*, łącz., Krośniewice, B4, str. 43
Bielice Rajske, *Szajady*-część, łącz., Krośniewice, B4, str. 43
Bielice Więchowe = Bielice Więchowe, Wilczynart⁺ (Bielice-Wilkowy), *Wychny*, łącz., Krośniewice, B4, str. 43
Bielice Wojciechowe zob. Bielice
Bielice Żorawiove zob. Bielice
Bielice-Suchodoły (Suchodoły), *Suchodoły*, łącz., Krośniewice, B4, str. 43
Bielice-Wilkowy zob. Bielice Więchowe
Bieliki, rad., Lgota, F4
Bielina-Bocian (Bylina-Bocian), *Bielina*, brzez., Chorzęcin, D6
Bielów, *Bilew*, szad., Marzenin, D4
Bielska Wola zob. Wola Bielska
Bieniądźce (Bieniedźce), wiel., Wydrzyn, F3, str. 75
Bieniec, wiel., Patnów, k., F3, str. 66, 100

- Bieńków zob. Binków
- Biernacice, szad., Niewiesz, C4
- Bierzwienna Długa, *Bierzwienna Długa-część*, łącz., Bierzwienna Karczenna, A4
- Bierzwienna Karczenna, *Bierzwienna Długa-część*, łącz., Bierzwienna Karczenna, A4, str. 36
- Bierzwienna Krótka, łącz., Bierzwienna Karczenna, A4
- Biesiec, sier., Stolec, E3
- Biesiekierzy (Biesiekierz), *Biesiekierzy*, łącz., Grabowo miasto, B4, str. 55
- Biesiekierz Rudny (Biesiekierz-Marzec), *Biesiekierz Rudny*, łącz., Gieczno, C5
- Biesiekierz-Gorzewo, *Biesiekierz-Gorzewo*, łącz., Gieczno, C5
- Biesiekierz-Nawojów (Biesiekierz Nawój), *Biesiekierz Nawojowy*, łącz., Gieczno, C5
- Biestryków Mały (Bestrzyków Mały), rad., Chełm, F5
- Biestryków Wielki (Bestrzyków Wielki), rad., Rzujevice, F5
- Bieżwody (Bezwody), *Bieżwody*, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 67
- Bilanowo zob. Zalesice
- Bileń (Belin), *Beleń*, szad., Strońsko, D4
- Bilew zob. Bielów
- Binków = Binków (Bieńków), Westków*, piotr., Grocholice, E5
- Biskupia Wola (Wola Biskupska), piotr., Czarnocin, d., D5, str. 67
- Biskupice, *Biskupice Zabaryczne*, ostrz., Kotłów, d., D2, str. 34, 52, 53, 67, 76
- Biskupice, sier., Chartłupia Mała, D3
- Blizin, piotr., Bogdanów, E5
- Bliźniów (Bliźniów Cienisty), *Bliźniów*, sier., Wąglczów, D3
- Błaszki, sier., Błaszki, D3, str. 37, 48, 77
- Błędowa Wola, *Wola Błędowa*, brzez., Bratoszewice, C5
- Błogie, *Błogie Rządowe*, *Błogie Szlacheckie*, woj. sandomierskie, Błogie, E6, str. 75
- Błonie, łącz., Błonie, k./s., B4, str. 36, 54, 65, 89
- Błoto zob. Zgniłe Błoto
- Bobrowiec, brzez., Rzeczyca, k., D6, str. 65
- Bobrowniki, ostrz., Doruchów, E2
- Bobrowniki, sier., Chojne, D4
- Bobrowniki, wiel., Działośzyn, k./d., F3, str. 59, 65, 68, 100
- Bocian zob. Bielina-Bocian
- Boczki Domaradzkie, orł., Waliszewo, B5
- Boczki Zarzeczne, orł., Waliszewo, B5
- Boczki, łącz., Góra, B4
- Boczki, *Stare Boczki*, szad., Rososzycza, D4
- Boczki, szad., Niewiesz i Uniejów, C4, str. 33, 51
- Boczki-Cybulice, *Chlebowice*, orł., Waliszewo, B5
- Boczki-Skubiejki, *Skubiki*, orł., Waliszewo, B5
- Bogdanczewo (Bogdajczewo, Bogdaniczewo), *Bogdańczew*, łącz., Góra, B4
- Bogdanów, piotr., Bogdanów, E5, str. 22, 36, 38, 48, 75
- Bogdańska Wola zob. Wola Bogdańska
- Bogoria zob. Boguria
- Bogucice, szad., Małyń, C4
- Bogumiłowice (Bogumielowice), rad., Sulmierzyce, F4
- Bogumiłów (Bogumiłowo), sier., Siemradz, k., D3, str. 44, 66
- Boguria, *Bogoria*, orł., Bąkowo, d., B5, str. 54, 67
- Bogusina Wola zob. Boguszyna Woda
- Bogusławice (Bogusławice Górne i Bogusławice Nadolne), brzez., Wolborz, d./s., D6, str. 67
- Bogusławice, wiel., Borowno, G4
- Boguszki+ (Bogutki), łącz., Rdułtów, B4
- Boguszycze, łącz., Piątek, B5
- Boguszyna Woda (Bogusina Wola, Bogusznia Woda), *Boguszyniec*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 67
- Bogutki zob. Boguszki
- Bogutki (Bąki), *Bąki*, szad., Małyń, C4
- Bogwizdowy, rad., Radomskie, m., F5, str. 60
- Bojarki** (Bojarek), łącz., Słaboszewo, str. 48
- Bolesławiec, miasto, wiel., Bolesławiec, k., F2, str. 14, 22, 23, 37, 41, 52, 55, 60, 66, 74, 78
- Boleszczyno, *Boleszczyn*, sier., Boleszczyno, d., C3, str. 31, 36
- Bolików, *Bolków*, wiel., Rudlice, E3
- Bolimów zob. Bolemów
- Bolków (Bolikowo, Bolkowo), *Bolków*, łącz., Piątek, k., B5, str. 66
- Bolków zob. Bolików, Poleszyno-Bolków
- Borchówka zob. Barchówka
- Borek, miasto, ostrz., Ostrzeszów, k., E2, str. 34, 52, 53, 65
- Borki zob. Wójciki
- Borki, *Borki Drużbińskie*, szad., Drużbin, C3
- Borki, *Borki Lipkowskie*, szad., Bełdrzychów, C4
- Borowa, piotr., Bogdanów, E5, str. 75
- Borowe zob. Osty
- Borowice (Borowce), *Borowce*, rad., Dąbrowa, G5
- Borowiec zob. Borowy
- Borowiec, młyn, łącz., Gieczno, B5, str. 50
- Borowiec, młyn, piotr., Bęczkowice, F5, str. 50
- Borowno, wiel., Borowno, G4, str. 37
- Borowo = Borowo Dobkowe* (Borowo Kiepzale), Borowo Jańskowe*, Borowo Wielkie* (Borowo Kasztelanowe), *Borów-część*, łącz., Siedlec, B4
- Borowo Małe zob. Borówko
- Borowo Wielkie, *Borów*, orł., Oszkowitz, B5, str. 54
- Borowo, *Borów*, łącz., Leźnica Mała, B4
- Borowskie, *Zborowskie*, szad., Męka, D3
- Borowy, *Borowiec*, młyn, rad., Brzeźnica, k., F4, str. 23, 50, 66
- Borów zob. Borowo Wielkie, Zieleniewo
- Borówko (Borowo Małe), *Borówek*, orł., Oszkowitz, B5
- Borsino (Borstino?, Borszyno), *Borszyn*, łącz., Solca Wielka, C4
- Borski zob. Skłoty
- Borślawice zob. Borzysławice, Borzysławice Zamkowe
- Borstino zob. Borsino
- Borszewice zob. Borzyszowice
- Borszyn, Borszyno zob. Borsino
- Borszyny zob. Ziewanice-Borszyny
- Borucice, łącz., Słaboszewo, B4
- Borzysławice Kościelne zob. Bielawy, Borzysławice
- Borzysławice Zamkowe zob. Borzysławice Zamkowe
- Borzysławice zob. Borzysławice
- Borzyszów zob. Borzyszów
- Borzewicko, *Borzewicko*, szad., Niemysłów, C3, str. 55
- Borzki zob. Skłoty
- Borzykowa (Borzykowa Wielka), rad., Borzykowa, G5, str. 21, 22, 37
- Borzykowa Mała, *Borzykówka*, rad., Borzykowa G5
- Borzysławice (Borślawice, Borzysławice), *Borzysławice Kościelne-część*, łącz., Borzysławice, B3, str. 36

- Borzysławice Zamkowe (Borzysławice, Borzysławice), *Borzysławice Zamkowe*, łącz., Borzysławice, B3, str. 55
- Borzysławice, *Borzysławice*, sier., Błaszki, D3
- Borzyszowice (Borzyszewice), *Borzyszewice*, szad., Borzyszowice, d., D4, str. 36, 67
- Borzyszów (Boryszów), *Boryszów*, piotr., Krzepczów, d., E5, str. 67
- Bowętowo-Liski (Liski), *Łyżki*, łącz., Grabowo miasto, B4
- Bowętowo-Pusta Wieś, *Pusta Wieś*, łącz., Grabowo miasto, B4
- Bowętowo-Stanisławowo*, *Bowętów*, łącz., Grabowo miasto, B4
- Bowętowo-Żaczki, *Żaczki*, łącz., Grabowo miasto, B4
- Bowyczyny zob. Domanikowo-Bowiczyny
- Brachowice x 2 (Brachowice Wielkie, Brachowice Małe), *Brachowice Stare*, łącz., Gieczno, C5
- Bralin, Śląsk, Bralin, E2
- Branica, szad., Strońsko, D4
- Bratczyn zob., Pęgowo-Dedłów
- Bratków Mały (Bratków Górny), *Bratków Górny*, szad., Beldrzychów, C4
- Bratków Wielki, *Bratków Dolny*, szad., Beldrzychów, C4
- Bratoszewice, miasto, brzez., Bratoszewice, C5, str. 36, 51, 77
- Brąszowice, sier., Wojków, k., D3, str. 66
- Brdów, miasto, woj. kaliskie, Brdów, A3
- Brenica zob. Brynica
- Brodnia Wielka = Brodnia Wielka, Brodnia Mała*, *Brodnia*, szad., Buczek, D4
- Brodnia, sier., Brodnia, k., C3, str. 36, 65
- Brodnica, *Karczmy*, piotr., Łobodzice, D4
- Brody zob. Bród
- Brodzice zob. Brudzice
- Brojce, *Brójce*, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 43, 68
- Bronisin Dworski zob. Huta
- Bronno = Bronno, Wyciołkovo*, łącz., Leźnica Mała, B4
- Bronowo Wielkie, *Bronowo*, szad., Uniejów, C4
- Bronówko (Bronów-Golon, Bronowo Małe), *Bronówek*, szad., Uniejów, C4
- Bronówko zob. Brudnówko
- Broszęcin (Broszczyń, Brożęcin), rad., Rzaśna, E4
- Brozica Mała zob. Bruzica Mała
- Brozica zob. Bruzica Wielka
- Brożęcin zob. Broszęcin
- Bród, *Brody*, szad., Sędziejewice, D4
- Brudaki, brzez., Wolborz, D5, str. 60
- Brudnowo, *Brudnów*, łącz., Domaniewo, C4
- Brudnówko (Bronówko), *Brudnówek*, szad., Wartkowiec, C4
- Brudzew zob. Brudzów
- Brudzice (Brodzice), rad., Lgota, F5
- Brudzów, *Brudzew*, sier., Wągłczów, D3
- Brus, *Łódź-Brus*, brzez., Łódzia, d., C5, str. 52, 68
- Bruzica (Brzozica, Brzurzyca), *Brużyczka-Księstwo*, łącz., Zgierz, d., C4, str. 68
- Bruzica Mała = Bruzica Mała (Brozica Mała, Brzozica Mała, Brzurzyca Mała), Czarniec*, *Brużyczka Mała*, łącz., Zgierz, d./s., C5, str. 70
- Bruzica Wielka (Brozica, Brzurzyca), *Brużycza Wielka*, łącz., Zgierz, C4
- Brynica (Brynca), *Brenica*, brzez., Lubocheń Wielki, k., D6, str. 54, 65
- Bryski, łącz., Góra, d., B5, str. 68
- Bryzki (Bryski), piotr., Mierzyn, E5
- Brzeg, *Brzeg Grotowski*, *Brzeg Lubocki*, brzez., Rzeczyca, D7
- Brzeg, sier., Glinno, k., C3, str. 65
- Brzeski zob. Brzyska
- Brzeziny, miasto, brzez., Brzeziny, C5, str. 21, 27, 29, 36, 38, 40, 41, 51, 53-55, 76-78
- Brzeźnica zob. Strzeblewo
- Brzeźnica, *Nowa Brzeźnica*, miasto, rad., Brzeźnica, k., F4, str. 23, 37, 40, 41, 52-55, 60, 66, 76, 78
- Brzeźno, *Brzeźnio*, sier., Brzeźno, E3, str. 36, 55, 60
- Brzostowa, *Brzostówka*, piotr., Biało-brzegi, D6
- Brzoza, piotr., Sroćkie, E5
- Brzoza, wiel., Biała, F3, str. 24, 59
- Brzozica Mała zob. Bruzica Mała
- Brzozica zob. Bruzica
- Brzozowo (Brzozów), *Brzozów*, orł., Bielawy, B5
- Brzozówka, szad., Wielanów, B3, str. 51
- Brzurzyca Mała zob. Bruzica Mała
- Brzurzyca zob. Bruzica, Bruzica Wielka
- Brzyków, sier., Brzyków, E4, str. 36
- Brzyska, *Brzeski*, szad., Marzenin, D4
- Buczek, brzez., Skoszewy, C5
- Buczek, *Buczek-część*, miasto, szad., Buczek, D4, str. 36, 51, 53
- Budki (Butki), łącz., Grabowo miasto, B4, str. 73
- Budki zob. Wargawa-Budki
- Budków (Butków), piotr., Krzepczów, E5
- Budzew zob. Budzów
- Budzice*, wiel., Bolesławiec, m., F2, str. 60
- Budzino zob. Budzyń
- Budziszewice, miasto, woj. rawskie, Budziszewice, D6, str. 37, 77
- Budzów (Budzew), rad., Maluszyn, G5
- Budzynek, miasto, łącz., Leźnica Wielka, C4, str. 34, 51
- Budzyń (Budzino), orł., Żychlin, B5
- Bugaj, *Piotrków Trybunalski-Bugaj*, młyn, piotr., Piotrków, k., E5, str. 50, 65, 75, 95-97
- Bujnice Małe (Nieradów), *Bujniczki*, piotr., Gorzkowice, F5, str. 44
- Bujnice Wielkie, *Bujnice*, piotr., Gorzkowice, F5
- Bujnow, sier., Unków, E3
- Bujny Małe, *Bujny Księżę*, piotr., Łobodzice, d., E4, str. 70
- Bujny Wielkie, *Bujny Szlacheckie*, piotr., Łobodzice, E4
- Bujny, piotr., Milejów, E5, str. 75
- Bukowa, piotr., Bogdanów, E5
- Bukowie, *Bukowie Górne*, piotr., Drużbice, E5
- Bukowina, sier., Błaszki, D3
- Bukownica, ostrz., Bukownica, d., E2, str. 37, 67
- Bukowo, *Buków*, brzez., Łaznowo albo Ujazd, D6
- Burzenin (Bużenin), miasto, sier., Burzenin, E4, str. 21, 36, 38, 51, 77
- Busina, szad., Beldrzychów, C4
- Buszkowo Wielkie (Buszków Wielki), *Buszków*, orł., Żychlin, B5
- Buszkowo Zielone, *Buszkówek*, orł., Żychlin, B5
- Butki zob. Budki
- Butków zob. Budków
- Bużenin zob. Burzenin
- Bychlów, *Bychlew*, szad., Pabianice, d., D5, str. 68
- Byczyna, łącz., Poddąbice, C4
- Byczyna, miasto, Śląsk, Byczyna, F2, str. 32
- Byki, piotr., Piotrków, E5, str. 55
- Bylina-Bocian zob. Bielina-Bocian
- Byszew Grabowski zob. Goraj
- Byszewo (Byszowy), *Byszew-Zachciałki*, łącz., Goraj, B4

- Byszewo, *Byszew*, łącz., Witunia, B4
 Byszewy x 2, brzez., Skoszewy, C5
 Byszowy zob. Byszewo
 Bzdura zob. Wola Stryjowska
- Cadów zob. Czadów
 Cedrowice zob. Czadrowice
 Cekanów zob. Czekanów
 Cesarka, brzez., Skoszewy, C5, str. 23
 Cesarz zob. Korytków
 Chabielice, rad., Puszcza, E4, str. 34
 Chabiórów (Chabierów), *Chabierów*, sier., Góra, D3
 Chachuła (Chocianowski), *Łódź-Chachuły*, młyn, brzez., Pabianice, d., D5, str. 50, 68
 Chajczyny, szad., Wygietzów, E4
 Chajów, *Chajew*, sier., Kliczków Stary, D3
 Charbice I, II = Charbice* (Charbice Małe), Charbice Prusek* (Charbice Wielkie), *Charbice Górne*, *Charbice Dolne*, łącz., Kazimierz, C4
 Charchów Księży zob. Karchów Kanoniczny
 Charchów Pański zob. Karchów Pański
 Chartupia Mała, *Chartupia Mała*, sier., Chartupia Mała, D3, str. 36
 Chartupia Wielka, *Chartupia Wielka*, sier., Chartupia Wielka, D3, str. 36
 Chełm, (Chełmo), *Chełmo*, rad., Chełm, F5, str. 36, 40, 51
 Chełmo (Chełm), *Chełmno*, łącz., Chełmo, d., B3, str. 36, 52, 67
 Chlebowice zob. Boczki-Cybulice
 Chlewo, ostrz., Chlewo, E2, str. 37
 Chłochałów zob. Chochołowo
 Chobanin, wiel., Wieruszów, E2, str. 33
 Chochłowy, *Kochłowy*, ostrz., Chochłowy, E2, str. 37
 Chochłów, *Kochlew*, wiel., Wierzchlas, F3
 Chochołowo (Chłochałów), *Chochołów*, orł., Żychlin, B5
 Chocianowice, *Łódź-Chocianowice*, szad., Pabianice, d., D5, str. 55, 68
 Chocianowski zob. Chachuła
 Chocieszów, *Kociszew*, piotr., Łobodzice, E4
 Chociszewo (Chocieszów), *Chociszew*, łącz., Chociszewo, C4, str. 22, 36
 Chociwie, *Chociw*, sier., Rzestarów, E4
 Chocieszów zob. Chociszewo
- Chodaki (Chodakowice), szad., Wierzchy, C4
 Chodowo (Chodów), *Chodów*, łącz., Chodowo, B4, str. 36
 Chodowo Większe (Chodów), *Chodów*, łącz., Chodowo Większe, B4, str. 36
 Chodów zob. Chodowo
 Choiny, *Chojny*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 67
 Chojne, sier., Chojne, D3, str. 36, 39, 41
 Chojny Małe, *Łódź-Stare Chojny-część*, brzez., Mileski, D5, str. 40
 Chojny Wielkie, *Łódź-Stare Chojny-część*, brzez., Mileski, D5, str. 40
 Chorki, łącz., Siedlec, B4
 Chorzemice (Chorzenice), *Chorzenice*, rad., Borowno, G4
 Chorzemice (Chorzenice), *Chorzenice*, rad., Sulimierzyce, F4
 Chorzepino, *Chorzepin*, szad., Faliborzyce i Świeńce, B4
 Chorzyszów, szad., Mikołajowice, D4
 Chorzęcin, brzez., Chorzęcin, d./s., D6, str. 36, 47, 67
 Chorzów (Chorzew), *Chorzew*, rad., Siemikowice, F4
 Choszczewka (Choszczówka, Choszczowa), *Chylczów*, rad., Rzujowice, F5
 Choszczowa (Choszczewa), *Choszczewo*, szad., Małyń, D4
 Chotów, wiel., Chotów, F3, str. 37
 Chotynino (Chotenin), *Chotynin*, wiel., Bolesławiec, k./s., F2, str. 66
 Chrapczów (Chrapczewo), *Chrapczew*, sier., Dobra, C3
 Chrapek, *Łódź-Widzew-część*, młyn, brzez., Łódzia, d., C5, str. 45, 50, 67
 Chrczonowice zob. Krczonowice
 Chrochówko zob. Grochówko
 Chropy, szad., Poddąbice, C4
 Chrostno zob. Chrośno
 Chrosty, *Chrusty Stare*, brzez., Łaznowo, d., D5, str. 43, 67
 Chrosty, *Chrusty*, sier., Widawa, E4
 Chrościenko zob. Chrościnko
 Chrośno (Chrostno, Chroślino), łącz., Grochowo, A4
 Chrośno (Chroślina, Chroślino, Chroślino, Chruślina), łącz., Beldowo, d., C4, str. 68, 77
 Chrościn (Chrościel), *Chruścin*, szad., Chełmo, d., B3, str. 69
 Chrościnko (Chrościenko), *Chruścinek*, łącz., Grochowo, A4
 Chrościno (Chrościn), *Chrościn*, wiel., Mileszyn, d., F2, str. 69
- Chrusty, *Chrusty Stare* zob. Chrosty
 Chruścin zob. Chrościn
 Chruścinek zob. Chrościnko
 Chruślina zob. Chrośno
 Chrzanowice zob. Krczonowice
 Chrzanowice, rad., Kamieńsko, F5
 Chrzastawa, sier., Rzestarów, k., E4, str. 66
 Chrzastowo = Chrzastowo (Chrzastówko), Karłowo*, *Chrzastówek*, łącz., Topola, d., B4, str. 68
 Chrzastowo Małe, *Chrzastówek*, łącz., Leźnica Wielka, C4
 Chrzastowo Wielkie, *Chrzastów Wielki*, łącz., Leźnica Wielka, C4
 Chrzastów, woj. sandomierskie, Nowopole, F5, str. 41
 Chrzastówko zob. Chrzastowo
 Chudrowice (Kudrowice), *Kudrowice*, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 68
 Chudzin* (Chudzyn), *Kijów*, rad., Kruszyna, F4
 Chwałborzyce zob. Faliborzyce
 Chylczów zob. Choszczewka
 Chynowa, ostrz., Kotłów, D2
 Chynów, piotr., Drużbice, d., D5, str. 67
 Ciągnisz, *Ciągnisze*, młyn, sier., Wojków, k., D3, str. 50, 65
 Cichmiana, szad., Wielanów, d., B3, str. 67
 Ciechosławice, orł., Ciechosławice, B5, str. 36
 Ciecuiów, wiel., Żytniów, d./s., F3, str. 69
 Cielce, sier., Góra, D3
 Cielętniki (Ciemiętniki), rad., Żytne, G5
 Ciemino, *Ciemień*, sier., Dobra, C3
 Cienia Mała*, folwark, sier., Gruszczycy, D3, str. 51
 Cienia Wielka, sier., Gruszczycy, D3
 Cieniawy, *Cieniawy Stare*, brzez., Będków, D5
 Cierzchowo zob. Czerchów
 Cieszanowice, piotr., Mierzyn, F5
 Cieszęcice (Cieszanowice), *Cieszętki*, rad., Kobiełe, F5
 Cieszęcín, wiel., Cieszęcín, E2, str. 37, 38
 Cieszkowice, *Ciężkowice*, rad., Gidle, G5
 Cieśle, rad., Bęczkowice, F5
 Ciężkowo = Ciężkowo Krawcowe*, Ciężkowo Wielkie*, *Ciężków*, łącz., Kałowo, C4
 Ciosny, łącz., Modlna, d., C5, str. 68
 Cisowa, piotr., Piotrków, E5

- Cisowie, *Cisów*, sier., Turek, d., C3, str. 67
- Cisów, *Cisowa*, folwark, wiel., Łaszów, d., F3, str. 51, 59, 68
- Cudków zob. Sutków
- Cudniki, łącz., Krośniewice, B4
- Cybulice zob. Boczki-Cybulice
- Cygany, łącz., Nowe, B4
- Cykarzów, *Cykarzew*, wiel., Mykańów, d., G4, str. 69
- Czadów (Czadzów), *Cadów*, rad., Kobiele, F5
- Czadrowice (Cedrowice) = Czadrowice Małe*, Czadrowice Wielkie*, *Cedrowice*, łącz., Solca Wielka, C4
- Czajków, ostrz., Giżyce, k., E3, str. 27, 61, 66
- Czarnocin, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 36, 67
- Czarnopole zob. Głupiewo
- Czarnożyły (Czarnożołny, Czarnężylny), wiel., Czarnożyły, E3, str. 24, 37, 75, 76
- Czarnyż, szad., Kwiatkowice, D4
- Czartek, *Czartoryja*, młyn, sier., Brzeźno? k., E3, str. 50, 65
- Czartki Małe, sier., Góra, D3
- Czartki Staromice (Czartki Wielkie), *Czartki Duże*, sier., Góra, D3
- Czartoryja zob. Czartek
- Czastary, wiel., Czastary, k., E2, str. 37, 65, 100
- Cząstków zob. Częstkowo
- Czechy (Czechów), szad., Męka, k., D4, str. 65
- Czekaj, *Czekaje*, młyn, sier., Unków? k., E3, str. 50, 66
- Czekanów (Czekanowo), *Cekanów*, brzez., Tobiasze, D6
- Czekanów, *Cekanów*, piotr., Milejów, d., E5, str. 68
- Czepowo Niskie (Czepowo Nadolne), *Czepów Dolny*, szad., Uniejów, B3
- Czepowo Weśrednie, *Czepów Średni*, szad., Wielenino, B3
- Czepowo Wyższe (Czepowo Wysokie), *Czepów Górny*, szad., Wielenino, B3
- Czerchów (Cierzchowo, Czerszów, Czyrchów), łącz., Modlna, k./d., C4, str. 65, 68
- Czermin, Śląsk, Czermin, E2, str. 34, 37
- Czernice, wiel., Osjaków, E3
- Czemiec zob. Bruzica Mała
- Czerniechów, *Klonów*, sier., Jeziersko, C3
- Czerników (Czerników Dębowski), łącz., Góra, B5
- Czerszów zob. Czerchów
- Czerwie**, brzez., Wolborz, str. 48
- Czestki zob. Starzyny-Czestki
- Częstkowo, *Cząstków*, łącz., Bierzwienna Karczemna, A4
- Częstków, szad., Buczek, D4
- Częstochowa, miasto, woj. krakowskie, F4
- Człopki zob. Szłop
- Czołczyn, szad., Lutomirsko, C4
- Czyrchów zob. Czerchów
- Czyżemin, piotr., Stary Tuszyn, d., D5, str. 68
- Czyżowski*, młyn, ostrz., Grabów, k., D2, str. 50, 66
- Czyżów, rad., Kamieńsko, F5
- Dalikowo (Dalików), *Dalików*, łącz., Dalikowo, C4, str. 36
- Dalków (Dalkowo), brzez., Czarnocin, d., D5, str. 68
- Damaniewko zob. Domaniewo Małe
- Daniszewice = Daniszewice, Żerniki*, piotr., Mierzyn, F5
- Danków, wiel., Danków, G3, str. 31, 37, 38, 55, 76
- Daszyna (Daszyno), łącz., Słaboszewo, B4
- Dąba zob. Dęba
- Dąbek, kuźnica, rad., Dąbrowa, G5, str. 51
- Dąbie, łącz., Siedlec, B4
- Dąbie, miasto, łącz., Dąbie, k., B3, str. 36, 51, 66, 74, 77, 78
- Dąbrowa (Dąbrówka), *Dąbrówka*, młyn, rad., Radomskie, k., F5, str. 22, 50, 66
- Dąbrowa, *Dąbrowa Widawska*, sier., Widawa, E4
- Dąbrowa Mała (Dąbrówka), *Dąbrówka Sieradzka*, sier., Sieradz, D3
- Dąbrowa Widawska zob. Dąbrowa
- Dąbrowa Wielka, sier., Dąbrowa Wielka, D3, str. 36, 55
- Dąbrowa Zielona zob. Dąbrowa
- Dąbrowa, *Dąbrowa Zielona*, rad., Dąbrowa, G5, str. 28, 37
- Dąbrowa, wiel., Wieluń, F3
- Dąbrowica, sier., Boleszczyno, C3
- Dąbrowice, miasto, łącz., Dąbrowice, k., A4, str. 36, 65
- Dąbrówka = Dąbrówka, Dąbrówka Wstęchlewska*, Dąbrówka Zalesna*, *Dąbrówka Szadkowska*, szad., Bełdrzychów, C4
- Dąbrówka Górna zob. Dąbrówka Nagórna
- Dąbrówka Nadolna, łącz., Dalikowo, C4
- Dąbrówka Nagórna, *Dąbrówka Górna*, łącz., Dalikowo, C4
- Dąbrówka Sieradzka zob. Dąbrowa Mała
- Dąbrówka Szadkowska zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Wstęchlewska zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Zalesna zob. Dąbrówka
- Dąbrowka zob. Dąbrowa, Dąbrowa Mała
- Dąbrówka, brzez., Niesuńków, d., C5, str. 67
- Dąbrówka, łącz., Borzysławice, B4
- Dąbrówka, piotr., Srockie, D5
- Dąbrówka, sier., Wróblów, D3
- Dąbrówka-Malice (Dąbrówka-Malisce), łącz., Zgierz, C5
- Dąbrówka-Sowice, łącz., Zgierz, C5
- Dąbrówka-Stroniany (Dąbrówka-Stromiany), *Dąbrówka-Strumiany*, łącz., Zgierz, C5
- Dąbrówka-Wielga Wieś (Dąbrówka-Wielka Wieś), *Dąbrówka Wielka*, łącz., Zgierz, k./s., C5, str. 65
- Dąbrówka-Wylazłów zob. Wylazłowo
- Dedłów zob. Pęgowo-Dedłów
- Delowa Łąka zob. Dylowa Łąka
- Delów zob. Dylów
- Depczyk, młyn, piotr., Druźbice, d., D5, str. 50, 67
- Derły zob. Żabokrzeki
- Dęba (Dąba), piotr., Bąkowa Góra, F6
- Dębowa Góra, orł., Bąkowo, B5
- Dębowa Łęka, *Dębołęka*, sier., Brzeźno, D3, str. 60
- Dębowice, łącz., Pieczewo, B4
- Dębowiczki, łącz., Pieczewo, B4
- Dębowiec, *Dębowiec Wielki*, rad., Wiewiec, k., F4, str. 66
- Dłotów (Dłutów), *Dłutów*, piotr., Dłotów, d., D5, str. 36, 41, 50, 68
- Długa Wieś, *Dobra-część*, sier., Dobra, C3, str. 52
- Długie Kąty, *Długie*, łącz., Dzierzbi-ce, k., A4, str. 65
- Długie, rad., Lgota, F5
- Dłutów zob. Dłotów
- Dmosin, woj. rawskie, Dmosin, C4
- Dmynin, *Dmenin*, rad., Dmynin, F5, str. 37
- Dobiecín (Dobieczyn), piotr., Bogdanów, E5
- Dobieskowo (Dobieskowo Małe, Dobieskowo Wielkie), *Dobieszków*, brzez., Dobra, C5
- Dobiesławice*, orł., Łęki, B5, str. 46
- Dobieszków zob. Dobieskowo
- Dobina zob. Stodołki
- Dobnia zob. Stodołki

- Dobra zob. Gadki, Zamysłów
- Dobra, brzez., Dobra, C5, str. 31, 36
- Dobra, *Dobra-część*, miasto, sier., Dobra, C3, str. 34, 36, 41, 51, 52
- Dobra, *Karkoszki*, młyn, rad., Dobryszyce, d., F5, str. 42, 50, 70
- Dobra, szad., Marzenin, D4, str. 77
- Dobrenice zob. Dobrynice Wielkie
- Dobreniczki zob. Dobrynice Małe
- Dobrogosty, łącz., Topola, d., B4, str. 67
- Dobrow (Dobrowa, Dobrówek), orł., Żychlin, A5
- Dobruchwów, szad., Kwiatkowice, D4
- Dobruń (Dobroń), *Dobroń*, szad., Łasko, d., D4, str. 68
- Dobrygosc, wiel. albo ostrz., Wieruszów, E2, str. 29
- Dobrynica Mała (Dobrynica Mała), *Dobreniczki*, piotr., Bąkowa Góra, F5
- Dobrynica Wielka (Dobrynica Wielka), *Dobrenice*, piotr., Bąkowa Góra, F5
- Dobryszyce (Dobryszyce), rad., Dobryszyce, k., F5, str. 37, 42, 66
- Dobrzelin (Dobrzelin), *Dobrzelin*, orł., Żychlin, B5, str. 54
- Dobrzelów (Dobrzylów), piotr., Bogdanów, E5
- Dobrzewy, orł., Oporów, A5
- Dobryszyce zob. Dobryszyce
- Doły, *Łódź-Doły-część*, brzez., Łódź, C5
- Domaborów (Donaborów), *Donaborów*, ostrz., Domaborów, k., E2, str. 37, 66
- Domaniewo Małe (Damaniewko? Domaniewek, Domaniewko), *Domaniewek*, łącz., Domaniewo, C4
- Domaniewo, *Domaniew*, łącz., Domaniewo, C4, str. 36
- Domanikowo Małe (Gąsiorowo, Gąsior), *Gąsior*, łącz., Rdułtów, B4
- Domanikowo Wielkie, *Domaników*, łącz., Rdułtów, B4
- Domanikowo-Bowiczyno, *Bowyczyno*, łącz., Rdułtów, B4
- Domanin, ostrz., Mikorzyn, E2
- Domaniów, *Domaniew*, sier., Błaszki, D3
- Domaradzino Wielkie = Domaradzino Wielkie (Domaradzyn), Domaradzino Małe* (Domaradzinko), *Domaradzyn*, brzez., Bratoszewice, C5
- Domiechowice, piotr., Parzno, E4
- Dominikowice, szad., Uniejów, C3
- Donaborów zob. Domaborów
- Doruchów, ostrz., Doruchów, E2, str. 37, 76
- Drab[†], młyn, wiel., Kamion, k., F3, str. 50, 65
- Drobnice, wiel., Osjaków, d., F3, str. 59, 68
- Drogięń (Drogomirz, Nowa Wieś), *Nowa Wieś*, szad., Bełdrzychów, C4
- Drogusza, orł., Oszkowice, B5
- Drozdów, szad., Świeńce, B4
- Drożdżyny, młyn, ostrz., Przedborów, D2, str. 50
- Druźbice zob. Kargolin
- Druźbice, *Druźbice-część*, piotr., Druźbice, E5, str. 36, 48
- Druźbin, szad., Druźbin, C3, str. 36
- Drwalewo, *Drwalew*, łącz., Domaniewo, C4
- Drzazgowa Wola zob. Wola Drzazgowa
- Drzazny, *Drzazna*, sier., Chartupia Wielka, D3
- Drzewce, łącz., Unienie, B4
- Drzewoski Małe, orł., Bedlno, B5
- Drzewoski Wielkie, orł., Bedlno, B5
- Drzykozy zob. Siedlewo-Drzykozy
- Dupice, *Dubidze*, rad., Brzeźnica, k., F4, str. 66
- Dupie, *Dubie*, sier., Rzestarów, k., E4, str. 66
- Duszniki, sier., Warta, D3
- Dworszowice (Dworszewice, Dworzykowice), *Dworszowice Kościelne*, rad., Dworszowice, k., F4, str. 37, 66
- Dworszowice (Dworszewice), *Dworszowice Pakoszowe*, rad., Pajęczno, F4
- Dybow zob. Suchorzyno II
- Dybowka, łącz., Modlna, C5
- Dylędy^{**}, piotr., Bogdanów, str. 48
- Dylowa Łąka (Delowa Łąka, Dylów), *Dylew*, piotr., Stary Tuszyn, D5
- Dylów (Delów), *Dylów Szlachecki*, *Dylów Rządowy*, rad., Pajęczno, k., F4, str. 44, 66
- Dzbanki, sier., Rzestarów, E4
- Działoszyn, miasto, wiel., Działoszyn, F4, str. 21, 22, 24, 31, 37, 38, 52, 76, 78
- Dziatkowice (Dziadkowice), *Dziadkowice*, szad., Szadek, D4
- Dziebędów zob. Zdziebędów
- Dziebułcza zob. Dziepułcia
- Dziechtarzew zob. Dziektarzew
- Dzieciarty (Dzieciartowice), *Dzieciarty*, folwark, piotr., Rozprza, E5, str. 42, 51
- Dziektarzew (Dziechtarzew), *Dziechtarzew*, szad., Mikołajowice, D4
- Dziepułcia (Dziebułcza), *Dziepółć*, rad., Dmyńin, F5
- Dzierlatka zob. Żeronice-Dzierlatka
- Dzierlin (Dzierlin Zadałowski), sier., Chartupia Mała, D3
- Dziersbiewów zob. Dzierzbiewów
- Dzierszniki zob. Dzierzniki
- Dzierżazna, *Dzierżazna Szlachecka*, szad., Wierzchy, C4
- Dzierżazna, sier., Glinno, d., D3, str. 68
- Dzierżazna, łącz., Modlna, C5
- Dzierzbice (Dzirbice), łącz., Dzierzbice, A4, str. 36
- Dzierzbiewów (Dziersbiewów), *Dzierzbiewów Duży*, łącz., Łęczycza, k., B4, str. 65, 80, 81
- Dzierzbutki zob. Dzirbotki
- Dzierzniki (Dzierszniki), *Dzietrzyniki*, wiel., Dzierzniki, d., F3, str. 37, 69, 76
- Dzierżanów zob. Wyrzanowo
- Dzierżawy = Dzierżawy, Dzierżawy Lekkie*, szad., Świeńce, B4
- Dzietrzyniki zob. Dzierzniki
- Dzietrzychowice, *Dzietrzkowice*, wiel., Dzietrzychowice, d., F2, str. 37, 39, 55, 69
- Dziewiątka, sier., Turek, C3
- Dziewuliny, młyn, piotr., Krzepczów, d., E5, str. 50, 67
- Dzięciary zob. Dzieciarty
- Dzięciołowa, *Dzięciołów*, łącz., Kłodawa, B4
- Dzigorzew zob. Dźwigorzów
- Dzirbice zob. Dzierzbice
- Dzirbotki (Dzierzbutki), *Dzierzbutki*, sier., Dobra, C3
- Dziwle, piotr., Srockie, D5
- Dźwigorzów, *Dzigorzew*, sier., Chartupia Mała, k., D3, str. 65, 85
- Emilianów zob. Ostoja
- Faliborzyce (Falbożyce), *Chwalborzyce*, szad., Faliborzyce, B4, str. 36
- Feliksówka zob. Stawki
- Franek[†], młyn, piotr., Druźbice, d., E5, str. 50, 67
- Franki zob. Bielice Frankowe
- Fulki, *Fulki*, łącz., Kałowo, C4
- Gać Zaremba = Gać Zaremba, Gać Mała*, *Gać Warcka*, sier., Kalinowa, D3
- Gadka (Gatka), szad., Pabianice, d., D5, str. 68
- Gadki (Dobra), piotr., Krzepczów, E5

- Gaj zob. Sowczykaj
 Gaj, *Gaj Stary*, łącz., Góra, B5, str. 54
 Gajew zob. Grzybowo-Gajewo
 Gajownicy zob. Gajownicy
 Gajewo = Gajewo Górne* (Gajewo Nagórne), Gajewo Nadolne*, łącz., Witunia, B4
 Gajewo zob. Grzybowo-Gajewo
 Gajęcice, rad., Makowiska, k., F4, str. 66
 Gajkowice, piotr., Srookie, d., D5, str. 67
 Gajownicy (Gajownicy), *Gajownicy*, szad., Borzyszwice, D4
 Galewice, wiel., Cieszęcin, E2
 Galice*, orł., Bedno, B5
 Galonki zob. Gołanki
 Gałków Mały, *Gałków*, brzez., Brzeziny, d., D5, str. 67
 Gałków Wielki, *Gałków Duży*, *Gałków Mały*, brzez., Brzeziny, d., C5, str. 54, 67
 Gana, *Gana Krótka*, wiel., Kowale, F3
 Garbalino, *Garbalin*, łącz., Siedlec, B4
 Garbowo, *Garbów*, orł., Bedno, B5
 Garbów, folwark, sier., Kalinowa, D3, str. 51
 Garnki (Garnek), *Garnek*, rad., Kłomnice, G5
 Gaszyn (Gaszyno), wiel., Wieluń, d./s., F3, str. 68
 Gatka zob. Gadka
 Gawłowice, sier., Goszczonów, C3
 Gawłów, rad., Rząsna, F4
 Gawronki zob. Ziewanice-Gawronki
 Gawrony I, II = Gawrony Górne*, Gawrony Podgajne* (Gawrony Podgórne? Gawrony Podleśne), *Gawrony*, *Gawronki*, łącz., Topola, B4
 Gawrzałów (Gawrzyjałów), *Gorzałów*, sier., Góra, D3
 Gazomia, *Stara Gazomia*, piotr., Wolborz, d., E5, str. 67
 Gazomka, piotr., Wolborz, d., E5, str. 67
 Gąbin, miasto, woj. rawskie, Gąbin, A5
 Gąsino, *Gąsin*, sier., Turek, C3
 Gąsiorowo = Gąsiorowo-Baski* (Bajski, Bajski Małe), Gąsiorowo-Nosale* (Nosale), Gąsiorowo-Kuty* (Gąsiorowo-Kity, Gąsiorowo-Kilichy?), łącz., Słaboszewo, B4
 Gąsiorowo Tobałowe zob. Zagrobki
 Gąsiorowo zob. Domanikowo Małe, Pęgowo-Gąsiorowo
 Gąsiory zob. Domanikowo Małe, Pęgowo-Gąsiorowo
 Gąski, piotr., Milejów, E5
 Gdzików, *Gzików*, sier., Błaszki, D3
 Gębice (Gembice), łącz., Solca Wielka, C4
 Gidle, rad., Gidle, G5, str. 34, 37
 Gieczno, łącz., Gieczno, C5, str. 23, 33, 36, 52
 Giełzów, brzez., Inowłódz, k., E6, str. 65
 Giemzów (Stróża), piotr., Rzgów, d., D5, str. 43, 68
 Gierałty zob. Zawady
 Gieski, piotr., Rozprza, E5
 Giżyce, woj. kaliskie, Giżyce, D1, str. 37
 Gledzianowo (Gładzanowo), *Gledzianówek*, łącz., Strzegocino, B5
 Głędzianowo Wielkie, *Głędzianów*, łącz., Witunia, B5
 Gлина (Glinna), brzez., Rzeczyca, k., D6, str. 65
 Glinnik, brzez., Szczawin, C5
 Glinnik, *Glinnik Pierwszy*, *Glinnik Drugi*, brzez., Lubocheń Wielki, k., D6, str. 54, 65
 Glinnik, orł., Waliszewo, C5
 Glinno, sier., Glinno, k., D3, str. 36, 65
 Głamiszów, *Głaniszew*, sier., Góra, D3
 Głaznowo (Głaznów), *Głaznów*, łącz., Krośniewice, B4
 Głębokie, łącz., Unienie, B4
 Głogowa, łącz., Krośniewice, B4
 Głogowiec, woj. rawskie, Głogowiec, A5
 Głowaczewice zob. Stypuły
 Głowaczowice zob. Stypuły
 Głowno, miasto, woj. rawskie, Głowno, C5, str. 52, 78
 Głuchów, *Głuchów-część*, piotr., Srookie, D5
 Głuchów, sier., Brzyków, E4
 Głuchów, sier., Głuchów, C3, str. 37
 Głuchówek, *Głuchów-część*, piotr., Srookie, D5
 Głupice Małe, *Wola Głupicka*, piotr., Druzbice, d., E5, str. 67
 Głupice Wielkie, *Głupice*, piotr., Druzbice, E5
 Głupiewo, *Czarnopole*, łącz., Góra, B5
 Godoszewice (Godoszowice, Gozdowice), *Godaszewice*, brzez., Chorzęcin, d., D6, str. 67
 Godynice, sier., Brzeźno, k., E3, str. 66
 Godziatowy zob. Godziętowy
 Godzięby zob. Luboradz-Gadzięby
 Godziętowy (Godziatowy), ostrz., Doruchów, E2
 Gołanki, *Galonki*, rad., Radomskie, F5
 Golbice, łącz., Siedlec, B4
 Golesze = Golesze, Wola Goleska* (Wolica), piotr., Chorzęcin, E6
 Gołęckie, *Gołędzkie*, orł., Oporów, A5
 Golice, łącz., Tur, C4
 Goligowice zob. Gołkowice
 Goligów zob. Gołygów
 Golików, *Golków*, sier., Kalinowa, D3
 Golszewo, *Golszew*, orł., Łęki, B5
 Golków zob. Golików
 Golon zob. Bronówko
 Gołaszyny, łącz., Parzynczów, C4
 Gołkowice (Goligowice), *Stare Gałkowice*, piotr., Kamieńsko, d., E5, str. 67
 Gołocice Małe (Gołocice-Dedy), *Gołocice*, łącz., Witunia, B4
 Gołocice Wielkie (Karkoszki, Karkoszczyzny), *Karkoszki*, łącz., Witunia, B4
 Gołuchy, *Gołuchy-część*, sier., Warta, D3
 Gołuchy zob. Nieradza
 Gołygów (Goligów), piotr., Srookie, D5
 Gomolin = Gomolin, Wola Gomolińska*, *Gomulin*, piotr., Piotrków, E5, str. 75
 Goraj zob. Górki
 Goraj, *Byszew Grabowski*, łącz., Goraj, B4, str. 36, 52
 Gorczyn, szad., Łasko, D4
 Gorzałów zob. Gawrzałów
 Gorządów, *Gorzędów*, rad., Kamieńsko, F5
 Gorzeń zob. Piaski
 Gorzew (Gorzów), szad., Górka Wielka, D5
 Gorzew, Gorzewo zob. Pęgowo-Przebluszczyno
 Gorzewo zob. Biesiekierz-Gorzewo
 Gorzędów zob. Gorządów
 Gorzkowice (Gorzkowice Wielkie), piotr., Gorzkowice, F5, str. 36
 Gorzkowice Małe, *Gorzkowiczki*, piotr., Gorzkowice, F5
 Gorzów zob. Gorzew
 Gorzuchy, sier., Wróblów, D3
 Gose zob. Żakowice-Puśniki
 Gosławice, orł., Sobota, B5
 Gosławice, orł., Waliszewo, B5
 Gosławice, rad., Dmynin, F5
 Gosławska Wola zob. Wola Gosławska
 Gostkowo zob. Gutkowo
 Gostkowo, *Gostków*, łącz., Wartkowice, C4
 Gostynin, miasto, woj. rawskie, Gostynin, A5

- Goszczanów zob. Goszczonów
 Goszczawia (Goszczawa), *Goszczawa*, rad., Chełm, F5
 Goszczędza zob. Gościędza
 Goszczonów (Goszczonowo), *Goszczanów*, sier., Goszczonów, d., C3, str. 37, 55, 67
 Goszczowa zob. Goszczawia
 Goszczyno = Goszczyno (Goszczyno Wielkie), Goszczyno Poletkowe*, *Goszczynno*, łącz., Słaboszewo, B4
 Goszczyno-Bazylija (Miroszewice-Bazylija), *Siedlec-Bazylija*, łącz., Słaboszewo, B4
 Gościędza, *Goszczędza*, łącz., Piecze-wo, B4
 Gościmowice, piotr., Srockie, d., D5, str. 55, 67
 Gościnna (Gościna), piotr., Rozprza, E5
 Goślub, łącz., Piątek, B5
 Gośnica zob. Konewka
 Gotkowo zob. Gutkowo
 Gowarów, rad., Gidle, G5
 Gowory* (Goworów), szad., Strońsko, D4
 Gozdowice zob. Godoszewice
 Gozdowo, *Gozdów*, brzez., Kozieł, C5
 Gozdów zob. Tokary Małe
 Góra Bąkowa zob. Bąkowa Góra
 Góra Bełdrzychowska, *Góra Bełdrzychowska*, łącz., Poddąbice i Bełdrzychów, d., C4, str. 68
 Góra Świętej Małgorzaty zob. Góra
 Góra zob. Bąkowa Góra, Biała Góra, Dębowa Góra, Kobyła Góra, Sokoła Góra
 Góra*, brzez., Inowłódz, k., D6, str. 65
 Góra, *Góra Świętej Małgorzaty*, łącz., Góra, d., B4, str. 36, 68, 74, 77
 Góra, woj. kaliskie, Góra, D3, str. 37
 Górka (Górki), *Górki Zadzimskie*, szad., Zadzim, C4
 Górka Mała (Siękielów), *Szynkielew*, szad., Górka Wielka, d., D5, str. 68
 Górka Wielka (Górka), *Górka Pabianicka*, szad., Górka Wielka, d./s., D4, str. 36, 38, 68
 Górka, rad., Gidle, G5
 Górki (Goraj?), łącz., Kłodawa, B4
 Górki, *Górki Grabińskie*, szad., Grabno, E4
 Górki Duże zob. Górki Większe
 Górki Grabińskie zob. Górki
 Górki Lubnickie zob. Górki, Zachłódzice
 Górki Mniejsze, *Górki Małe*, piotr., Stary Tuszyn, D5
 Górki Pełclawskie zob. Górki
 Górki Większe, *Górki Duże*, piotr., Stary Tuszyn, D5
 Górki Zadzimskie zob. Górka
 Górki zob. Górka
 Górki, *Górki Lubnickie*-część, łącz., Góra, B5
 Górki, *Górki Pełclawskie*-część, orł., Ciechosławice, B5
 Górna Wola zob. Wola Rzepiszowska
 Górne Szłapy zob. Szłapy
 Górne, *Małogórne*, łącz., Chociszewo, C4
 Grabanin zob. Grębanin
 Grabia, szad., Marzenin, D4
 Grabica Wola zob. Wola Wężykowa
 Grabica, piotr., Krzepczów, d., E5, str. 67
 Grabica, szad., Grabno, E4
 Grabina Wola (Wola Grabina), piotr., Srockie, D5
 Grabiszewo, *Grabiszew*, łącz., Modlna, d., C5, str. 68
 Grabno, szad., Grabno, E4, str. 36
 Grabostów zob. Gręboszów
 Grabostów, piotr., Łobodzice, E4
 Grabowa, *Grabowiec*, rad., Rząsna, F4
 Grabowa, wiel., Borowno, G4
 Grabowie, sier., Widawa, E4
 Grabowo, *Grabów Łęczycycki*-część, łącz., Grabowo miasto, B4, str. 54
 Grabowo, *Grabów Łęczycycki*-część, miasto, łącz., Grabowo miasto, B4, 23, 36, 51, 78
 Grabów Łęczycycki zob. Grabowo
 Grabów, miasto, ostrz., Grabów, k., D2, str. 37, 52, 54, 55, 66, 76, 77
 Grabówka, sier., Burzenin, E3
 Granice, rad., Chełm, F5
 Granów, *Gronów*, sier., Stolec, E3
 Grąbków (Grąbkowo), sier., Małanów, d., C3, str. 55, 67
 Grąbocin zob. Grębocin
 Grądy, sier., Kamionacz, D3
 Grębanin (Grabanin), ostrz., Baranów, F2
 Grębień, wiel., Kadłub, d., F3, str. 59, 68
 Grębocin (Grąbocin, Grębociny), *Grębociny*, piotr., Łobodzice, E4
 Gręboszów (Grabostów), piotr., Drużbice, d., E5, str. 67
 Grocholice, miasto, piotr., Grocholice, d., E5, str. 22, 67, 75
 Grocholice, szad., Uniejów, C4, str. 36, 51
 Grochowo, *Grochów*, łącz., Grochowo, A4, str. 36
 Grochówko (Grochówko Małe, Chrochówko?), łącz., Grochowo, A4
 Grodna, łącz., Borzysławice, B3
 Grodno (Grodna), łącz., Grochowo, A4
 Grodziec Mały, *Grójec Mały*, sier., Brzeźno, E3
 Grodziec Wielki, *Grójec Wielki*, sier., Unków, k., E3, str. 66
 Grodzisko, piotr., Rzgów, d., D5, str. 68
 Grodzisko, rad., Borzykowa, d., G5, str. 68
 Grodzisko, szad., Grodzisko, d., B4, str. 36, 70
 Gromadki zob. Gromatki
 Gromadzice, wiel., Wydrzyn, E3, str. 75
 Gromatki, *Gromadki*, wiel., Rudlice, E3
 Gronów zob. Granów
 Groszki (Tarnowo-Groszki, Tarnówko), orł., Bedlno, B5
 Grotowice, brzez., Rzeczyca, D7
 Grójec Mały zob., Grodziec Mały
 Grójec Wielki zob. Grodziec Wielki
 Gruszczyce, sier., Gruszczyce, D3, str. 37
 Grzegorzewo, miasto, *Grzegorzew*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 37, 40, 51, 67
 Grzmiąca, brzez., Brzeziny, C5
 Grzybek (Jeziuro), *Grzyb*, młyn, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66
 Grzybki, sier., Warta, d., D3, str. 67
 Grzybowa Wola zob. Wola Grzybowa
 Grzybowo, *Grzybów Hornowski*, orł., Śleszyno-Sołek, B5
 Grzybowo-Gajewo, *Gajew*, orł., Śleszyno-Sołek, B5
 Grzybowo-Kruki, *Kruki*, orł., Śleszyno-Sołek, B5
 Grzybów Hornowski zob. Grzybowo
 Grzybów, szad., Szadek, k., D4, str. 66
 Grzymaczów, *Grzymaczew*, sier., Wojków, D3
 Grzymkowa Wola, *Wola Grzymkowa*, łącz., Kazimierz, C4
 Gumino-Kaczkowizna (Gumino-Raczkowizna?), *Kaczkowizna*, orł., Żychlin, A5, str. 43
 Gumino-Kędziory, *Kędziory*, orł., Żychlin, A5, str. 43
 Gumino-Kozanki = Gumino-Kozanki, *Gumino Rafałowe**, *Kozanki*, orł., Żychlin, A5, str. 43,
 Gumino-Orańki, *Orańki*, orł., Żychlin, A5, str. 43
 Gumino-Raczkowizna zob. Gumino-Kaczkowizna

- Gumino-Sędki (Gumino-Sytka), *Sędki*, orł., Żychlin, A5, str. 43
- Gumino-Zagrobka, *Zagrobki*, orł., Żychlin, A5, str. 43
- Gusino, szad., Grodzisko, B4
- Gutkowo (Gostkowo, Gotkowo), *Gutków*, brzez., Będków, D5
- Gzików zob. Gdzików
- Hipolitów zob. Zalesie
- Hucisko (Ucisko), piotr., Drużbice, E5
- Huta (Uta), *Bronisin Dworski*, brzez., Rzgów, d., D5, str. 50, 68
- Huta (Uta), piotr., Drużbice, E5, str. 43
- Idzikowice = Idzikowice-Przeczeki* (Idzikowice-Falkowy?), Idzikowice-Podlesne*, Idzikowice Stawowe* (Idzikowice Zabokrzeki?, Stawowa Wieś), *Idzikowice Generalne*, łącz., Domaniewo, C4, str. 43
- Idzikowice Nosalowe (Nosale, Idzikowice-Nosale), *Idzikowice Nosale*, łącz., Domaniewo, C4, str. 43
- Idzikowice-Pielgrzymy (Pielgrzymy, Idzikowice Peregrini), łącz., Domaniewo, C4, str. 43
- Igrzyska zob. Tretki
- Imielnik Stary zob. Jemielnik
- Imielno zob. Jemielnio
- Imielków zob. Jemiłków
- Inczew zob. Junczów
- Inowłódz, *Inowłódz-część*, miasto, brzez., Inowłódz, k., D6, str. 29, 37, 51, 53-55, 65, 77, 78
- Inowłódz zob. Zamoście
- Iwanie, *Iwone*, szad., Wierzchy, C4
- Iwiczna, łącz., Nowe, B4
- Iwone zob. Iwanie
- Jabłonna (Jabłona), łącz., Słaboszewo, B4
- Jabramowice*, sier., Chartupia Mała, D3
- Jackowice (Jackowice Wielkie), *Jackowice-część*, orł., Zduny, d., B5, str. 67
- Jackowice Małe, *Jackowice-część*, orł., Zduny, B5
- Jackowo (Sęczkowo?) = Jackowo, Wyszki*, *Jacków*, łącz., Słaboszewo i Siedlec, B4
- Jacków, rad., Borowno, G4
- Jadamczowice (Jadamki), *Adamki*, sier., Błaszki, D3
- Jagniątki (Jagnięta) = Jagniątki Małe, Jagniątki Wielkie, orł., Łęki, B5
- Jagodnica, *Łódź-Jagodnica-Złotno*, łącz., Kazimierz, C5, str. 38
- Jajki, *Janki*, rad., Pajęczno, F4
- Jajkowska Wola zob. Wola Jajkowa
- Jakubice, sier., Chartupia Mała, k., D3, str. 55, 65
- Jakusy zob. Łubna-Jakusy
- Jambrożewo, *Ambrożew*, łącz., Góra, d., B4, str. 68
- Jamnice (Janice), *Janice*, łącz., Słaboszewo, B4
- Janiszewice, szad., Korczów, D4
- Janki zob. Jajki
- Jankowice (Jankowo) = Jankowice Dobiesława* (Jankowice Domasława), Jankowice Pakoszowe*, Jankowice Trojanowe*, łącz., Krośnice, B4
- Jankowice, rad., Brzeźnica, F4
- Jankowice, szad., Uniejów, C3
- Jankowo (Jankowice), *Janków*, brzez., Budziszewice, D6
- Jankowo (Janków), *Jadków*, łącz., Leźnica Mała, d., B4, str. 68
- Jankowo zob. Jankowice, Janków
- Jankowo, *Janków*, łącz., Piątek, B3
- Jankowy, ostrz., Domaborów, k., E2, str. 66
- Janków zob. Jankowo
- Janowice, *Janówka*, sier., Błaszki, D3
- Janowice, łącz., Piątek, B5
- Janowice, szad., Mikołajowice, D4
- Janówka zob. Janowice
- Jarki*, sier., Staw, D3
- Jarochowo Małe (Jarochowo-Rafała?), *Jarochówek*, łącz., Słaboszewo, B4
- Jarochowo Wielkie = Jarochowo Wielkie (Jarochowo Stańczykowe), Białokury* (Białokurowie), *Jarochów*, łącz., Słaboszewo, B4
- Jarochówek zob. Jarochowo Małe
- Jarocice, sier., Burzenin, E3, str. 59
- Jarosław zob. Łubna-Jarosław
- Jarosty, piotr., Piotrków, E5
- Jaryszek, *Sójki*, młyn, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66
- Jasienie zob. Jasień
- Jasieniec, łącz., Dzierzbice, k./s., A4, str. 65
- Jasienna (Jasiona), *Jasionna*, orł., Oszkowice, B5
- Jasień (Jasienie, Jasienna), brzez., Lubocheń Wielki, k., D6, str. 65
- Jasiona Brudzowska = Jasiona Brudzowska, Jesiona Jarosława*, *Jasionna*, sier., Wojków, D3
- Jasionka, łącz., Domaniewo, C4
- Jasionka, łącz., Modlna, C5
- Jasionna zob. Jasienna, Jasiona
- Jastrzębia (Jastrzębie, Jastrzębna), łącz., Grabowo miasto, B4
- Jastrzębia, orł., Oporów, A5
- Jaszczehowice, Jaszczochowice zob. Jaściechowice
- Jaszczurów zob. Wolica
- Jaściechowice (Jaszczehowice, Jaszczochowice), *Astachowice*, łącz., Gieczno, C5
- Jawor, szad., Wygiełzów, E4
- Jaworzno, wiel., Jaworzno, F3, str. 37, 38, 76, 77
- Jaworzyna, orł., Oporów, A5
- Jedlicze, łącz., Zgierz, C4, str. 73
- Jedlno, rad., Jedlno, F4, str. 37, str. 76
- Jemiellino, *Imielno*, woj. rawskie, Jemiellino, A4
- Jemielnik, *Imielnik Stary*, brzez., Dobra, C5
- Jemiłków (Jemiołków), *Imielków*, sier., Turek, B3
- Jerwonice zob. Nierwanice
- Jeziersko, *Jeziorsko*, sier., Jeziersko, C3, str. 36, 48
- Jezióra, (Jeziory), *Jeziory*, sier., Siemradz, k., D3, str. 65, 85
- Jezioro zob. Grzybek
- Jeziorsko zob. Jeziersko
- Jeziory zob. Jezióra
- Jeżew zob. Jeżów
- Jeżów (Jeżowo), piotr., Rozprza, E5
- Jeżów, *Jeżew*, szad., Małyń, C4
- Jędrychy zob. Żabokrzeki
- Jędrzychy zob. Żabokrzeki
- Julianów zob. Mosiębrza
- Junczów, *Inczew*, sier., Tubądzin, D3
- Jurków zob. Jutrków
- Jutrkowice, *Jutrkowice*, szad., Pabianice, d., D5, str. 68
- Jutrków, *Jurków*, ostrz., Wyszczanów, E2
- Jutroszów, *Jutroszew*, piotr., Stary Tuszyn, d., D5, str. 67
- Jutrkowice zob. Jutrkowice
- Kaczki-Plastów (Kaczki Mycielskiego), *Kaczki Plastowe*, sier., Turek, C3
- Kaczki-Stradzów, *Kaczki Średnie-część*, sier., Turek, C3
- Kaczki-Strzeszek, *Kaczki Średnie-część*, sier., Turek, C3
- Kaczkowizna zob. Gumino-Kaczkowizna
- Kadłub, wiel., Kadłub, d., F3, str. 37, 59, 68
- Kadzidłowa, łącz., Grabowo miasto, B4
- Kajewo, *Kajew*, łącz., Krośnice, A4

- Kala zob. Kałki
- Kalenko zob. Kalno Małe
- Kaleń, *Kaleń Duża*, łącz., Dzierzbice, A4
- Kaleń, *Kalonka*, brzez., Skoszewy, C5
- Kaleń, piotr., Chorzęcin, E6
- Kalinki, piotr., Bąkowa Góra, F5
- Kalinko zob. Kalno Małe
- Kalino zob. Kalno Wielkie
- Kalinowa, łącz., Nowe, B4
- Kalinowa, sier., Kalinowa, D3, str. 37, 40, 62
- Kalinowa, szad., Strońsko, E4
- Kalinów zob. Orzelki
- Kaliszkowice Pańskie, *Kaliszkowice Kaliskie*, ostrz., Kotłów, D2
- Kaliszkowice, *Kaliszkowice Olobockie*, ostrz., Kotłów, d., D2, str. 69
- Kalno Małe (Kalenko), *Kalinko*, piotr., Stary Tuszyń, d., D5, str. 68
- Kalno Wielkie (Kalno), *Kalino*, piotr., Stary Tuszyń, d., D5, str. 68
- Kalno zob. Kał
- Kalonka zob. Kaleń
- Kalska Wola zob. Wola Kalska
- Kał (Kalno), piotr., Czarnocin, D5
- Kałduny, piotr., Grocholice, E5
- Kałek, piotr., Witów, d., E5, str. 69
- Kałęczyno zob. Słaboszewo Małe
- Kałki (Kala), *Łódź-Kały*, łącz., Zgierz, C5
- Kałkowa Wola, *Wola Kałkowa*, orł., Sobota, B5
- Kałowo, *Kałów*, łącz., Kałowo, C4, str. 36, 52
- Kały zob. Modzne
- Kały, *Kały-część*, łącz., Grochowo, A4
- Kamieniec, orł., Bedlno, B5
- Kamieniec, orł., Żychlin, A5
- Kamienna zob. Kamiona
- Kamień zob. Kamion
- Kamieńsko, *Kamieńsk*, miasto, rad., Kamieńsko, F5, str. 24, 37, 40, 52, 77, 78
- Kamion, *Kamień*, miasto, wiel., Kamion, k., F3, str. 34, 37, 52, 65, 100
- Kamiona, *Kamienna*, orł., Oporów, B5
- Kamiona, *Kamienna*, piotr., Bogdanów, E5
- Kamionacz Mały, *Kamionaczyk*, sier., Kamionacz, D3
- Kamionacz, sier., Kamionacz, D3, str. 36
- Kamionka, sier., Stolec, E3
- Kamionka, wiel., Ruda, d., F3, str. 59, 68
- Kamionomostek (Kamiony Mostek), *Kamostek*, szad., Sędziejowice, D4, str. 73
- Kamocin Mały, *Kamocinek*, piotr., Sroćkie, E5
- Kamocin Wielki, *Kamocin*, piotr., Sroćkie, E5
- Kamostek zob. Kamionomostek
- Kamyk, sier., Brzyków, E4
- Kanino (Konin), *Konin*, szad., Górka Wielka, d./s., D4, str. 68
- Karchów Kanoniczny (Charchów, Karchów Wielki), *Charchów Księży*, szad., Drużbin, d., C4, str. 68
- Karchów Pański (Karchów Mały), *Charchów Pański*, szad., Drużbin, C4
- Karczewice zob. Karczowice
- Karczmy zob. Brodnica
- Karczowice (Karczewice), *Karczewice*, rad., Kłomice, G5, str. 23
- Karczów zob. Karszów
- Karczówek (Karczów), szad., Szadek, D4
- Kargolec, *Krogulec*, łącz., Zgierz, k., C5, str. 65
- Kargolin, *Drużbice-część*, piotr., Drużbice, E5
- Karkoszczyzny zob. Gołocice Wielkie
- Karkoszki zob. Dobra, Gołocice Wielkie
- Karkoszki, *Karkosy*, łącz., Leźnica Mała, B4
- Karlin (Karnin), piotr., Sroćkie, E5
- Karłowo zob. Chrzastowo
- Karnice, szad., Niewiesz, C4
- Karnin zob. Karlin
- Karniszewice (Karniszowice), szad., Pabianice, d., D5, str. 68
- Karpino (Zarzeczce), *Karpin*, brzez., Czarnocin, d., D5, str. 43, 68
- Karszew zob. Karszów
- Karszewo = Karszewo (Karszowo), *Podłęże** (Podlesie), *Karszew*, łącz., Dąbie, B4
- Karsznice = Karsznice Małe*, *Karsznice Wielkie-Sasiny**, łącz., Góra, B5
- Karsznice = Karsznice, Tymionka (Tymianka)*, *Wsto**, szad., Marzenin, D4
- Karsznice-Olbrachty*, szad., Marzenin, D4
- Karsznice zob. Karśnia
- Karszowo zob. Karszewo
- Karszów, *Karczów*, rad., Niedośpiecin, F5
- Karszów, *Karszew*, szad., Mikołajowice, D4
- Karśnia, *Karsznie*, młyn, sier., Brzeźno?, k., E3, str. 50, 65
- Kaszew zob. Kaszewo
- Kaszewice zob. Kaszowice
- Kaszewo Kościelne = Kaszewo Kościelne, *Kaszewo-Kurosze**, *Kaszewy Kościelne*, orł., Kaszewo Kościelne, B5, str. 36
- Kaszewo Średnie (Kaszewo Subiudicis), *Kaszewy Dworne*, orł., Kaszewo Kościelne, B5
- Kaszewo Tarnowskie (Kaszewo Małe), *Kaszewy Tarnowskie*, orł., Kaszewo Kościelne, B5
- Kaszewo, *Kaszew*, sier., Goszczonów, C3
- Kaszewy Kościelne zob. Kaszewo Kościelne
- Kaszowice, *Kaszewice*, piotr., Parzno, E4, str. 75
- Katowice zob. Kotowice
- Kawęczyn zob. Kawęczyn
- Kawęczyn, rad., Przedbórz, F6
- Kawęczynek zob. Kawieczyn
- Kawieczynko zob. Kawieczynko
- Kawieczyn (Kawęczyn), *Kawęczyn*, brzez., Rzeczycza, D7
- Kawieczyn, *Kawęczynek*, sier., Kalinowa, d., D3, str. 69
- Kawieczyn, *Zduńska Wola-część*, szad., Borzyszowice, D4, str. 45
- Kawieczynko*, (Kawęczynko), sier., Warta, k., str. 48, 65
- Kawieczynko, Kawieczyno zob. Ostrowsko
- Kawieczyn, *Kawęczyn*, sier., Tokary, C3
- Kazimierz, miasto, łącz., Kazimierz, d., C4, str. 36, 41, 51, 68, 77
- Kaznów, szad., Grodzisko, B4
- Kąkawa, *Kokawa*, wiel., Borowno, d., G4, str. 69
- Kąszyn zob. Wola Dzieciartowska
- Kały, sier., Widawa, E4
- Kębliny (Kęblin), łącz., Gieczno, C5
- Kęczeryno* = Kęczeryno, Łazęki*, *Wiesiołki**, łącz., Słaboszewo, B4
- Kęczeryno, *Kęczeryn*, łącz., Bierzwienna Karczemia, A4
- Kędziorki, brzez., Brzeziny, C5
- Kędziory zob. Gumino-Kędziory
- Kępadły*, orł., Sobota, B5
- Kępno, ostrz., Baranów, E2, str. 55, 76-78
- Kęszyn zob. Wola Dzieciartowska
- Kielce* (Kielczewo, Tarnówka-Kielce), orł., Bedlno, B5
- Kiełbaska, *Kiełbasy*, młyn, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66

- Kielczewo, *Kielczewek*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 67
- Kielczówka zob. Wola Kielczowa
- Kielczygłów, *Kielczygłów*, *Kielczygłówek*, rad., Rząsna, k., F4, str. 65, 100
- Kielmina, brzez., Dobra, C5
- Kierz zob. Sadykierz
- Kierzno, ostrz., Myjomice, E2
- Kletlin, rad., Radomskie, F5
- Kietrze zob. Ktary
- Kijów zob. Chudzin
- Kiki, szad., Mikołajowice, D4
- Kiki, szad., Świeńce, B4
- Kisiele, piotr., Rozprza, E5
- Klasztor Mstowski (Mstów), *Mstów-część*, rad., Mstów, d., G4, str. 28, 33, 37, 41, 62, 69
- Kleszczowa Wola (Wola Kleszczowa), *Wola Kleszczowa*, sier., Widawa, E4
- Kleszczów, rad., Sulimierzyce, F4
- Kletnia (Kletnie), rad., Kamieńsko, F5
- Kłęcz zob. Tuklęcz
- Klęk, brzez., Dobra, C5
- Kliczków Nowy, *Kliczków Wielki*, sier., Kliczków Stary, D3
- Kliczków Stary, *Kliczków Mały*, sier., Kliczków Stary, D3, str. 36, 41
- Klizin, rad., Kodrąb, F5
- Klonowa, sier., Unków, k., E3, str. 55, 66
- Klonów zob. Czerniechów
- Klonów, *Klonówek*, sier., Jeziersko, C3
- Kloski, *Kluski*, sier., Lutułów, E3
- Kluki, piotr., Parzno, d., E4, str. 67
- Kluski zob. Kloski
- Kłady zob. Wkłady
- Kłobucko, *Kłobuck*, miasto, woj. krakowskie, Kłobucko, F4, str. 76, 77
- Kłobukowice, rad. Mstów, G4
- Kłocko, sier., Sieradz., k., D3, str. 65, 85, 86, 89
- Kłodawa, miasto, łącz., Kłodawa, k., A4, str. 19, 21, 36, 41, 51, 53, 65, 77, 78
- Kłodzice, *Kłudzice*, piotr., Witów, d., E5, str. 69
- Kłomice, *Kłomnice*, wiel., Kłomice, G5, str. 28, 37, 76
- Kłoniszów, *Kłoniszew*, szad., Małyń, C4
- Kłoski, Kłoski-Stodółki, zob. Stodółki
- Kłódna, *Kłódno*, szad., Wartkowice, C4
- Kłudzice zob. Kłodzice
- Kniatowy, wiel., Czastary, k., E3, str. 65, 100
- Kobela zob. Kobyla
- Kobele (Kobyle), *Kobyle*, łącz., Pieczewo, d., B4, str. 67
- Kobelniki (Kobylniki), *Kobylniki*, sier., Góra, D3
- Kobelniki zob. Kobylniki
- Kobełki Małe (Kobyłki Mniejsze), *Kobyłki*, piotr., Drużbice, E5
- Kobełki Wielkie (Kobyłki Większe), *Kobyłki Duże*, piotr., Krzepczów, E5
- Kobiełe Małe, rad., Kobiele, F5
- Kobiełe, *Kobiełe Wielkie*, rad., Kobiele, F5, str. 22, 37
- Kobierzycko Wielkie = Kobierzycko Wielkie, Kobierzycko Małe*, *Kobierzycko*, sier., Wróblów, D3
- Kobyla (Kobela), *Kobyla Miejska*, szad., Szadek, k., D4, str. 66
- Kobyla Chmielowa, szad., Rossoszyca, D4
- Kobyla Góra, miasto, ostrz., Kobyla Góra, E2, str. 21, 37, 52, 76
- Kobyla Miejska zob. Kobyla
- Kobyle zob. Kobele
- Kobylniki (Kobelniki), szad., Uniejów, d., C4, str. 67
- Kobylniki zob. Kobelniki
- Kobyłki Duże zob. Kobełki Wielkie
- Kobyłki Mniejsze zob. Kobełki Małe
- Kobyłki Większe zob. Kobełki Wielkie
- Kobyłki zob. Kobełki Małe
- Kocewia Mała zob. Koczawia
- Kochanie, *Wola Kutowa*, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 43, 68
- Kochlew zob. Chochłów
- Kochłowy zob. Chochłowy
- Kociaty, folwark, sier., Boleszczyno, C3, str. 51
- Kocielek, *Kociołki*, młyn, piotr., Dłotów, d., D5, str. 50, 67
- Kocieńki, *Kociołki*, sier., Błaszki, D3
- Kocierzowy, rad., Kamieńsko, F5
- Kocina, sier., Brzyków, E4
- Kociołki zob. Kocielek, Kocieńki
- Kociszew zob. Chocieszów
- Koczania, *Koconia*, rad., Chełm, F5
- Koczawia (Koczawa), *Kocewia Mała*, łącz., Rdułów, d., A4, str. 67
- Kodrąb, rad., Kodrąb, F5, str. 22, 37
- Kokawa zob. Kąkawa
- Kokorczyce (Krokoczyce), *Krokoczyce*, łącz., Witunia, B4
- Kokoszki, sier., Błaszki, d., D3, str. 67
- Kolasa, młyn, sier., Kamionacz, k., D3, str. 50, 65
- Kołodzice** (Kołodzice), sier., Błaszki, str. 48
- Koluski, *Koluszki Stare*, brzez., Brzeziny, C5, str. 77
- Koło, miasto, woj. kaliskie, Koło, B3, str. 7, 22, 78
- Koło, piotr., Sulejów, d., E6, str. 68
- Kołosino, *Kołoszyn*, łącz., Dalikowo, C4
- Kołowa, folwark, sier., Boleszczyno, C3, str. 51
- Komaszyce, *Witaszewice-część*, łącz., Góra, B4
- Komorniki, brzez., Wolborz, d., D6, str. 67
- Komorniki, wiel., Komorniki, F3, str. 37
- Komorowo (Komorów), *Komorów*, brzez., Tobiasze, D6
- Komorów, ostrz., Mikstat, k., D2, str. 24, 66
- Konary, łącz., Łęczycza, B4
- Konary, orł., Łęki, B5
- Konary, rad., Kłomice, k., G5, str. 66
- Konarzewo, *Konarzew*, łącz., Piątek i Gieczno, B5, str. 33
- Konewka (Gośnica), młyn, brzez., Lubocheń Wielki, k., D6, str. 50, 65
- Konieczpol zob. Nowopole
- Konieczpole = Koniecpole, *Leszczyn**, *Stary Koniecpol*, rad., Nowopole, G5
- Konin zob. Kanino
- Konopnica, wiel., Konopnica, E3, str. 37, 41, 76
- Konopnicka Wola (Szakielów, Sienkielów), *Szynkielów*, wiel., Osjaków, d./s., E3, str. 70
- Konradz (Kunradz), *Kurnędz*, piotr., Sulejów, d./s., E6, str. 68
- Konstantynów zob. Żabice Wielkie
- Kopy, łącz., Krośniewice, k., A4, str. 54, 65
- Kopydłów, *Kopydłów*, *Kopydłówek*, wiel., Raczyn, d./s., F3, str. 69
- Kopyść, szad., Borzyszewice, d., D4, str. 67
- Kopyta, łącz., Krośniewice, B4
- Korablów, *Korablew*, sier., Rzestarczów, E4
- Korców (Korczew), *Korczew*, szad., Korców, D4, str. 36
- Korców, *Korczew*, piotr., Bogdanów, E5
- Korczyńska, szad., Wygiełzów, E4
- Korpys, *Korpysy*, młyn, ostrz., Ostrzeszów, k., E2, str. 50, 65
- Koryta, łącz., Staboszewo, B4
- Korytków (Korytków Andrzejowy, Korytków-Cesarz), sier., Turek, B3

- Korytków Janowy, *Laski*, sier., Turek, B3
- Korytków Pelczny (Korytków-Pelczyn), *Żuki*, sier., Turek, C3
- Korytno, piotr., Bąkowa Góra, F6
- Korzecznik, woj. brzeskie, Korzecznik, A3, str. 33
- Korzenica, sier, Góra, D3
- Koserz zob. Kosorz
- Kosew zob. Kossów
- Kosierkowo zob. Kosiorowo
- Kosino (Kosin), *Kosin*, łącz., Góra, d., B4, str. 68
- Kosiorowo (Kosierkowo), *Kosiorów*, łącz., Góra, B4
- Kosorz, *Koserz*, łącz., Chodowo Większe, A4
- Kossów, *Kosew*, szad., Grodzisko, B4
- Kossów, *Kosów*, piotr., Moszczenica, E5
- Kostrzewice Małe, *Kostrzewice*-część, sier., Błaszki, D3
- Kostrzewice Wielkie, *Kostrzewice*-część, sier., Błaszki, D3
- Koszatka, *Świątki*, młyn, sier., Unków, k., E3, str. 50, 65
- Kościanki, sier., Skęcznów, C3
- Kościelec, wiel., Borowno, G4, str. 76
- Kościelnica (Kościelna Wieś), szad., Uniejów, d., C3, str. 67, 68
- Kościierzyno (Kościierzyn), *Kościierzyn*, sier., Chartupia Mała, D3
- Kościół (Tum), *Tum Poduchowny*, łącz., Kościół, d., B4, str. 36, 40, 41, 54, 67, 77, 80, 83
- Kotfin zob. Kotwin
- Kotkowo, *Kotków*, łącz., Sobótka, B4, str. 59
- Kotkowska Wola zob. Wola Kotkowska
- Kotków, piotr., Gorzkowice, F5
- Kotlina, *Kotliny*, brzez., Czarnocin? d., D5, str. 68
- Kotlinki Małe, *Kotlinki*, szad., Szadek, D4, str. 60
- Kotlinki Wielkie, *Kotliny*, szad., Szadek, D4
- Kotliska Małe, łącz., Łąkoszyn, B5
- Kotliska Wielkie (Kotliska), łącz., Łąkoszyn, B5
- Kotłów, ostrz., Kotłów, k., D2, str. 37, 66
- Kotowice (Katowice?), łącz., Goraj, B4
- Kotowice x 2 (Kotowice, Kotowiczki), łącz., Gieczno, C5
- Kotwin, *Kotfin*, rad., Gidle, G5
- Kowale Arcybiskupie (Kowale Księżę), *Kowale Księżę*, sier., Turek, d., C3, str. 67
- Kowale, *Kowale Pańskie*, sier., Kowale, C3, str. 37
- Kowale, sier., Chartupia Mała, D3
- Kowale, wiel., Kowale, F3, str. 37, 39-41
- Kowalew zob. Kowalów
- Kowalowice (Kowalewice), *Kowalewice*, łącz., Chociszewo, k., C4, str. 65
- Kowalów, *Kowalew*, szad., Buczek, E4
- Kozanki zob. Gumino-Kozanki
- Kozanki, *Kozanki Podleśne*, *Kozanki Wielkie*, szad., Wielenino, B4
- Kozarze**, piotr., Drużbice, str. 48
- Kozieł, *Koźle*, brzez., Kozieł, C5, str. 36
- Kozierogi, piotr., Bogdanów, E5
- Kozubowo, *Kozubów*, szad., Wielanów, E3, str. 29, 51
- Kozuby Nowe, szad., Sędziejowice, D4
- Kozuby prope Dobrogosty, *Kozuby Dobrogosty*, łącz., Topola, B4, str. 73, 80, 81
- Kozuby prope Topola, *Kozuby Żarnowizna*, łącz., Topola, B4, str. 73, 80, 81
- Kozuby Stare, szad., Sędziejowice, E4
- Kozuby Średnie, łącz., Topola, B4
- Koźle zob. Kozieł
- Koźniewice zob. Koźniowice
- Koźniewska Wola zob. Wola Koźniowska
- Koźniowice (Koźniewice), *Koźniewice*, rad., Kamieńsko, F5
- Krajkowice*, szad., Uniejów, C3
- Krasicice, *Krasicie*, rad., Mstów, d., G5, str. 33, 69
- Kraski, szad., Świeńce, B4
- Kraskowice, *Kraskowice*, wiel., Ruda, F3
- Krasów, *Kraszew*, brzez., Czarnocin? d., D5, str. 68
- Kraszewice zob. Kraszowice
- Kraszkowice zob. Kraskowice
- Kraszowice, *Kraszewice*, ostrz., Giżyce, k., D2, str. 27, 66
- Kraszowice, *Kraszewice*, rad., Chełm, F5
- Kraszyn, szad., Wierzchy, C4
- Krąków, sier., Góra, D3
- Krapa zob. Krempa
- Krażkowy, ostrz., Baranów, E2
- Krcikowice (Krcykowice), *Krzykowice*, brzez., Wolborz, D6
- Krczonowice (Chrczonowice), *Chrczonowice*, sier., Błaszki, D3
- Krempa (Krapa), *Krepa*, rad., Krempa, F5, str. 37
- Kręcieszki zob. Krzęcieszki
- Krepa, młyn, brzez., Inowłódz, k., D6, str. 50, 65
- Krepa, szad., Niemysłów, C3
- Kreżelewice, łącz., Siedlec, B4
- Kreżna, piotr., Milejów, E5
- Krobanów (Krobanów Wielki), szad., Marzenin, D4
- Krobanówek (Krobanów Mały), szad., Marzenin, D4
- Krogulec zob. Kargolec
- Krok, *Pomiany*-część, młyn, ostrz., Trzcinka, F2, str. 24, 50
- Krokoczyce (Krokocice), szad., Małyń, C4
- Krokoczyce zob. Kokorczyce
- Krokoczyce zob. Kokorczyce
- Kromolin, *Stary Kromolin*, szad., Szadek, k., D4, str. 66
- Krosno, rad., Bęczkowice, F5
- Krośniewice, miasto, łącz., Krośniewice, A4, str. 36, 41, 48, 51, 74, 78
- Królowa Wola (Królewska Wola, Wola Królowa), brzez., Inowłódz, k., D6, str. 54, 65
- Kruki zob. Grzybowo-Kruki
- Kruplin, *Kruplin Poduchowny*, *Kruplin Radomszczański*, rad., Brzeźnica, k./d., F4, str. 44, 66, 70
- Kruszów, piotr., Sroćkie, D5
- Kruszyna (Wola Kruszyna, Wola Sromocka), *Wola Kruszyńska*, piotr., Łobodzice, E4, str. 28, 37
- Kruszyna zob. Barłogi
- Kruszyna, rad., Wielgi Młyn, F5
- Kruszyna, wiel., Kruszyna, G4
- Kraskowice zob. Krzyszkowice
- Krzemieniewo, *Krzemieniew*, łącz., Dalikowo, C4
- Krzemieniowice (Krzemieniewice), *Krzemieniewice*, piotr., Gorzkowice, F5
- Krzepczów, piotr., Krzepczów, E5, str. 36, 41, 48
- Krzepice Stare zob. Stare Krzepice
- Krzepice, miasto, woj. krakowskie, Krzepice, G3, str. 37, 62, 69, 76, 77
- Krzepocino Małe (Krzepocinko), *Krzepocinek*, łącz., Leźnica Wielka, d., B4, str. 70
- Krzepocino Wielkie, *Krzepocin*, łącz., Leźnica Wielka, d., B4, str. 54, 67
- Krzesin, Krzesino zob. Krzeszyno
- Krzesłów, *Krzesłów*, szad., Wygielzów, E4
- Krzeszewo Piskorze (Krzeszewo Podśędkowe, Krzeszewo Porzątkowo, Krzeszów), *Krzeszew Szlachecki*, łącz., Modlna, k./s., C4, str. 65

- Krzeszewo Słowikowe, *Słowik*, łącz., Modlna, C4
- Krzeszówko Średnie, *Krzeszew Rządowy*, łącz., Modlna, k., C4, str. 66
- Krzeszyno (Krzesino, Krzeszynko), *Krzesin*, łącz., Nowe, B4
- Krześlów zob. Krzesłów
- Krzetów zob. Krzętów
- Krzetów (Krzętów), *Krzętów*, rad., Wielgi Młyn, G6
- Krzewata, *Krzywata*, łącz., Kłodawa, B4
- Krzewie, łącz., Krośniewice, B4
- Krzewo, łącz., Dąbie, B4
- Krzęcieski, *Kręcieszki*, orł., Bedlno, B5
- Krzucz, szad., Borzyszwice, D4
- Krzykosy, łącz., Borzysławice, E4
- Krzykowice zob. Krcikowice
- Krzyszkowice (Kryskowicze), łącz., Piątek, B5
- Krzywanice, rad., Wiewiec, F4
- Krzywa Rzeka (Krzyworzeka), *Krzyworzeka*, wiel., Krzywa Rzeka, k., F3, str. 37, 55, 65, 100
- Krzywata zob. Krzewata
- Krzyworzeka zob. Krzywarzeka
- Krzyżanowo Małe (Krzyżanówko Małe), *Krzyżanówek*, orł., Łęki, B5
- Krzyżanowo Wielkie, *Krzyżanów*, orł., Łęki, B5
- Krzyżanów, piotr., Milejów, d., E5, str. 68
- Książenice (Ksiągienice), ostrz., Grabów, E2
- Księża Wólka zob. Wola Rozworzyna
- Księży Młyn, *Księży Młyny*, młyn, szad., Niemysłów, d., C3, str. 50, 67
- Ktary (Kietrze), *Ktery*, łącz., Strzegocino, B5
- Kuchary, *Kuchary Długie*, łącz., Strzegocino, B5
- Kuchary, *Kuchary Pierwsze*, łącz., Topola, B4
- Kuchary, rad., Dmynin, F5
- Kuchary, rad., Mstów, d., G4, str. 69
- Kuciny zob. Kuczyny
- Kuców zob. Kuczów
- Kuczki, szad. Uniejów, d./s., B3, str. 68
- Kuczów, *Kuców*, rad., Sulimierzyce, F4
- Kuczyny, *Kuciny*, łącz., Dalikowo, C4
- Kudrowice zob. Chudrowice
- Kulan, *Łódź-Widzew*-część, młyn, brzez., Łódzia, d., C5, str. 45, 50, 67
- Kunradz zob. Konradz
- Kupienino, *Kupinin*, łącz., Dąbie, B4
- Kurnędz zob. Konradz
- Kurosze Skonieczne**, łącz., Łąkoszyn, str. 48
- Kurowice, brzez., Czarnocin, d., D5, str. 54, 68
- Kurowo, *Kurów*, orł., Oporów, A5
- Kurów, szad., Wygiełzów, E4
- Kurów, wiel., Chotów, m., F3, str. 60, 100
- Kurza Jama (Kurze Jama, Kurzelowo), łącz., Grabowo miasto, B4
- Kurzelów, miasto, woj. sandomierskie, Kurzelów, G6
- Kurzyna Wola zob. Polikno
- Kustrzyce, szad., Marzenin, D4
- Kuśno (Kuśnie), *Kuśnie*, sier., Siemradz, D3
- Kutno, miasto, woj. rawskie, Kutno, B5, str. 27, 41, 77, 78
- Kuznociń, piotr., Wolborz, d., D5, str. 67
- Kuźnica Bobrowska, młyn, ostrz., Doruchów, E2, str. 24, 50
- Kuźnica Brąszowska, *Kuźnica Zagrzebska*, kuźnica, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66
- Kuźnica Kłobar, *Kuźnica Błońska*, kuźnica, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66
- Kuźnica Kraszowicka (Rostoga, Kuźnica Rostozżyńska), *Kuźnica Grabowska*, kuźnica, ostrz., Giżyce, k., D2, str. 27, 51, 66
- Kuźnica Lubiecka, kuźnica, piotr., Parzno, E4, str. 51
- Kuźnica Skakawska, kuźnica, wiel. albo ostrz., Świba, E2, str. 24, 29, 33, 51
- Kuźnica Zagrzebska zob. Kuźnica Brąszowska
- Kuźnica, kuźnica, piotr., Łobodzice, D4, str. 51
- Kuźnica, sier., Rzestarczów, E4
- Kwasków, sier., Błaszki, D3
- Kwiatkowice = Kwiatkowice Wielkie, Kwiatkowice Małe, szad., Kwiatkowice, D4, str. 36
- Kwilino, *Kwilno*, łącz., Gieczno, C5
- Ladorudz Mały, *Ladorudzek*, łącz., Chełmo, d., B3, str. 67
- Ladorudz Wielki, *Ladorudz*, łącz., Chełmo, d., B3, str. 54, 67
- Lamus+, *Łódź-Widzew*-część, młyn, brzez., Łódzia, d., C5, str. 45, 50, 67
- Laski zob. Korytków Janowy, Łęzki, Wroników Mały
- Laski, wiel., Trzcienca, F2
- Laskowski, *Łódź-Charzew*, młyn, brzez., Pabianice, d., C5, str. 50, 68
- Lasocin** (Losocino), łącz., Krośniewice, str. 48
- Latalice zob. Wola Latańska
- Latańska Wola zob. Wola Latańska
- Ldzań (Lzeń), szad., Łasko, d., D4, str. 68
- Legędzin zob. Zolew
- Lekaszyn, Lekaszyno zob. Niekaszyno
- Leski zob. Łęzki
- Leszcze, łącz., Bierzwienna Karczema, A4
- Leszcze, łącz., Łęczycza, B4, str. 80, 81
- Leszczyn zob. Koniecpcole
- Leszczynek zob. Leszno Małe
- Leszczyny, *Leszczyny Małe*, piotr., Dłotów, d., D5, str. 43, 68
- Leszno Małe (Leszno), *Leszczynek*, łącz., Łąkoszyn, B4
- Leszno Wielkie, *Leszno*, łącz., Strzegocino, B4, str. 54
- Leszno, łącz., Goraj, B4
- Leśmierz zob. Nieśmierz
- Leśnica, szad., Kwiatkowice, D4
- Leźnica Mała, łącz., Leźnica Mała, B4, str. 36
- Leźnica Wielka, łącz., Leźnica Wielka, C4, str. 22, 34, 36, 46
- Leżajna, orł., Oszkowice, B5
- Lgota, *Lgota Mała*, rad., Kruszyna, G4
- Lgota, *Lgota Wielka*, rad., Lgota F4, str. 37
- Lgota, *Ligota*, ostrz., Kobyła Góra, E1, str. 19, 27, 76
- Lgota, *Ligota*, sier., Burzenin, E4
- Lgota, *Ligota*, szad., Grabno, E4
- Lichawa, szad., Małyń, C4
- Lichawa, szad., Sędziejowice, D4
- Liciężna zob. Luciążna
- Liciężna zob. Luciążna
- Ligota zob. Lgota
- Line, *Linne*, sier., Dobra, C3
- Lipe (Lipie), *Lipa*, brzez., Kozieł, C5
- Lipice, sier., Goszczonów, C3
- Lipice, wiel., Kłomice, G5
- Lipie, wiel., Parzymiechy, F3
- Lipinki* (Lipniki), *Łódź-Baluty*-część, brzez., Łódzia, C5
- Lipiny, brzez., Brzeziny, C5
- Lipiny, szad., Rossoszycza, D3
- Lipka, brzez., Niesułków, d., C5, str. 67
- Lipka, młyn, sier., Brzeźno? k., E3, str. 50, 65
- Lipki, szad., Będrzychów, C4
- Lipnica Mała (Mała Lipniczka), *Lipnica*-część, szad., Uniejów, d., C4, str. 69

- Lipnica Wielka, *Lipnica*-część, szad., Uniejów, C4
- Lipnik, wiel., Siemikowice, F4
- Lipniki zob. Lipinki
- Lipowczyce (Lipowy), rad., Kodrąb, F5
- Lisek, *Liski*, młyn, sier., Unków, k., E3, str. 50, 66
- Lisice = Lisice, Łazy*, łącz., Pieczewo i Dąbie, B4
- Lisiny zob. Łysiny
- Lisiojamy (Lisie Jamy), orł., Łęki, B5
- Liski zob. Bowętowo-Liski, Lisek
- Liskowo, *Lisków*, woj. kaliskie, Lisko-wo, C3, str. 37
- Lisowice, wiel., Działoszyn, d., F4, str. 59, 68
- Lizigość zob. Wola-Lizigość
- Losocino zob. Lasocin
- Lubczyna, ostrz., Wyszaków, E2
- Lubianka, *Lubianka*, łącz., Unienie, B4
- Lubiatów, piotr., Wolborz, D5
- Lubiec, piotr., Parzno, E4
- Lubień, piotr., Mierzyn, k., E5, str. 65
- Lubino, *Lubień*, łącz., Łęczycza, k., B4, str. 66, 81
- Lubiszowice (Lubiszewice), *Lubiszewice*, szad., Niemysłów, d., C3, str. 67
- Lubocha (Lubota?), łącz., Dalikowo, C4
- Luboczeń Mały (Lubochnia Mała), *Lubochenek*, brzez., Luboczeń Wielki, k., D6, str. 65
- Luboczeń Wielki (Luboczeń Wielka, Lubochnia), *Lubochnia*, brzez., Luboczeń Wielki, k., D6, str. 37, 51, 54, 65, 78
- Lubocza, *Lubocz*, brzez., Rzeczyca, D7
- Lubojenka (Lubojna Mała), wiel., Borowno, G4
- Lubojna (Lubojna Wielka), wiel., Borowno, G4, str. 76
- Lubola, sier., Glinno, k., C3, str. 55, 66
- Lubonia, piotr., Srockie, D5
- Luboniek (Lubon, Lubony), łącz., Bierzwienna Karczemna, A3
- Luboradz-Człuchowicz (Luboradz-Człochowicz, Luboradz Mały), *Luboradz*, łącz., Nowe, B4
- Luboradz-Gadzięby (Luboradz Wielki), *Godzięby*, łącz., Nowe, B4
- Luborcza, rad., Nowopole, G5
- Luboszewy (Luboszowy), brzez., Luboczeń Wielki, k., D6, str. 65
- Lubota zob. Lubocha
- Luciązna (Liciązna), *Liciązna*, brzez., Inowłódz, k., D6, str. 65
- Luciejów, szad., Buczek, d., E4, str. 67
- Lućmierza, *Lućmierz*, łącz., Zgierz, k., C5, str. 66
- Lutołtów zob. Lututów
- Lutomirsko, *Lutomiersk*, miasto, szad., Lutomirsko, C4, str. 36, 38, 51, 54, 76-78
- Lutosławice, *Lutosławice Rządowe*, *Lutosławice Szlacheckie*, piotr., Srockie, d./s., D5, str. 44, 67
- Lututów (Lutołtów), *Lututów*, miasto, wiel., Lututów, E3, str. 37, 52
- Lzeń zob. Ldzań
- Łabędzie, sier., Warta, D3
- Ładawy zob. Pęgowo-Ładawy
- Ładzice, rad., Radomskie, F5
- Łagiewniki x 2, *Łagiewniki*, brzez., Chorzecin, D6
- Łagiewniki, *Łódź-Łagiewniki*, brzez., Zgierz, C5
- Łagiewniki, rad., Dmynin, F5
- Łagiewniki, sier., Brzeźno, k., E3, str. 66
- Łagiewniki, wiel., Łagiewniki, E3, str. 37
- Łakieńsko zob. Łekińsko
- Łaknarz, brzez., Wolborz, d., D5, str. 70
- Łask zob. Łasko
- Łaska Wola zob. Wola Łaska
- Łasko, *Łask*, miasto, szad., Łasko, D4, str. 36, 40, 41, 51, 53, 54
- Łaskowice, *Łódź-Łaskowice*, szad., Pabianice, d., D5, str. 68
- Łaszów, wiel., Łaszów, d./s., F3, str. 37, 59, 68
- Ławy, piotr., Parzno, E5
- Łazęki zob. Kępczyno
- Łazin zob. Łaźnino
- Łazinek zob. Łaźnino Wędzdarowskie
- Łazino Muźdzarowskie zob. Łaźnino Wędzdarowskie
- Łazino Żdzarowskie zob. Łaźnino Wędzdarowskie
- Łaziska (Łazisko), *Łazisko*, brzez., Chorzecin, D6
- Łaziska, piotr., Dłotów, d., D5, str. 43, 68
- Łaznowo (Łaznów), *Łaznów*, brzez., Łaznowo, d., D5, str. 36, 50, 54, 67
- Łazów, rad., Maluszyn, G5
- Łazów, sier., Rzestarczów, E4
- Łazy zob. Lisice
- Łazy, *Łazy Duże*, piotr., Milejów, d., E5, str. 68
- Łaźniki, orł., Zduny, d., B5, str. 54, 67
- Łaźnino = Łaźnino Małe, Łaźnino Wielkie, Stradzewko* (Stradzewo, Stradzewko-Łaźnino), Zawadowo*, (Zawadowko), *Łazin*, orł., Oszkowice, B5, str. 23
- Łaźnino Wędzdarowskie (Łazino Żdzarowskie, Łazino Muźdzarowskie?), *Łazinek*, orł., Oszkowice, B5
- Łączkowice (Łęczkowice), rad., Przedbórz, F6
- Łąg zob. Łęg
- Łąg, *Łęg*, brzez., Rzeczyca, k., D6, str. 65
- Łąg zob. Wielgiąg
- Łąka zob. Łęka
- Łąka, *Łęki Duże*, wiel., Lututów, k., E3, str. 65
- Łąki Małe zob. Łęki Królewskie
- Łąki Wielkie zob. Szpakowe Łęki
- Łąki zob. Łęki
- Łąkoszyn, miasto, łącz., Łąkoszyn, B5, str. 36, 48, 51
- Łąźki, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Łekińsko (Łekińsko, Łakieńsko), *Łekińsko*, rad., Kamieńsko, F5
- Łęczkowice zob. Łączkowice
- Łęczno, piotr., Sulejów, d., E6, str. 68
- Łęczycza zob. Ostoja
- Łęczycza, *Łęczycza*-część, miasto, łącz., Łęczycza, k., B4, str. 7-9, 14, 15, 22, 23, 29, 31, 34, 36, 40, 41, 51, 53, 55, 58, 60, 65, 74, 76-78, 80-83, 86, 102
- Łęg (Łąg), rad., Kruszyna, G4
- Łęg Wielki zob. Wielgiąg
- Łęg zob. Łąg
- Łęka (Łąka), łącz., Błonie, d., B4, str. 54, 67
- Łęka, łącz., Piątek, B5
- Łęka, *Łęka Mroczeńska*, ostrz., Baranów, F2
- Łękawa, piotr., Grocholice, E5
- Łęki (Łąki), szad., Wygielzów, E4
- Łęki Duże zob. Łąka
- Łęki Królewskie (Łąki Małe), piotr., Rączno, k., F6, str. 66
- Łęki Szlacheckie zob. Szpakowe Łęki
- Łęki, *Łęki Kościelne*, orł., Łęki, B5, str. 36, 54
- Łękińsko zob. Łekińsko
- Łętkowo = Łętkowo Małe*, Łętkowo Wielkie*, *Łętków*, łącz., Góra, B5
- Łętowski, *Łętków*, młyn, szad., Łasko, D4, str. 50
- Łęźki (Leski? Laski?), łącz., Poddąbice, C4
- Łgów, szad., Buczek, D4
- Łobodzice (Łobudzice), *Łobudzice*, szad., Małyń, D4, str. 36
- Łobodzice, *Łobudzice*, piotr., Łobodzice, E4, str. 31

- Lochynia, wiel., Borowno, G4
 Lochyńsko, piotr., Rozprza, E5
 Łodzia Stara zob. Stara Łodzia
 Łodzia, *Łódź-Śródmieście*-część, miasto, brzez., Łodzia, d., C5, str. 8, 21, 22, 25, 36, 44, 45, 51, 67, 74, 76, 77, 79
 Łopatki, szad., Łasko, D4
 Łosiniec, *Łosiniec*, sier., Chartłupia Mała, D3
 Łowicz, miasto, woj. rawskie, Łowicz NMP i Łowicz św. Ducha, B6, str. 37, 53, 77, 78
 Łódź-Bałuty zob. Bałuty, Lipinki
 Łódź-Brus zob. Brus
 Łódź-Budy-Stoki zob. Wola Stokowska
 Łódź-Chachuły zob. Chachuła
 Łódź-Charzew zob. Laskowski
 Łódź-Chocianowice zob. Chocianowice
 Łódź-Doły zob. Doły
 Łódź-Jagodnica-Złotno zob. Jagodnica
 Łódź-Kały zob. Kałki
 Łódź-Łagiewniki zob. Łagiewniki
 Łódź-Łaskowice zob. Łaskowice
 Łódź-Mileszki zob. Mileski
 Łódź-Modrzew zob. Modrzewie
 Łódź-Moskule Stare zob. Moskole
 Łódź-Nowosolna zob. Wiączeń Polny
 Łódź-Radogoszcz zob. Radogoszcz
 Łódź-Retkinia zob. Retkinia
 Łódź-Rogi zob. Rogi
 Łódź-Rokicie Stare zob. Rokicie
 Łódź-Ruda Pabianicka zob. Ruda
 Łódź-Sikawa zob. Wola Mieczkowa
 Łódź-Sokołów zob. Sokołowo
 Łódź-Stare Chojny zob. Chojny Małe, Chojny Wielkie
 Łódź-Stoki zob. Stoki
 Łódź-Śródmieście zob. Łodzia, Mierzączka, Stara Łodzia
 Łódź-Wiączyń Górny zob. Wiączeń Leśny
 Łódź-Widzew zob. Chrapek, Kulan, Lamus, Widzewnica
 Łódź-Wilanów zob. Moskole
 Łódź-Wiskitno zob. Wiskitno
 Łódź-Zarzew zob. Rozrażew
 Łódź-Złotno Stare zob. Złotno
 Łubianka zob. Lubianka
 Łubna-Jakusy, sier., Wąglczów, D3
 Łubna-Jarostaj, sier., Wąglczów, D3, str. 73
 Łubnica, łącz., Piątek, B5
 Łubnice, wiel., Łubnice, d., F2, str. 37, 39, 41, 55, 69
 Łubno, łącz., Sobótka, B4
 Łuszczanowice zob. Uszczanowice
 Łuszczyn, rad., Mstów, d., G5, str. 33, 69
 Łyków, szad., Grodzisko, B4
 Łyseskornie (Łysekornie, Łyskornie), *Łyskornie*, wiel., Łyseskornie, E3, str. 37
 Łysiny (Lisiny), rad., Borzykowa, G5
 Łyskornie zob. Łyseskornie
 Łyskowice, *Łyszkowice*, szad., Pięcnów, C3
 Łyskowska Wola zob. Wola Łyskowska
 Łyszkowice zob. Łyskowice
 Łyżki zob. Bowętowo-Liski
 Maciejuszowice (Maciszewice, Maciszowice), *Maciszewice*, sier., Błaszki, D3
 Madeje = Madeje, Wioteski*, *Wojszyce*-część, orł., Bedlno, B5
 Magnusze, *Magnusy*, szad., Małyń, D4
 Majaczewice zob. Mojaczewice
 Majkowice zob. Mojkowice
 Majków-Folwark zob. Mojków
 Majówka zob. Malówka
 Makowiska, rad., Makowiska, d., F4, str. 37, 55, 59, 68
 Malanowo (Malonowo), *Malanów*, łącz., Kazimierz, C4
 Malanów, sier., Malanów, d., C3, str. 37, 67
 Malczewski, *Spycymierz*-część, młyn, szad., Spycymierz, C3, str. 50
 Malenia, szad., Buczek, D4
 Malonowo zob. Malanowo
 Malówka, *Majówka*, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 43, 68
 Maluszyce, rad., Dąbrowa, G5
 Maluszyn, rad., Maluszyn, G5, str. 36
 Mała Lipniczka zob. Lipnica Mała
 Mała Wieś zob. Rychłocice Małe, Żytne Małe
 Mała Wola zob. Wola-Lizigość
 Małachowice zob. Małochowice
 Małcz (Małecz), *Małecz*, brzez., Małcz, D6, str. 37
 Małczewo, *Małczew*, brzez., Brzezi-ny, C5
 Małe, łącz., Tur, C4
 Małecz zob. Małcz
 Małgów (Małków), sier., Liskowo, C3
 Małków Cielecki, sier., Warta, D3
 Małków Nowy, *Małków*, sier., War-
ta, D3
 Małochowice, *Małachowice*, łącz.,
Modlna, C5
 Małogórne zob. Górne
 Małomierz*, brzez., Inowłódz, k., D6,
str. 65
 Małyń, szad., Małyń, D4, str. 36, 52
 Małyszyn, wiel., Ruda, F3
 Manice, *Monice*, sier., Sieradz., k., D3,
str. 65, 85
 Mantyki Małe, *Mantyki*, sier., Sie-
radz, D3
 Marciszowo zob. Stobiecko-Marci-
szowo
 Marianów zob. Muchtów
 Marszałków, *Marszałki*, ostrz., Doru-
chów, E2
 Marszewa*, *Orątki Dolne*, orł., Ży-
chlin, B5
 Marzenin, szad., Marzenin, D4, str.
36, 46
 Marzęcice (Marzącice), rad., Mako-
wiska, F4
 Marzyn, *Marzynek*, szad., Marzenin,
D4
 Masłowice, rad., Chełm, F5
 Masłowice, wiel., Ruda, E3
 Maszew zob. Maszów
 Maszkowice, łącz., Modlna, C4
 Maszów (Maszewo), *Maszew*, sier.,
Jeziersko, C3
 Maurzyce, orł., Zduny, d., B6,
str. 67
 Mazew zob. Mazowo
 Mazidłowice*, łącz., Nowe, B4
 Mazowo, *Mazew*, łącz., Mazowo, d.,
B4, str. 36, 54, 59, 69
 Mazury zob. Wola Raciborowa
 Mąka, młyn, piotr., Drużbice, d., D5,
str. 50, 67
 Mąkla zob. Męklewo
 Mąkolice, łącz., Mąkolice, d., B5,
str. 36, 54, 67
 Mąkolice, piotr., Bogdanów, E5
 Mąkolska Wola, *Wola Mąkolska*,
łącz., Mąkolice, d., C5, str. 67
 Mąkoszyn, piotr., Srockie, d., D5,
str. 67
 Mchowice, łącz., Góra, d., B5, str. 59,
68
 Mechnice, ostrz., Mikorzyn, k., E2,
str. 65
 Męklewo zob. Męklewo
 Meszcze, piotr., Piotrków, k., E5, str. 65
 Męcka Wola zob. Wola Męcka
 Męka, *Męka*, *Męka Księża*, sier.,
Męka, k., D3, str. 29, 36, 44, 55, 65,
85
 Męklewo (Męklewo, Mąkla), *Mętlew*,
łącz., Kościół, d., B4, str. 68
 Mętlew zob. Męklewo
 Mianowo, *Mianów*, łącz., Kałowo, C4

- Mięsa Sośnia (Mięsasosnia), *Mięso-
snia*, orł., Waliszewo, B5
 Michałowice, łącz., Kościół, B4
 Michałowice zob. Witaliszewice-Mi-
 chałowice
 Miedzwe (Miedzne), *Miedzno*,
 szad., Rossoszycza, D3
 Mielejewo zob. Milejów
 Mieszyn zob. Mileszyn
 Mielęcín (Milęcín), ostrz., Czermin
 albo Parznowo, E2, str. 34
 Mierzyn zob. Mirczyno
 Mirczyno zob. Mirczyno
 Mierzączka (Wólka), *Łódź-Śródmie-
 ście-część*, brzez., Łódzia, d., D5,
 str. 43, 67
 Mierzączka Duża zob. Wola Suląt-
 kowska
 Mierzyce, wiel., Mierzyce, d./s., F3,
 str. 34, 37, 59, 68
 Mierzyn, piotr., Mierzyn, E5, str. 36
 Mięsasosnia zob. Mięsa Sośnia
 Mięsosnia zob. Mięsa Sośnia
 Mikołajki, *Szubska Duży-część*, łącz.,
 Nowe, B4
 Mikołajowice (Mikołajewice), *Miko-
 łajewice*, sier., Warta, D3
 Mikołajowice (Mikołajewice), *Miko-
 łajewice*, szad., Mikołajowice, D3,
 str. 31, 36
 Mikorska Wola zob. Wola Mikorska
 Mikorzyce, piotr., Parzno, E5
 Mikorzyn, ostrz., Mikorzyn, E2, str.
 37, 38
 Mikstat, miasto, ostrz., Mikstat, k.,
 D2, str. 24, 37, 52, 66, 76
 Mikulice, sier., Turek, C3
 Milejów (Mielejewo, Milejów Suli-
 mowski), sier., Tokary, C3
 Milejów (w tym część: Przeora), piotr.,
 Milejów, d., E5, str. 36, 40, 45, 55,
 68
 Mileski, *Łódź-Mileszki*, brzez., Mi-
 leski, C5, str. 36, 40
 Mileszyn (Mieszyn), *Mieszyn*,
 wiel., Mileszyn, d., F2, str. 37, 41,
 69
 Milęcín zob. Mielęcín
 Miłaczew zob. Miłaczów-Staszów
 Miłaczów Górny (Miłaczewo Małe),
Miłaczewek, sier., Malanów, C3
 Miłaczów-Staszów (Miłaczewo Wiel-
 kie), *Miłaczew*, sier., Malanów, C3
 Miłaków piotr., Bogdanów, E5
 Miłkowice, sier., Miłkowice, C3, str.
 31, 36
 Miłonice, łącz., Miłonice, B4, str. 36
 Minisowa zob. Wielopole
 Miomice zob. Myjomice
 Mirczyno (Mierzczyno), *Mierzczyn*,
 łącz., Góra, B4, str. 23
 Mirków, ostrz., Świba albo Wieru-
 szów, E2, str. 33
 Mirosławice, łącz., Kazimierz, d., C4,
 str. 68
 Mirosławice, orł., Orłów, B5
 Miroszewice = Miroszewice-Szatan*
 (Miroszewice-Szatanek), Mirosze-
 wice-Cypry*, łącz., Słaboszewo, B4
 Miroszewice-Bazylija zob. Goszczy-
 no-Bazylija
 Misiaki, *Myszaki*, piotr., Bogdanów,
 E5
 Miski zob. Mniszki
 Młodawin Kanoniczny, *Młodawin
 Dolny*, szad., Marzenin, D4
 Młodawin-Niesmierów = Młodawin-
 Niesmierów, Młodawin*, *Młoda-
 win Górny*, szad., Marzenin, D4
 Młodawin-Wygiełzów zob. Wygieł-
 zów-Młodawin
 Młodzowy (Młodzawy), rad., Ra-
 domskie, d., F5, str. 70
 Młogosino (Młogoszyno), *Młogo-
 szyn*, orł., Łęki, B5
 Młynary, piotr., Wolborz, d., D5, str.
 67
 Młynsko (Młynisko), *Młynisko*,
 wiel., Łyseskornie, F3, str. 24
 Mnich, woj. rawskie, Mnich, A5,
 str. 32
 Mníchów, sier., Sieradz, k., D3, str. 65
 Mniewo, łącz., Pieczewo, B4
 Mniszki (Miski, Myszki?), łącz., Leź-
 nica Mała, B4
 Modlna, łącz., Modlna, k./s., C5,
 str. 33, 36, 65
 Modrzew, *Modrzewek*, piotr., Wol-
 borz, E6
 Modrzewie, *Łódź-Modrzew*, brzez.,
 Zgierz, C5
 Modzne, *Kały-część*, łącz., Grocho-
 wo, A4
 Mogilno zob. Wola Latalska
 Mojaczewice, *Majaczewice*, sier.,
 Burzenin, E3
 Mojkowice, *Majkowice*, piotr., Rącz-
 no, F6, str. 55
 Mojków, *Majków-Folwark*, piotr.,
 Piotrków, k., E5, str. 65
 Mokrsko, wiel., Mokrsko, k./s., F3,
 str. 37, 65, 100
 Monice zob. Manice
 Morakowo (Moraków), *Moraków*,
 łącz., Góra, d., B5, str. 68
 Morawce, łącz., Krośniewice, B4
 Mosiębrza, *Mosiębrza, Julianów*,
Zahusin, orł., Orłów, B5
 Moskiew, *Moskwa*, brzez., Skosze-
 wy, C5
 Moskole, *Łódź-Moskule Stare*,
Łódź-Wilanów, brzez., Dobra, C5
 Moskowice*, *Światowa-część*, łącz.,
 Domaniewo, C4
 Moskwa zob. Moskiew
 Moszczenica, piotr., Moszczenica,
 D5, str. 36
 Mroga, orł., Bielawy, B5
 Mrozowice (Mrozewice), *Mrozewi-
 ce*, łącz., Parzynczów, d., C4, str. 67
 Mstów zob. Klasztor Mstowski
 Mstów, *Mstów-część*, miasto, woj.
 krakowskie, Mstów, F4, str. 33, 41,
 76
 Mścichowo zob. Pęgowo-Dedłów
 Muchnino, *Muchlin*, sier., Turek, B3
 Muchtów, *Marianów*, sier., Turek, C3
 Myjomice (Miomice), ostrz., Myjomi-
 ce, E2, str. 37, 76
 Mykanów, wiel., Mykanów, d., G4, str.
 28, 37, 69, 76
 Mysłaki, *Namysłaki*, młyn, ostrz.,
 Kotłów, d., D2, str. 50, 69
 Mysłówka, łącz., Góra, B5
 Myszaki zob. Misiaki
 Myszki zob. Mniszki
 Myśliczów, *Myśliwczów*, rad., Wiel-
 gi Młyn, G5
 Myślinowo zob. Myślniów
 Myśliwczów zob. Myśliczów
 Myślniów (Myślinowo), *Myślniew*,
 ostrz., Kobyła Góra, E2, str. 38, 76
 Mzurki Małe, *Żądło*, piotr., Drużbice,
 E5
 Mzurki Wielkie, *Mzurki*, piotr., Druż-
 bice, E5
 Nacki, sier., Tubądzin, D3
 Nagodowo, *Nagodów*, łącz., Łąko-
 szyn, B5
 Nagórki, łącz., Grabowo miasto, B4
 Nagórzyce, piotr., Nagórzyce, d., E6,
 str. 36, 67
 Nakielnica (Naukielnica), łącz., Beldo-
 wo, d., C4, str. 52, 68
 Namysłaki zob. Mysłaki
 Naramice, wiel., Naramice, E3, str. 37,
 76
 Naukielnica zob. Nakielnica
 Nawojów zob. Biesiekierz-Nawojów
 Ner (Nyr), szad., Wartkowice, C4
 Nędzrzewo, *Nędzrzew*, łącz., Witu-
 nia, B4
 Nicenia zob. Nieczenia
 Niebrów (Nieborowo), *Tomaszów
 Mazowiecki-Nieborów*, brzez.,
 Chorzęcín, D5

- Niechcianowo, *Niechcianów*, łącz., Grochowo, A4
- Niechcice, piotr., Rozprza, k., E5, str. 66
- Niechmirów zob. Niekmirów
- Nieczenia, *Nicenia*, szad., Marzenin, D4
- Niedanie (Niedań), *Niedoń*, sier., Wojków, D3
- Niedośpielin, rad., Niedośpielin, F5, str. 36
- Niedyszyna, piotr., Bogdanów, E5
- Niedzielsko, wiel., Wieluń, m./s., F3, str. 60, 75, 100
- Niegłoszewo⁺ (Niegłosowo), łącz., Grochowo, A4
- Niekaszyno (Lekaszyno), *Lekaszyn*, szad., Wielanów, B3, str. 72
- Niekmirów (Niechmirów), *Niechmirów*, sier., Stolec, E3
- Niemierzyn, wiel., Rudlice, E3, str. 76
- Niemojów (Niemojewice), *Niemojew*, sier., Lutułów, E3
- Niemysłów zob. Zamysłów
- Niemysłów, szad., Niemysłów, d., C3, str. 36, 67
- Nieradów zob. Bujnice Małe
- Nieradza x 3 (w XVII w.: Nieradza Niska, Nieradza Piaski, Nieradza Wysoka), *Gołuchy*-część, sier., Warta, D3, str. 43, 44
- Nierwanice, *Jerwonice*, szad., Małyń, C3
- Niesięcino (Nieszczecino?), *Niesięcin*, łącz., Kazimierz, C4
- Niesmierz zob. Nieśmierz
- Niesób, młyn, ostrz., Domaborów, E2, str. 50
- Niesułków, brzez., Niesułków, d., C5, str. 36, 67
- Nieszczecino zob. Niesięcino
- Nieśmierów zob. Młodawin-Nieśmierów
- Nieśmierz (Niesmierz), *Leśmierz*, łącz., Góra, B4, str. 23
- Nieubela (Nieubyla), *Nobela*, sier., Kamionacz, D3
- Niewiadów, woj. rawskie, Małcz, D6
- Niewiesz, szad., Niewiesz, C4, str. 33, 36
- Niewola, Niewólka zob. Poleszyno-Bolków
- Niezamysł zob. Zamysłów
- Nieznanice, wiel., Kłomice i Borowno, G4
- Niwiska, *Niwiska Dolne*, *Niwiska Górne*, wiel., Trębaczów, F4
- Niwki, łącz., Dzierzbice, k./s., A4, str. 66
- Nobela zob. Nieubela
- Nosale zob. Gąsiorowo, Idzikowice-Nosalowe
- Noski, folwark, sier., Wróblów, D3, str. 51
- Nowa Brzeźnica zob. Brzeźnica
- Nowa Wieś zob. Drogień
- Nowa Wieś, łącz., Łąkoszyn, B5
- Nowa Wieś, łącz., Rdułów, D4
- Nowa Wieś, łącz., Tur, C4
- Nowa Wieś, *Nowa Wioska*, łącz., Kłodawa, B4
- Nowa Wieś, sier., Brzeźno, E3, str. 60
- Nowa Wieś, wiel., Osjaków, E3
- Nowa Wioska zob. Nowa Wieś
- Nowe Stawy Małe, *Nowostawy Górne*, brzez., Niesułków, d., C5, str. 67, 70
- Nowe Stawy Wielkie, *Nowostawy Dolne*, brzez., Niesułków, d., C5, str. 60, 67
- Nowe, łącz., Nowe, B4, str. 36
- Nowopole zob. Wielopole
- Nowopole, *Konieczpol*, miasto, rad., Nowopole, G5, str. 33, 37, 38, 41, 52, 77
- Nowostawy Dolne zob. Nowe Stawy Wielkie
- Nowostawy Górne zob. Nowe Stawy Małe
- Nyr zob. Ner
- Obidowo Małe, *Obidówek*, łącz., Strzegocino, B5
- Obidowo Większe, *Obidów*, łącz., Strzegocino, B5
- Obrzębino (Obrębino), *Obrzębin*, sier., Turek, B3
- Ochędzin (Ochędzyn), *Ochędzyn*, wiel., Sokolniki, d., E2, str. 69
- Ochle, sier., Widawa, E4
- Ochocice, rad., Kamieńsko, F5
- Ochotnik, rad., Chełm, F5
- Ocice⁺ (Oczyce), łącz., Nowe, B4
- Ocino (Ocin, Ocinek), *Ocin*, sier., Wróblów, d., D3, str. 68
- Oczyce zob. Ocice
- Odechowo (Odachowo), *Odechów*, łącz., Słaboszewo, B4
- Odolanów, miasto, woj. kaliskie, Odolanów, D1, str. 76
- Odolino I, II = Odolino-Grzymki^{*}, Odolino-Wnory^{*}, *Odolin*, *Odolinek*, orł., Bedlno, B5
- Ogrodzim zob. Plebańska Wieś
- Ogrodzona, łącz., Słaboszewo, B4
- Ogrodzona, piotr., Rączno, F5
- Ojrzanowo, *Ojrzanów*, brzez., Małcz, D6
- Ojrzyszewice (Orzyszewice), *Orszewice*, łącz., Góra, d., B4, str. 68
- Okałów, *Okalew*, wiel., Rudlice, E3
- Okałowice, *Okołowice*, rad., Borzykowska, d., G5, str. 68
- Okoleniec (Okolenik), łącz., Bierzwienna Karczemna, A3
- Okołowice zob. Okałowice
- Okradziszów, *Okrajszów*, rad., Radowskie, F5
- Okraglica, *Okreglica*, sier., Tokary, C3
- Okup Mały, szad., Marzenin, D4
- Okup Wielki, szad., Marzenin, D4
- Olbrachcice, rad., Dąbrowa, G5
- Olbrachty zob. Karsznice
- Olesno, miasto, Śląsk, Olesno, G3
- Oleśnica, łącz., Kałowo, C4
- Olewino (Olewin), *Olewin*, wiel., Ruda, F3, str. 24
- Olszowa, brzez., Ujazd, D6
- Olszowa, ostrz., Olszowa, E2, str. 37
- Olszowka, *Olszówka*, łącz., Unienie, B4
- Olszyna, ostrz., Ostrzeszów, E2
- Olszyński (Olszyny-Żaba), *Żaby*, młyn, rad., Dobryszycze, k., F5, str. 50, 66
- Ołobok, woj. kaliskie, Ołobok, D2, str. 62, 69, 77, 78
- Opatowiec, wiel., Opatów, F2
- Opatów, wiel., Opatów, F2, str. 37, 78
- Opiesin zob. Stęszycze Rospierskie
- Opiesino, *Opiesin*, łącz., Sobótka, B4
- Opoczno, miasto, woj. sandomierskie, Opoczno, E6, str. 75
- Opojowice, wiel., Wydrzyn, E3
- Oporów = Oporów, Oporowska Wieś^{*}, miasto, orł., Oporów, A5, str. 36, 41, 48, 51, 55
- Oporówko, *Oporówek*, orł., Oporów, B5
- Oprzędów, piotr., Piotrków, d., E5, str. 69
- Oraczew Wielki zob. Oraczów
- Oraczewo (Oraczewice), *Oraczew*, łącz., Witunia, B4
- Oraczów, *Oraczew Wielki*, sier., Chartupia Wielka, d., D3, str. 67
- Oranice zob. Orynice
- Orądky (Orątki), *Orądky*-część, łącz., Piątek, B5
- Orądky-Rogaszyn zob. Rogaszyno Małe
- Orątki Dolne zob. Marszewa
- Orątki zob. Gumino-Orątki
- Orchów zob. Rechów
- Orenice zob. Orynice
- Oreniczki zob. Orynice Małe

- Orla, *Orla, Pustkowa Góra*-część, łącz., Parzynczów, k., C4, str. 65
- Orłów = Orłów, Orłowska Wieś, miasto, orł., Orłów, B5, str. 36, 51
- Orpelów zob. Poleszyno-Orpelów
- Orszewice zob. Ojrzyszewice
- Orynice (Orynice Wielkie), *Orenice*, orł., Oszkowice, B5
- Orynice Małe, *Oreniczki*, orł., Oszkowice, B5
- Orzechowiec, *Orzechówek*, rad., Radomskie, F5
- Orzechów, rad., Radomskie, k., F5, str. 66
- Orzek (Orzk), *Orzk*, piotr., Dłotów, d., D5, str. 68
- Orzełki, *Kalinów*-część, brzez., Bratoszewice, C5
- Orzepów zob. Ożepów
- Orzeszkowo, *Orzeszków*, łącz., Domaniowo, C4
- Orzeszków (Orzeszkowo), szad., Uniejów, d., B3, str. 67
- Orzeżyn zob. Ożeżyno
- Orzk zob. Orzek
- Orzyszewice zob. Ojrzyszewice
- Osędowice zob. Ossendowice
- Osiek, wiel., Cieszęcín, k., E2, str. 65, 100
- Osinki zob. Trzepnica
- Osiny zob. Trzepnica
- Osiny, rad., Puszcza, E4, str. 34
- Osiny, szad., Grabno, E4
- Osjaków, miasto, wiel., Osjaków, E3, str. 37, 41, 52, 75
- Osmolin, *Zduńska Wola-Osmolin*, szad., Borzyszowice, D4, str. 45
- Osów, *Osowa*, wiel., Cieszęcín, E2
- Osse, brzez., Koziół, C5
- Ossendowice, *Osędowice*, łącz., Słaboszewo, B4, str. 73
- Ossowa⁺, sier., Kamionacz, D3
- Ostałów zob. Pniew-Ostałowo
- Ostoja⁺, *Łęczycza*-część, łącz., Łęczycza, B4, str. 81
- Ostoja, *Emilianów*, orł., Bąkowo, B5
- Ostrąka, *Ostrołęka*, rad., Sulimierzycy, F4
- Ostrowsko = Ostrowsko, Kawieczyno* (Kawieczynko), szad., Uniejów, d., C3, str. 51, 67
- Ostrowy Małe zob. Ostrówki
- Ostrowy Wielkie (Ostrowy Płockie), *Ostrowy*, łącz., Krośniewice, k., A4, str. 66
- Ostrów (Ostrowy), łącz., Solca Wielka, k., C4, str. 65
- Ostrów Warcki zob. Ostrów
- Ostrów Wielkopolski zob. Ostrów
- Ostrów zob. Ostrówko
- Ostrów, *Ostrów Warcki*, sier., Jeziersko, C3
- Ostrów, *Ostrów Wielkopolski*, miasto, woj. kaliskie, Ostrów, D1
- Ostrów, *Ostrówek*, wiel. albo sier., Unków, E3, str. 29
- Ostrów, piotr., Sroćkie, E5
- Ostrów, sier., Brzeźno, E3
- Ostrów, szad., Łasko, D4
- Ostrówek (Skrobaczów, Skubaczów), *Świące*, orł., Zduny, d., B6, str. 67
- Ostrówek zob. Ostrów, Ostrówko
- Ostrówek-Szczudłów zob. Szczudłów
- Ostrówki (Ostrowy Małe), łącz., Krośniewice, k., A4, str. 65
- Ostrówko (Ostrówek), *Ostrówek*, łącz., Grabowo miasto, B4
- Ostrówko (Ostrówek, Ostrów), *Ostrów*, łącz., Unienie, B3
- Ostrzeszów, miasto, ostrz., Ostrzeszów, k., E2, str. 19, 24, 29, 32, 34, 37, 52, 53, 55, 58, 65, 76, 78
- Osty, *Borowe*, młyn, rad., Radomskie, k., F5, str. 50, 66
- Oszkowice, orł., Oszkowice, B5, str. 36
- Oteląż, *Otaląż*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 70
- Otok Mały⁺, szad., Zadzim, C4
- Otok Wielki, *Otok*, szad., Zadzim, C4
- Otolice, orł., Łowicz-Św. Ducha, d., B6, str. 67
- Owieczki, sier., Unków, d., E3, str. 59, 67
- Ozorków, łącz., Solca Wielka, C4, str. 45
- Ożarów, wiel., Ożarów, F3, str. 37
- Ożegów, rad., Siemikowice, F4
- Ożepów (Orzepów), *Orzepów*, sier., Dobra, C3
- Ożeżyno (Ożezino), *Orzeżyn*, sier., Tubądzin, D3
- Pabianice, miasto, szad., Pabianice, d., D5, str. 15, 25, 36, 51-54, 68
- Pacierzów (Pacierz), rad., Kłomice, G5, str. 59
- Pacyna zob. Wroczyzny
- Pajęczno, miasto, rad., Pajęczno, k., F4, str. 23, 37, 52, 66, 75, 76
- Palczewie, *Palczew*, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 68
- Panoszewo (Panoszowa), *Panoszew*, łącz., Kałowo, C4
- Papieże, piotr., Sroćkie, E5
- Paprotna, *Paprotnia*, brzez., Brzezi-ny, C5
- Paprotna, *Paprotnia*, szad., Marze-
nin, D4
- Parądzice, łącz., Leźnica Wielka, d., C4, str. 67
- Parcice, wiel., Czastary, F2
- Parniczew zob. Parzynczów
- Parski, szad., Grodzisko, B4
- Parsklin, *Paskrzyn*, piotr., Rączno, F6
- Parzęczew zob. Parzynczów
- Parzniczew zob. Parzynczów
- Parzniowice (Parzniewice), *Parzniewice Duże, Parzniewice Małe*, piotr., Bogdanów, E5
- Parzno, piotr., Parzno, d., E4, str. 36, 67
- Parznowo, *Parzynów*, ostrz., Parznowo, E2, str. 21, 34, 37, 38
- Parzyce, łącz., Solca Wielka, k., B4, str. 65
- Parzygnoje (Wrząca), *Wrząca*, szad., Lutomirsko, D4
- Parzymiechy, wiel., Parzymiechy, F3, str. 37, 38, 76
- Parzynczów (Parniczew, Parzniczew, Parzynczewo), *Parzęczew*, miasto, łącz., Parzynczów, C4, str. 22, 36, 51
- Parzynów zob. Parznowo
- Pasieka, orł., Żychlin, B5
- Paskrzyn zob. Parsklin
- Patoki, szad., Grabno, E4
- Paulew zob. Poludkowo
- Pawlikowice, *Pawlikowice Duże*, łącz., Nowe, B4
- Pawłowice, orł., Łęki, B5
- Pąchorzewo Podleśne zob. Pęchorzowo Podleśne
- Pągów, rad., Borzykowa, G5
- Pątnów, wiel., Pątnów, k./s., F3, str. 37, 65, 76, 100
- Pczółki zob. Pszczółki
- Pełczyńska x 2, łącz., Chodowo, B4, str. 22
- Pełczyńska, łącz., Solca Wielka, d., C4, str. 68
- Perna (Pima), łącz., Krośniewice, A4
- Petrykozy zob. Potrykozy
- Pęcherzew zob. Pęchorzowo Podleśne
- Pęchorzowo Borowe (Pęchorzewo Borowe), *Pęcherzewek*, sier., Turek, B3
- Pęchorzowo Podleśne (Pęchorzewo Podleśne, Pąchorzewo Podleśne), *Pęcherzew*, sier., Turek, B3
- Pęcławice, orł., Ciechosławice, B5
- Pęczniew zob. Pięcznów
- Pęgowo Wójciki zob. Pęgowo-De-
dlów
- Pęgowo Zelgoskie, *Zelgoszcz*, szad., Wielenino, B4, str. 43

- Pegowo-Dedłów = Pegowo-Dedłów (Pegowo-Mścichowo?), Pegowo-Wójciki* (Pegowo-Bratczyn), *Pegowo*, szad., Wielenino, B4, str. 43
- Pegowo-Gąsiorowo, *Gąsioro*, szad., Wielenino, B4, str. 43
- Pegowo-Ładawy, *Ładawy*, szad., Wielenino, B4, str. 43
- Pegowo-Przebluszczyno (Gorzewo), *Gorzew*, szad., Wielenino, B4, str. 43
- Pegowo-Uniesławowo*, szad., Wielenino, B4, str. 43
- Pekawki**, łącz., Krośniewice, str. 48
- Piaszcyce zob. Piaszcyce
- Piaski = Piaski, Gorzeń*, szad., Strońsko, d., D4, str. 69
- Piaski zob. Wojszyce
- Piaski, łącz., Goraj i Grabowo miasto, B4
- Piaski, orł., Oszkowice, B5
- Piaski, szad., Świeńce, B4
- Piaskowice zob. Pieskowice
- Piaszcyce (Piaszcyce), rad., Radomskie, F5
- Piątek, miasto, łącz., Piątek, d., B5, str. 23, 33, 36, 40, 41, 51, 53, 54, 67, 75, 77, 78
- Piątkowisko, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 68
- Pichlice, wiel., Waliknowy, k., E3, str. 65, 100
- Piczków, *Stara Wieś*, piotr., Rozprza, E5
- Pieczewo, *Pieczew*, łącz., Piezewo, d., B4, str. 36, 67
- Piekacie zob. Pruski-Piekacie
- Piekary, łącz., Piątek, B5
- Piekary, piotr., Bogdanów, d., E5, str. 69
- Piekary, rad., Sulimierzyce, k., F4, str. 66
- Piekary, sier., Skęcznów, C3
- Pielgrzymy zob. Idzikowice-Pielgrzymy
- Pieskowice (Pleskowice), *Piaskowice*, łącz., Zgierz, C5
- Pieskowice, *Piaskowice*, łącz., Parzynczów, C4
- Pietrachy zob. Pietrachy, Roscieszyn
- Pięcnów, *Pęcniw*, szad., Pięcniów, C3, str. 36
- Pilchy, *Pilichy*, łącz., Siedlec i Słaboszewo, B4
- Piorunów Mały (Piorunówek), *Piorunówek*, szad., Małyń, C4
- Piorunów Wielki, *Piorunów*, szad., Małyń, C4
- Piotrachy, *Pietrachy*, szad., Zadzim, C4
- Piotrków Trybunalski-Bełzatka zob. Wola Bełzatowa
- Piotrków Trybunalski-Bugaj zob. Bugaj
- Piotrków Trybunalski-Świerczów zob. Świerczów
- Piotrków Trybunalski-Wielka Wieś zob. Wielga Wieś
- Piotrków, *Piotrków Trybunalski-Stare Miasto*, miasto, piotr., Piotrków, k., E5, str. 8, 14, 15, 23, 29, 36, 39-41, 51, 53-55, 58, 65, 74-78, 83, 86, 91-97, 102-103
- Piotrkówko = Piotrkówko Górne*, Piotrkówko Nadolne*, *Radzyń-część*, łącz., Rdułtów, B4
- Piotrowice, sier., Chartupia Mała, D3
- Piotrów, szad., Wierzchy, C4
- Pirna zob. Perna
- Pisków zob. Pyszków
- Piwaki, piotr., Bęczkowice, F5
- Piwki, łącz., Łąkoszyn, B5
- Plastów zob. Kaczki
- Plebanksi zob. Sierochowo-Plebanski
- Plebańska Wieś+, przedmieście?, *Ogrodzim*, szad., Szadek, d., D4, str. 44, 70
- Plecka Dąbrowa, orł., Plecka Dąbrowa, B5, str. 36, 54
- Pleskowice zob. Pieskowice
- Plewnik, *Plewnik Stary*, łącz., Tur, C4
- Plucice zob. Pniwczyce
- Plugwiny, *Pludwiny*, brzez., Koziel, G5
- Pluskwa+, młyn, brzez., Wolborz, d., D5, str. 50, 67
- Pławno Stare*, rad., Gidle, G5
- Pławno, miasto, rad., Gidle, G5, str. 23, 24, 34, 52, 76, 77
- Płoszczynów+ (Płowczynowo), orł., Waliszewo, B5
- Płoszów, rad., Radomskie, F5
- Pługawice, ostrz., Wyszczanów, E2
- Pniewie, *Pniewo*, orł., Bedlno, B5, str. 78
- Pniewo Klimuntowe = Pniewo Klimuntowe*, Pniewo Żakowe* (Pniewo-Jadamkowy?, Pniewo-Biernatowy?), *Pniewko*, łącz., Krośniewice, A4
- Pniewo Wielkie, *Pniewo*, łącz., Krośniewice, A4
- Pniewo-Ostałowo, *Ostałów*, łącz., Krośniewice, A4
- Pniwczyce (Plucice), *Plucice*, piotr., Gorzkowice, F5
- Poćwiardówka (Popiárdówka), brzez., Niesułków, d., C5, str. 67
- Podczachy = Podczachy Wielkie*, Podczachy Małe*, łącz., Nowe, B4
- Poddąbice, *Poddebice*, miasto, łącz., Poddąbice, C4, str. 21, 36, 51
- Podgajew zob. Sowczygaj
- Podgorzuchy zob. Sadokrzyce II
- Podgórze, sier., Widawa, E4
- Podgórzyce, łącz., Góra, d., B4, str. 54, 67
- Podlesie zob. Karszewo
- Podtęże (Podtęże-Szyjka?, Podtęże-Szykce?), łącz., Leźnica Mała, B4
- Podtęże zob. Karszewo
- Podtężyce (Podtężyce), szad., Męka, D3
- Podole Niskie, *Podule*-część, szad., Grabno, E4
- Podole Wyższe, *Podule*-część, szad., Grabno, E4
- Podolin (Podoliny), piotr., Srockie, d., D5, str. 55, 67
- Podstole, piotr., Bęczkowice, F5
- Podstoły (Podstola, Podstole), *Podstola*, piotr., Dłotów, d., D5, str. 43, 67
- Podule zob. Podole Niskie, Podole Wyższe
- Podwody, piotr., Łobodzice, E4
- Pokrzywnica, łącz., Piątek, D5
- Poleszyno Stare, *Poleszyn*, szad., Łasko, D4
- Poleszyno-Bolków (Niewola), *Niewółka*, szad., Łasko, D4
- Poleszyno-Orpelów (Poleszyno-Orpyłów), *Orpelów*, szad., Łasko, D4
- Polik, brzez., Brzeziny, C5
- Polikno (Kurzyno Wola), *Polichno*, piotr., Wolborz, d., E5, str. 67
- Polikto (Poliktów), *Polichno*, rad., Borzykowa, C5
- Politalice, *Politanice*, piotr., Grocholice, E5
- Polków, szad., Męka, k., D4, str. 65
- Poludzowo (Poludzewo), *Pauszew*, szad., Wartkowice, B4
- Pomiany zob. Krok
- Pomorzany (Pomarzany), *Pomarzany*, łącz., Kłodawa, B4
- Pomorzany, *Pomarzany*, łącz., Krośniewice, A4
- Ponętowo Nadolne, *Ponętów Dolny*, łącz., Grzegorzewo, B3
- Ponętowo Nagórne, *Ponętów Górny*, łącz., Grzegorzewo, B3
- Poniatów, sier., Goszczonów, C3
- Popiárdówka zob. Poćwiardówka
- Popielawy, brzez., Łaznowo, d., D5, str. 54, 67
- Popowice, wiel., Kadłub, d., F3, str. 68

- Popowo Małe (Popowo-Bolesze), *Popówek*, orł., Waliszewo, C5
- Popowo Stare (Popowo Wielkie, Popów Wielki), *Popów*, orł., Waliszewo, B5
- Popów = Popów, Wola Popowska*, szad., Pięcnów, C3
- Popów Wielki zob. Popowo Stare
- Popów, wiel., Wąsosze, d., F4, str. 69
- Popówek zob. Popowo Małe
- Poprężniki, sier., Goszczonów, C3
- Porazów (Poradzów), *Poradzew*, sier., Goszczonów, C3
- Porczyny, szad., Będrzychów, C4
- Porzyszowice (Porszewice, Proboszczowice), *Porszewice*, szad., Górka Wielka, D4
- Postękalice, piotr., Bogdanów, E5
- Potrykozy, *Petrykozy*, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 68
- Potraskowo, *Potrasków*, łącz., Słaboszewo, B4
- Potworów, sier., Dobra, C3
- Powodowo, *Powodów Stary*, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Pozdzenie (Pozdzenie), *Pozdzenie*, szad., Buczek, E4, str. 76
- Praszka, miasto, wiel., Praszka, F3, str. 24, 37, 40, 52, 76
- Pratkowice zob. Prawkowice
- Pratków, szad., Korczów, D4
- Prawda, piotr., Rzgów, d., D5, str. 68
- Prawęcice (Prawędzice), łącz., Bęldowo., d., C4, str. 68
- Prawkowice, *Pratkowice*, rad., Wielgi Młyn, F5
- Prażki zob. Wola Hełszczyzna
- Prażmów, sier., Burzenin, E3
- Prądzewo, *Prądzew*, łącz., Topola, B4
- Proboszczewice, łącz., Zgierz, C5
- Proboszczowice (Proboszczewice), *Proboszczewice*, sier., Warta, d., D3, str. 67
- Proboszczowice zob. Porzyszowice
- Proszynie (Proszyn, Proszyny), *Proszenie*, piotr., Wolborz, d., E5, str. 67
- Próchny, *Próchna*, sier., Wróblów, D3
- Prusicko (Przezisko), rad., Brzeźnica, F4, str. 60
- Prusinowice (Prusy), szad., Wygiełzów, E4
- Prusinowice Małe, *Prusinowiczki*, szad., Mikołajowice, D4
- Prusinowice Wielkie, *Prusinowice*, szad., Mikołajowice, D4
- Prusinowice, szad., Leźnica Mała, B4
- Prusinowice, szad., Szadek, k., D4, str. 66
- Prusinowiczki zob. Prusinowice Małe
- Prusków, *Pruszków*, szad., Marzenin, D4
- Prusy zob. Prusinowice
- Pruski Wrzeście*, *Pruski-część*, łącz., Siedlec, B4
- Pruski-Madeje, *Pruski-część*, łącz., Siedlec, B4
- Pruski-Pikacie, *Piekacie*, łącz., Siedlec, B4
- Pruszków zob. Prusków
- Przanowice Małe, *Przanówka*, brzez., Brzeziny, C5
- Przanowice Wielkie, *Przanowice*, brzez., Brzeziny, C5
- Przatów, *Przatów Dolny*, *Przatów Górny*, szad., Szadek, D4
- Przebluszczyno zob. Pegowo-Przebluszczyno
- Przecnie, *Przecznia*, szad., Wygiełzów, E4
- Przedborów (Przedborowo), ostrz., Przedborów, E2, str. 37
- Przedbórz, miasto, woj. sandomierskie, Przedbórz, F6, str. 21, 37, 77, 78
- Przedecz, miasto, woj. brzeskie kujawskie, Przedecz, A4, str. 58
- Przedmoście, wiel., Ożarów, F3
- Przegłów zob. Przyglów
- Przemielów (Przemilów), *Przymilów*, szad., Marzenin, D4
- Przeora zob. Milejów
- Przerąb, rad., Rzużowice, F5
- Przerownica zob. Przyrownica
- Przerów, *Przyrów*, miasto, woj. krakowskie, Przerów, F5
- Przesiadłowo, *Przesiadłów*, brzez., Małcz, D6
- Przespolewo, *Przespolew Kościelny*, *Przespolew Pański*, woj. kaliskie, Przespolewo, C3, str. 37
- Przetocznica (Przytocznica), ostrz., Doruchów, E2
- Przewóz, piotr., Rączno, d., E6, str. 69
- Przewóz, *Przywóz*, wiel., Mierzycza, d./s., F3, str. 59, 68
- Przezisko zob. Prusicko
- Przewиска, orł., Sobota, B5
- Przybyłowo (Przybełowo), *Przybyłów*, łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 67
- Przyglów (Przegłów), piotr., Sulejów, d., E5, str. 68
- Przykuna, *Przykona*, sier., Psary Korytkowskie, d., C3, str. 67
- Przykuty zob. Rakowiec
- Przymilów zob. Przemielów
- Przyrownica (Przerownica), szad., Małyń, C4
- Przyrów zob. Przerów
- Przytocznica zob. Przetocznica
- Przywóz zob. Przewóz
- Psarki zob. Psary Stare
- Psarska Wola zob. Psary
- Psary = Psary, Psarska Wola*, *Psary*, orł., Waliszewo, B5
- Psary = Psary Wielkie, Psary Małe, łącz., Domaniewo, C4
- Psary Korytkowskie, *Psary-część*, sier., Psary Korytkowskie, C3, str. 37
- Psary Stare (Psarki, Psary Małe), *Psary-część*, sier., Słomów, C3
- Psary zob. Rzotkwica
- Psary, *Stare Psary*, piotr., Wolborz, d., E5, str. 67
- Pstrekonie, *Pstrokonie*, szad., Strońsko, D4
- Psurz, *Psurze*, łącz., Łąkoszyn, B5
- Pszczółki (Pczółki), szad., Wygiełzów, E4
- Ptaszkowice, szad., Strońsko, D4
- Puczniewo, *Puczniew*, łącz., Małyń, C4
- Puczniewska Wola zob. Wola Puczniewska
- Pudłów Mały, *Pudłówek*, szad., Będrzychów, C4
- Pudłów Wielki, *Pudłów*, szad., Będrzychów, C4
- Pukarzewo, rad., Borzykowa, G5
- Pusta Wieś zob. Bowętowo-Pusta Wieś
- Pustkowa Góra zob. Orla
- Puszcza, *Puszcza Osińska*, rad., Puszcza, E4, str. 34, 36, 39, 41
- Puśniki zob. Żakowice-Puśniki
- Pyszków (Pisków), sier., Brzeźno, E3
- Pytowice, rad., Kamieńsko, F5
- Raciborowice, piotr., Wolborz, D5
- Raciszyn, wiel., Działoszyn, F4
- Raczkowice, rad., Dąbrowa, G5
- Raczków, sier., Warta, D3
- Raczyki, *Stodółki-część*, łącz., Łąkoszyn, B5
- Raczyn, wiel., Raczyn, E3, str. 37
- Radociny (Radocin), *Redociny*, piotr., Dłotów, d., D5, str. 43, 67
- Radogoszcz, *Łódź-Radogoszcz*, łącz., Łódzia, C5
- Radomskie = Radomskie (Radomsko), Świerznica*, m., *Radomsko*, miasto, rad., Radomskie, k. F5, str. 24, 26, 37, 40, 41, 52-54, 59, 60, 66, 74-78
- Radostków, wiel., Borowno, G4, str. 76
- Radostów, wiel., Łubnice, d., F2, str. 69

- Radoszowice (Radoszewice), *Radoszewice*, wiel., Osjaków, E4
Radoszownica, *Radoszewnica*, rad., Nowopole, G5
Raduchów, *Reduchów*, szad., Korczów, D4
Raduczycze, wiel., Osjaków, d., E3, str. 59, 68
Raduczyno, *Raduczyny*, sier., Wielanów, B3, str. 29
Radzeń, *Radzyń-część*, łącz., Rdułtów, B4
Radziątków, piotr, Bogdanów, E5
Radziechowice = Radziechowice, *Strzałkowiec**, *Radziechowice Pierwsze*, rad., Radomskie, k., F5, str. 66
Radzyń zob. Piotrkówko, Radzeń
Rajsko Mniejsze, *Rajsko Małe*, piotr., Mierzyn, E5
Rajsko Większe, *Rajsko Duże*, piotr., Mierzyn, E5
Rakowice (Rakowice Małe), sier., Sieradz, D3, str. 85
Rakowiec = Rakowiec, *Przykuty**, orł., Żychlin, A5, str. 46
Rakowo = Rakowo, *Rakowo-Deszczki**, *Raków*, orł., Żychlin, A5
Rakowska Wola zob. Wola Rakowska
Raków zob. Rakowo
Raków, *Raków Duży*, piotr., Piotrków, d., E5, str. 70
Raków, wiel., Siemianice, F2
Ralewice, szad., Zadzim, D4
Rassowy, *Rasy*, piotr., Druzbice, E5
Ratnice, *Retnice*, sier., Jeziersko, C3
Rawa, *Rawa Mazowiecka*, miasto, woj. rawskie, Rawa, C6
Rąbienie, *Rąbień*, łącz., Kazimierz, C4
Rączno, *Ręczno*, piotr., Rączno, d., F6, str. 36, 69
Rądziny zob. Rędziny
Rąkczyno, *Rąkczyn*, łącz., Poddąbice, d., C4, str. 68
Rchów, *Orchów*, szad., Łasko, D4
Rdułtów zob. Rdułtówice
Rdułtówice-Góry zob. Rdułtówice
Rdułtów, *Rdułtów*, łącz., Rdułtów, d., B4, str. 36, 41, 54, 67
Redociny zob. Radociny
Reduchów zob. Raduchów
Rekle, rad., Rzaśna, F4
Rembielice, *Rębielice Szlacheckie*, wiel., Parzymiechy, F4
Rembieskie zob. Rębieskie
Rembieszów (Rębieszów), szad., Strońsko, D4
Remiszewice zob. Romiszowice
Restarzew Poduchowny zob. Rzestarczów
Retkinia, *Łódź-Retkinia*, brzez., Pabianice, d., D5, str. 68
Retnice zob. Ratnice
Rębielice Szlacheckie zob. Rembielice
Rębieskie (Rembieskie), *Stare Rębieskie*, szad., Korczów, D4
Rębieszów zob. Rembieszów
Ręczno zob. Rączno
Rędziny (Rądziny), rad., Żytne, G5
Rędziny, woj. krakowskie, Mstów, F4, str. 33, 76
Rękoraj, piotr., Srockie, D5
Rgielewo (Rgilewo, Rgilowo), *Rgilew*, łącz., Kłodawa, B4
Rochna zob. Ruchna
Rogaczów, *Rogaczew*, rad., Dąbrowa, G5
Rogaczówek, rad., Żytne, G5
Rogaszyce, ostrz., Rogaszyce, E2, str. 37
Rogaszyno Małe, *Orądky-część*, łącz., Piątek, B5
Rogaszyno Wielkie, *Rogaszyn*, łącz., Piątek, B5
Rogi, *Łódź-Rogi*, brzez., Łódź, C5
Rogi, rad., Chełm, G5
Rogoźno (Rogoszno), łącz., Gieczno, C5
Rogoźno, sier., Widawa, E4
Rogów (Rogowo), szad., Świeńce, B4
Rogów, sier., Turek, C3
Rogulice, łącz., Góra, B5
Rojków, szad., Marzenin, B4
Rojów, ostrz., Ostrzeszów, E2
Rokicie, *Łódź-Rokicie Stare*, brzez., Łódź, d., D5, str. 68
Rokiciny, brzez., Łaznowo, d., D5, str. 54, 67
Rokitnica, brzez., Stryków, C5
Rokitnica, szad., Łasko, D4
Rokszycze, piotr., Piotrków, E5, str. 75
Romartowo, *Romartów*, łącz., Wituń, d., B4, str. 59, 69
Romiszowice (Roniszowice), *Remiszewice*, piotr., Czarnocin, D5
Roscieszyn, *Pietruchy-część*, szad., Zadzim, C4
Roskowa Wola zob. Wola Roskowa
Rosocha, brzez., Będków, D5, str. 41
Rossosza, *Rososza*, szad., Marzenin, D4
Rossoszycza, szad., Rossoszycza, D3, str. 36
Rostoga zob. Kuźnica Kraszowicka
Rostowo = Rostowo (Rostowo Wielkie, Rostówko Wielkie), *Rostówko**, *Rustów*, orł., Łęki, B5
Rośle, *Rośle Duże*, łącz., Pieczewo, B4
Rowy, sier., Charthupia Wielka, D3
Rozdziały, *Rozdziały*, szad., Rossoszycza, D3
Rozdzin, *Roździn*, piotr., Parzno, d., E4, str. 67
Roźniatów, *Roźniatów*, szad., Wielonino, B4
Rozprza, miasto, piotr., Rozprza, E5, str. 29, 36, 42, 51
Rozrażew, *Łódź-Zarzew*, brzez., Łódź, d., C5, str. 43, 67
Roździn zob. Rozdzin
Roździały zob. Rozdziały
Roźniatowice, piotr., Łobodzice, E4
Roźniatów zob. Roźniatów
Rożny, rad., Radomskie, F5
Rożyce Fryjowe, *Rożyce Grochowe-część*, łącz., Leźnica Wielka, C4
Rożyce Sulimowe, *Sulimy*, łącz., Leźnica Wielka, C4
Rożyce Trojanowe, *Trojany*, łącz., Leźnica Wielka, C4
Rożyce Żmijowe, *Rożyce Żmijowe*, łącz., Leźnica Wielka, C4
Rożyce, *Rożyce*, łącz., Leźnica Wielka, C4
Równa = Równa, *Zakrzewo** (Zakrzew, Zakrzów), sier., Gruszczycze, D3
Rożyce Grochowe zob. Rożyce Fryjowe
Rożyce zob. Rożyce
Rożyce Żmijowe zob. Rożyce Żmijowe
Rszewko*, łącz., Kazimierz, C5
Rszewo, *Rszew*, łącz., Kazimierz, C5
Rubice, sier., Gruszczycze, D3
Ruchna, *Rochna*, młyn, brzez., Brzeziny, F4, str. 50
Ruda Pabianicka zob. Ruda
Ruda, łącz., Zgierz, C4
Ruda, młyn, rad., Dobryszycze, k., F5, str. 50, 66
Ruda, rad., Gidle, G5
Ruda, *Łódź-Ruda Pabianicka*, kuźnica, szad., Pabianice, d., D5, str. 51, 68
Ruda, *Rudzisko*, sier., Rzestarczów, E4
Ruda, sier., Męka, k., D3, str. 65
Ruda, wiel., Ruda, k./s., F3, str. 24, 37, 59, 66, 99, 100
Rudka, rad., Chełm, G6
Rudlice, wiel., Rudlice, E3, str. 37
Rudniczysko, ostrz., Mikorzyn, E2
Rudnik, brzez., Będków, D5
Rudniki, szad., Pięcnów, C3
Rudniki, wiel., Rudniki, F3, str. 37
Rudny, młyn, łącz., Gieczno, B5, str. 50

- Rudułtowiec (Rdułtowiec), *Rdułtowiec-Góry*, piotr., Gorzkowice, F5
 Rudzisko zob. Ruda
 Rusiec zob. Ruszcza
 Rusiecka Wola (Wiązowa Wola, Wola Rusiecka), *Wola Wiązowa*, sier., Rzestarów, E4
 Rusiny zob. Rysiny
 Russociny (Rusocin, Wola Karnkowska), *Rusociny*, piotr., Krzepczów, d., E5, str. 67
 Rustów zob. Rostowo
 Ruszcza (Rusiec), *Rusiec*, sier., Rzestarów, E4
 Ruszczyn, rad., Kamięsko, F5
 Ruszki zob. Rzuski
 Ruszków, sier., Brzeźno, E3
 Rybie, orł., Łęki, B5
 Rybitwy, łącz., Topola, B4
 Rybna, *Rybno*, wiel., Mykanów, d., G4, str. 28, 69
 Rybna*, woj. krakowskie, Mykanów, str. 28
 Rycerzewo, *Rycerzew*, łącz., Rdułtów, B4
 Rychłocice Małe, *Mała Wieś*, wiel., Rychłocice Wielkie, E3
 Rychłocice Wielkie, *Rychłocice*, wiel., Rychłocice Wielkie, E3, str. 36
 Rychłowice, wiel., Ruda, F3
 Rypułtowiec, szad., Pabianice, d., D5, str. 55, 68
 Rysiny (Rusiny), łącz., Bierzwienna Karczenna, A3
 Rzachta, *Żachta*, piotr., Bogdanów, E5
 Rzaśna, *Rzaśnia*, rad., Rzaśna, F4, str. 37, 59
 Rzaśno, orł., Bąkowo, d., B5, str. 67
 Rzechta Drużbińska zob. Rzekta
 Rzechta zob. Rzekta
 Rzeczków, *Rzeczków*, *Rzeczków Poduchowny*, piotr., Wolborz, d./s., D5, str. 70
 Rzeczyca x 2, szad., Zadzim, D4
 Rzeczyca, brzez., Rzeczyca, k., D6, str. 37, 51, 54, 65
 Rzejowice zob. Rzujevice
 Rzeki Małe, rad., Kłomice, G5
 Rzeki Wielkie, rad., Kłomice, G5
 Rzekta (Rzechta), *Rzechta*, sier., Skęcznów, C3
 Rzekta, *Rzechta Drużbińska*, szad., Drużbin, C3
 Rzekta, *Rzechta*, szad., Strońsko, D4
 Rzepiszów, *Rzepiszew*, szad., Szadek, D4
 Rzepki, piotr., Srockie, D5
 Rzerzeczyce, *Rzerzeczyce*, rad., Kłomice, G5
 Rzestarów (Rzeszetarów), *Restarzew Poduchowny*, sier., Rzestarów, d., E4, str. 36, 67
 Rzetnia, ostrz., Parznowo, E2, str. 36
 Rzętkowo, *Rzędków*, łącz., Słaboszewo, B4
 Rzęzawy (Żyrawy), sier., Goszczonów, d., C3, str. 67
 Rzgów, miasto, piotr., Rzgów, d., D5, str. 22, 36, 51-54, 68
 Rzotkwica (Rzotkwice), *Psary-część*, sier., Psary Korytkowskie, C3
 Rzuchowice, *Żuchowice*, piotr., Gorzkowice, F5
 Rzuchowo, *Rzuchów*, łącz., Chełmo, d., B3, str. 67
 Rzujevice (Rzujevice), *Rzejowice*, rad., Rzujevice, d., F5, str. 22, 36, 67
 Rzuski, *Ruszki*, orł., Bedlno, B5
 Rzycz zob. Bielawki
 Rzyć zob. Wola Wojsławska
 Rzymisko, sier., Miłkowice, C3
 Sadokrzyce I, *Sadokrzyce*, sier., Wróblów, D3
 Sadokrzyce II, *Podgorzuchy*, sier., Wróblów, D3
 Sadówka (Szadówka), brzez., Kozieł, C5
 Sadykierz (Kierz), brzez., Rzeczyca, k., D6, str. 51, 54, 65
 Sakowice (Żakowice), *Saków*, szad., Świeńce, B4
 Sangrodz (Sangroc, Sangrod), *Sangródz*, brzez., Małcz, D6
 Sany (Szany), *Sanie*, łącz., Bełdowo, C4
 Sarbice, szad., Wielanów, B3, str. 29, 51
 Sarnowo Małe, *Sarnówek*, łącz., Bełdowo, C4
 Sarnowo Wielkie, *Sarnów*, łącz., Dalikowo, C4, str. 54
 Sarnów, sier., Rzestarów, E4
 Sarnówek zob. Sarnowo Małe
 Samy, sier., Gruszczycy, D3
 Sapolno, *Sompolno*, miasto, woj. brzeskie kujawskie, Sapolno, A3, str. 39
 Szczukocice zob. Szczukocice
 Secemin, miasto, woj. sandomierskie, Secemin, G6
 Secówka zob. Soczewka
 Sekursko zob. Sobiekursko
 Seligi zob. Szeligi
 Sepułki, *Sempółki*, folwark, szad., Niewiesz, C3, str. 51
 Sęczkowo zob. Jackowo
 Sędki zob. Gumino-Sędki
 Sędów, szad., Wartkowice, C4
 Sędzice, sier., Wróblów, D3
 Sędziejowice, szad., Sędziejowice, d., D4, str. 36, 67
 Sidnica zob. Siłnica Wielka
 Siedlątków, szad., Pięcnów, C3, str. 85
 Siedlce, szad., Grabno, E4
 Siedlec, łącz., Siedlec, B4, str. 36, 40
 Siedlec, rad., Pajęczno, k., F4, str. 66
 Siedlec-Bazylija zob. Goszczyno-Bazylija
 Siedlewo = Siedlewo (Siedlowo-Kars, Siedlewko, Śledlewo), Sowki*, *Siedlew-Karsy*, łącz., Słaboszewo albo Witunia, B4
 Siedlewo-Drzykozy x 2, *Drzykozy*, łącz., Słaboszewo, B4, str. 22
 Siedlików, ostrz., Ostrzeszów, k., E2, str. 65
 Siedliska, sier., Kowale, C3
 Siedlowo-Kars zob. Siedlewo
 Siemczyce zob. Siemczyce
 Siemianice (Siemienice), wiel., Siemianice, F2, str. 37, 38
 Siemichów, *Siemichów*, sier., Brzyków, E3
 Siemienice Małe, *Siemieniczki*, orł., Łęki, B5
 Siemienice Wielkie, *Siemienice*, orł., Łęki, B5
 Siemienice zob. Siemianice
 Siemikowice, *Siemkowice*, rad., Siemikowice, F4, str. 37
 Siemki, *Siomki*, piotr., Milejów, E5, str. 75
 Siemkowice zob. Siemikowice
 Siemczyce (Siemczyce), łącz., Siedlec, B4
 Siemunia = Siemunia Lipowa*, Siemunia-Świniocha* (Siemunia-Świeniocha), *Simonia-część*, łącz., Domaniowo, C4
 Sieniec, wiel., Ruda, d., F3, str. 23, 59, 68
 Sienkielów zob. Konopnicka Wola
 Sierachowo zob. Sierochowo-Plebani
 Sieradz, miasto, sier., Sieradz, k., D3, str. 8, 14, 15, 19, 24, 25, 29, 36, 40-42, 44, 51, 53-55, 58, 60, 62, 65, 69, 75-78, 84-90, 99, 102
 Siernia (Sierznia), *Sierznia*, brzez., Skoszewy, C5, str. 54
 Sierochowo-Plebani (Sierachowo, Sierochowo Małe, Siroszewo-Plebani), *Bielawki-część*, łącz., Łąkoszyn, B5

- Sierosław, piotr., Srookie, D5
 Sierznia zob. Siernia
 Sierzpów (Sierpów), *Sierpów*, łącz., Łęczycza, B4
 Siewieruszki Małe (Siewieruszowice Małe), sier., Tokary, C3
 Siewieruszki Wielkie (Siewieruszowice Wielkie), sier., Tokary, C3
 Sięganów, szad., Marzenin, D4
 Siękielów zob. Górka Mała
 Sikucino, *Sikucin*, szad., Szadek, D4
 Silnica Wielka (Sidlnica), *Silnica*, rad., Żytno, G5
 Silniczka, rad., Maluszyn, G5
 Simonia zob. Siemunia
 Siomki zob. Siemki
 Siroszewo-Plebanksi zob. Sierochowo-Plebanksi
 Sitowie zob. Turzynowo
 Skarmirz (Skarbimirz), *Skalmierz*, sier., Staw, D3
 Skarydzów (Skaradzów), *Skarydzew*, ostrz., Wyszczanów, E2, str. 24
 Skarzyno Małe⁺, sier., Przespolewo, C3
 Skarzyno Wielkie, *Skarżyn*, sier., Przespolewo, C3, str. 73
 Skąpa, rad., Sulimierzycze, F4
 Skęcznów = Skęcznów, Skęcznówek^{*}, *Skęczniew*, sier., Skęcznów, C3, str. 36
 Skleczyki, *Skłęczki*, łącz., Łąkoszyn, B5
 Skłoty = Skłoty, Borski^{*} (Borzki), *Skłoty*, łącz., Nowe, B4
 Skobielice (Skowielice), łącz., Grzegorzewo, d., B3, str. 67
 Skomlin, wiel., Skomlin, k., F3, str. 24, 37, 66, 78, 100
 Skoszewy, *Skoszewy Stare*, miasto, brzez., Skoszewy, C5, str. 23, 36, 51
 Skotniki Głębokie = Skotniki Głębokie, Skotniki Liszowe^{*}, *Skotniki*, szad., Uniejów, B3
 Skotniki, łącz., Góra, B5
 Skotniki, łącz., Zgierz, C5
 Skowielice zob. Skobielice
 Skrobaczów zob. Ostrówek
 Skromnica, łącz., Leźnica Wielka, d., B4, str. 68
 Skrzyszewy zob. Skrzyszewo Małe, Skrzyszewo Wielkie
 Skrzydlów Mały, *Skrzydłów*-część, rad., Mstów, d., G5, str. 69
 Skrzydlów Wielki, *Skrzydłów*-część, rad., Mstów, G5
 Skrzyn zob. Skrzynno
 Skrzynki, brzez., Małcz, D6
 Skrzynki, sier., Słomów, C3
 Skrzynki-Bangierze (Skrzynki-Bangierze), *Skrzynki*, łącz., Słoboszewo, B4
 Skrzynno (Skrzyn), wiel., Rudlice, E3
 Skrzyszewo Małe, *Skrzeszewy*-część, orł., Żychlin, A5
 Skrzyszewo Wielkie, *Skrzeszewy*-część, orł., Żychlin, A3, str. 54
 Skubaczów zob. Ostrówek
 Skubiejki zob. Boczki-Skubiejki
 Skubiki zob. Boczki-Skubiejki
 Słoboszewo (Sławoszewo), *Sławoszew*, łącz., Słoboszewo, B4, str. 36, 48
 Słoboszewo Małe⁺ (Kałęczynno, Sławoszewo Małe), łącz., Słoboszewo, B4
 Sławęcino, *Sławęcín*, łącz., Słoboszewo, B4
 Sławoszew, Sławoszewo zob. Słoboszewo
 Słodków zob. Złotków
 Słomków Mokry zob. Słonków Mokry
 Słomków Suchy zob. Słonków Suchy
 Słomów (Słomowo, Słomów-Chróściel), *Słomów Kościelny*, sier., Słomów, B3, str. 37, 41
 Słomów Górny (Słomów Andrzejewy), sier., Słomów, B3
 Słomów Kościelny zob. Słomów
 Słomów-Chróściel zob. Słomów
 Słonków Mokry, *Słomków Mokry*, sier., Wróblów, D3
 Słonków Suchy, *Słomków Suchy*, sier., Wróblów, D3
 Słostowice, rad., Kamieńsko, F5
 Słowik zob. Krzeszewo Słowikowe
 Słubska zob. Słupska
 Sługi, łącz., Góra, d., B5, str. 68
 Słupeczka (Słupca) x 2, łącz., Bierzwienna Karczemna, d./s., A3, str. 54, 67
 Słupia (Słupy), wiel., Opatów, F2
 Słupska (Słubska), *Słupsko*, wiel., Chotów, F3, str. 24
 Słupy zob. Słupia
 Smarzewka (Smarszewa, Smarzewa), *Smarzew*, łącz., Pieczewo, d., B4, str. 67
 Smarzewo, *Smarzew*, brzez., Szczawin, C5
 Smarzów, *Smarzew*, sier., Wróblów, D3, str. 73, 85
 Smaszków Wielki = Smaszków Wielki, Smaszków Mały^{*}, *Smaszków*, sier., Błaszki, D3
 Smolice x 2 (Smolice Wielkie i Małe, Górne i Dolne), brzez., Stryków, C5, str. 25
 Smolice, łącz., Grabowo miasto, B4, str. 25
 Smolny, *Smolniki*, młyn, ostrz., Grabów, k., D2, str. 25, 50, 66
 Smotryszów, rad., Dmynin, F5
 Smólsko, *Smulsko*, sier., Boleszczyno, d., C3, str. 67
 Sobaków Mały, *Sobakówek*, piotr., Gorzkowice, F5
 Sobaków Wielki, *Sobaków*, piotr., Gorzkowice, F5
 Sobiekursko, *Sekursko*, rad., Żytne, G5
 Sobień (Sobieny), łącz., Bełdowo, d., C4, str. 68
 Sobiepany, szad., Grabno, D4
 Sobki (Sopki), piotr., Parzno, d., E4, str. 67
 Sobocka Wieś (Sobota Wieś, Sobótka), orł., Sobota, B5, str. 54
 Soborzyce zob. Wszeborzyce
 Sobota Wieś zob. Sobocka Wieś
 Sobota, miasto, orł., Sobota, B5, str. 21, 36, 51, 55
 Sobótka zob. Sobocka Wieś
 Sobótka (Sobota), łącz., Sobótka, k., B4, str. 36, 41, 54, 65, 73
 Sobótka, łącz., Chełmo, d., B3, str. 67, 77, 78
 Socha Wielka = Socha Wielka, Socha Mała^{*}, *Socha*, sier., Warta, D3
 Soczewka, *Secówka*, młyn, rad., Radomskie, k., F5, str. 50, 66
 Sokola Góra (Sokolagóra), rad., Wielgi Młyn, F5
 Sokola Góra, łącz., Parzyczów, C4
 Sokolniki I, II, *Sokolniki*, *Sokolniki-Maszkowice*, łącz., Modlna, C5
 Sokolniki, wiel., Sokolniki, k., E3, str. 37, 41, 55, 65, 77, 78
 Sokołowo, *Łódź-Sokołów*, łącz., Zgierz, C5, str. 51, 54
 Sokołów, sier., Goszczonów, C3
 Sokołów, sier., Sieradz, k., D3, str. 66
 Sokołówko (Sokołów), *Sokolówek*, orł., Żychlin, A5
 Solca Mała, łącz., Solca Wielka, d., B4, str. 68
 Solca Wielka, łącz., Solca Wielka, d., C4, str. 22, 36, 67, 68
 Sołek zob. Śleszyno-Sołek
 Sompolno zob. Sapolno
 Sopel zob. Ziewanice Soplowe
 Sopki zob. Sobki
 Sowczygaj (Gaj), *Podgajew*, orł., Kaszewo, B5
 Sowki zob. Siedlewo

- Sójki zob. Jaryszek
- Spała (Wspała), młyn, brzez., Inowłodz, k., D6, str. 50, 65
- Spędoszyn (Spędoszyno), szad., Wartkowie, C4
- Spicymierz (Spicymirz), szad., Spicymierz, d., C3, str. 25, 29, 36, 39, 40, 67
- Spicymierz zob. Malczewski
- Srebrna (Śrzebrna), łącz., Grabowo miasto, B4
- Srebrna zob. Śrzebrna
- Srockie, *Srock*, piotr., Srockie, d./s., D5, str. 22, 36, 48, 67
- Sromotka, *Sromutka*, piotr., Łobodzice, E4
- Stanisławice (w XVIII w. Stanisławice Tarnowskie), orł., Bedlno, D5
- Stanisławice Tarnowskie zob. Stanisławice
- Stanisławice Większe (Stanisławice-Bedlno? w XVIII w. Stanisławice Orłowskie), *Baranowizna*, orł., Bedlno, B5
- Stanisławice, rad., Borzykowa, G5
- Stara Brzeźnica zob. Stare Miasto
- Stara Gazomia zob. Gazomia
- Stara Kuźnica, ostrz., Doruchów, E2
- Stara Łódź (Łódź Stara), *Łódź-Śródmieście-część*, brzez., Łódź, d., C5, str. 67
- Stara Wieś zob. Bielice, Piczków
- Stara Wola** (Wola Stara), sier., Władawa, str. 48, 49
- Starachanów, sier., Goszczonów, C3
- Starce, sier., Brzeźno, E3
- Starczyny**, szad., Wygielzów, str. 48
- Stare Boczki zob. Boczki
- Stare Gałkowiec zob. Gołkowiec
- Stare Miasto, *Stara Brzeźnica*, rad., Brzeźnica, k./m./d., F4, str. 23, 60, 66, 70, 76
- Stare Pławno zob. Pławno Stare
- Stare Psary zob. Psary
- Stare Rębieskie zob. Rębieskie
- Stare Krzepice (Krzepice Stare), *Starokrzepice*, wiel., Stare Krzepice, k., G3, str. 24, 32, 37, 66
- Staromice zob. Czartki Staromice
- Stary Koniecpol zob. Koniecpole
- Stary Kromolin zob. Kromolin
- Stary Szczerców (Stary Szczyrców, Szczercowska Wieś), *Szczercowska Wieś*, sier., Rzestarczów i Szczerców, k., E4, str. 66
- Stary Tuszynek (Tuszynek, Wieś Tuszyńska), *Tuszynek Starościński*, piotr., Stary Tuszynek, k., D5, str. 34, 36, 64, 65
- Starzenice, wiel., Ruda, d., F3, str. 68
- Starzyce, brzez., Tobiasze, D6
- Starzyny, łącz., Chodowo, C4
- Starzyny-Czestki, *Starzynki*, łącz., Chodowo, C4
- Staszów zob. Miłaczów-Staszów
- Staw, miasto, sier., Staw, D3, str. 37, 51, 77
- Staw, wiel., Wydrzyn, E3, str. 75
- Stawek, wiel., Wydrzyn, E3, str. 75
- Stawki, *Feliksówka*, brzez., Brzeziny, C5
- Stawowa Wieś zob. Idzikowice
- Stemplew zob. Stęplów
- Stępka, *Stępki*, młyn, rad., Dobryszycie, k., F5, str. 50, 66
- Stęplów (Stęplowo), *Stemplew*, szad., Świeńce, B4
- Stęszycie Grzymaline (Stęszycie Średnie), *Stęszycie*, szad., Korczów, D4
- Stęszycie Rospierskie, *Opiesin*, szad., Korczów, D4
- Stęszycie Tymieńskie, *Tymienice*, szad., Korczów, D4
- Stobiecko, *Stobiecko Miejskie*, rad., Radomskie, m., F5, str. 60
- Stobiecko-Marciszowo (Stobiecko), *Stobiecko Szlacheckie*, rad., Radomskie, F5
- Stobnica, piotr., Rączno, d., F6, str. 69
- Stoczki, sier., Chojne, D3
- Stodołki = Stodołki (Kłoski, Kłoski-Stodołki), Dobnia* (Dobina), Żydowo*, *Stodołki-część*, łącz., Łąkoszyn, B5
- Stodołki zob. Raczyki
- Stok, sier., Wojków, D3
- Stoki, *Łódź-Stoki*, brzez., Mileski, C5
- Stolec = Stolec (Stolec Wielki), Stolec Mały*, sier., Stolec, E3, str. 36
- Strachocice, sier., Miłkowice, C3
- Stradzew zob. Stradzów
- Stradzewko, Stradzewko-Łąznino, Stradzewo zob. Łąznino
- Stradzewo, *Stradzew*, orł., Plecka Dąbrowa, B5
- Stradziec, *Strojec*, wiel., Stradziec, d./s., F3, str. 37, 69, 76
- Stradzów = Stradzów (Straszów), Wola Stradzowska* (Wola Drozdziakowa), *Stradzew*, piotr., Krzepczów, E5
- Stradzów zob. Kaczki-Stradzów
- Stradzów, *Stradzew*, szad., Korczów, D4
- Straszkowo Małe (Straszkowo Małe), *Straszkówka*, łącz., Kłodawa, B4
- Straszkowo Wielkie (Straszkowo Wielkie), *Straszków*, łącz., Kłodawa, B4
- Straszów zob. Stradzów
- Straszów, piotr., Rozprza, E5
- Strobin, wiel., Osjaków, E3
- Strojec zob. Stradziec
- Strońsko, szad., Strońsko, D4, str. 36, 48
- Stróża zob. Giezmów
- Stróża, rad., Sulimierzyce, F4
- Strugienice, orł., Zduny, d., B5, str. 54, 67
- Stryje Księżę (Stryje-Bartoszewy), szad., Borzyszwice, D4
- Stryje Paskowe, szad., Borzyszwice, D4
- Stryków, miasto, brzez., Stryków, C5, str. 36, 51, 55, 76-78
- Strzałki, sier., Burzenin, E3
- Strzałkowiec zob. Radziechowice
- Strzałków, rad., Radomskie, d., F5, str. 70
- Strzaskowo Małe zob. Strzaskowo Małe
- Strzaskowo Wielkie zob. Strzaskowo Wielkie
- Strzeblewo = Brzeźnica*, Strzeblewo Małe*, Strzeblewo Wielkie*, *Strzeblew*, łącz., Solca Wielka, C4
- Strzegocino (Strzegocin), *Strzegocin*, łącz., Strzegocino, B5, str. 36
- Strzelce (Strzelca), *Strzelce Wielkie*, rad., Brzeźnica, F4
- Strzelce, *Strzelce Małe*, rad., Chełm, F5
- Strzeszek zob. Kaczki-Strzeszek
- Strzeszów (Strzeszowice), *Strzyżew*, ostrz., Kotłów, D2, str. 76
- Strzyżowice (Strzeżowice), *Strzyżewice*, piotr., Parzno, d., E4, str. 67
- Studzianki, piotr., Chorzęcin, D6
- Stypuły = Stypuły, Głowaczowice* (Głowaczewice), szad., Marzenin, D4, str. 46
- Subina zob. Szubina
- Sucha Dolna zob. Sucha Podleśna
- Sucha Góra, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Sucha Podleśna* (Sucha-Podleśne), *Sucha Dolna*, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Sucha Wola (Wola Sucha), *Suchowola*, rad., Rząsna, F4
- Sucha, sier., Kamionacz, k., D3, str. 65
- Suchocice, piotr., Druźbice, E5, str. 75
- Suchoczase (Suchoczasy), *Suchoczasy*, szad., Szadek, D4
- Suchodoły zob. Bielice-Suchodoły
- Suchorzyno I (Suchorzyn), *Suchorzyn*, szad., Druźbin, C3

- Suchorzyno II (Suchorzyn), *Dybów*, szad., Družbin, C3
- Suchowola zob. Sucha Wola
- Sudzin Mały zob. Suldzin Mały
- Sudzin zob. Suldzin
- Sudzinek zob. Suldzin Mały
- Sułątkowice, *Ślądkowice*, szad., Dłotów, d., D4, str. 68
- Suldzin (Sudzin), *Sudzin*, rad., Maluszyn, G6
- Suldzin Mały (Sudzin Mały), *Sudzinek*, rad., Maluszyn, G6
- Sulejów, miasto, piotr., Sulejów, d., E6, str. 21, 36, 51, 68, 71
- Sulmierzyce, *Sulmierzyce*, rad., Sulmierzyce, F4, str. 37
- Sulimów Mały (Sulimówko), *Sulmówek*, sier., Goszczonów, C3
- Sulimów Wielki, *Sulmów*, sier., Goszczonów, C3
- Sulimy zob. Rożyce Sulimowe
- Suliszowice (Suliszewice), *Suliszewice*, sier., Staw, D3
- Sulmierzyce zob. Sulmierzyce
- Sulmów zob. Sulimów Wielki
- Sulmówek zob. Sulimów Mały
- Sułkowice, łącz., Piątek, B5
- Sutemosty zob. Sutymost
- Sutków, *Cudków*, rad., Wszeborzyce, d., G5, str. 68
- Sutymost (Sutemosty), *Sute Mosty*, piotr., Milejów i Witów, d., E5, str. 68, 69
- Swarawa, *Sworawa*, łącz., Tur, d., C4, str. 67
- Swędowo (Swędów), *Swędów*, *Swędów Szlachecki (Swędówek)*, brzez., Szczawin, k./s., C5, str. 44, 66
- Święchów, *Śmiechów*, szad., Namysłów, C3
- Świędzieniowice (Święzieniewice), *Swędzieniejewice*, szad., Marzenin, D4
- Swoliszewice Mniejsze (Swodzisowice Mniejsze, *Swoliszewice Małe*, piotr., Nagórzyce, d., E6, str. 67
- Swoliszewice Większe (Swodzisowice Większe, *Swoliszewice Duże*, piotr., Nagórzyce, d., E6, str. 67
- Sworawa zob. Swarawa
- Sycanów, szad., Sędziejowice, D4
- Syców, miasto, Śląsk, Syców, E1, str. 74, 78
- Sypino (Szypino), *Sypin*, łącz., Gieczno, B5, str. 23
- Syski zob. Szyszki
- Szadek, miasto, szad., Szadek, k., D4, str. 14, 23, 29, 36, 39, 40, 51, 53, 60, 66, 77, 78
- Szadkowice (Szatkowice), szad., Szadek, k., D4, str. 66
- Szadów Arcybiskupi (Szadowo Księża), *Szadów Księży*, sier, Turek, d., B3, str. 67
- Szadów Mikołajowy, *Szadów Pański*, sier., Turek, B3
- Szadówka zob. Sadówka
- Szakielów zob. Konopnicka Wola
- Szałajdy zob. Bielice Rajskie
- Szamowo, *Szamów*, łącz., Witunia, B4
- Szany zob. Sany
- Szarów Kanoniczny, *Szarów Księży*, szad., Uniejów, d., C4, str. 68
- Szarów, *Szarów Pański*, szad., Uniejów, C4
- Szatan zob. Miroszewice
- Szatkowice zob. Szadkowice
- Szczawin = Szczawin (Szczawino), Szeligi*, brzez., Szczawin, k., C5, str. 36, 66
- Szczawno, sier., Burzenin, E3
- Szczepanowice, piotr., Mierzyn, F3
- Szczepocice, *Szczepocice Prywatne, Szczepocice Rządowe*, rad., Radoskie, d./s., F5, str. 70
- Szczercowska Wieś zob. Stary Szczerców
- Szczerców (Szczyrców), miasto, sier., Szczerców, k., E4, str. 36, 51, 66, 75, 77
- Szczudłów (Ostrówek-Szczudłów), orł., Łowicz-Św. Ducha, d., B6, str. 67
- Szczukocice (Szcukocice), piotr., Gorzkowice, F5
- Szczukwin, piotr., Stary Tuszyn, d., D5, str. 67
- Szczyrców zob. Szczerców
- Szczyt zob. Wola Szczytna
- Szczytów, *Szczyty*, łącz., Kałowo, C4
- Szczyty zob. Szczytów, Wola Szczytna
- Szczyty, wiel., Szczyty, F4, str. 31, 37, 41
- Szeligi (Seligi), *Seligi*, orł., Bielawy, B5
- Szeligi zob. Szczawin
- Szenczyce zob. Szynczyce
- Szewce Nadolne, orł., Bedlno, B5
- Szewce Nagórne, orł., Bedlno, B5
- Szewce Owsiane, orł., Bedlno, B5
- Szłapy (Górne Szłapy?), łącz., Słaboszewo, B4
- Szłop, *Człopki*, młyn, sier., Boleszczyno, d., C3, str. 50, 67
- Szołajdy Dębowcowe, *Szołajdy*, łącz., Krośniewice, C3
- Szołajdy Kujawkowe+ (Szołajdy), łącz., Chodowo Większe, B4
- Szpakowe Łęki (Łąki Wielkie), *Łęki Szlacheckie*, piotr., Rączno, F5
- Szubina (Subina), łącz., Nowe, A5
- Szubsk Duży zob. Mikołajki
- Szubsko Małe, *Szubsk-Towarzystwo*, łącz., Nowe, B4
- Szubsko Wielkie, *Szubsk Duży-część*, łącz., Nowe, B4
- Szydłów, łącz., Kazimierz, C4
- Szydłów, piotr., Piotrków, E5
- Szydłówek zob. Wola Szydłowska
- Szymanowice, orł., Zduny, d., B5, str. 67
- Szymany, sier., Boleszczyno, C3
- Szynczyce (Szenczyce), piotr., Czarnocin, D5
- Szynkielew zob. Górka Mała
- Szynkielów zob. Konopnicka Wola
- Szypino zob. Sypino
- Szyszki, *Syski*, piotr., Sroćkie, D5
- Szyszków, wiel., Danków, F4
- Śladkowo Nagórne, *Śladków Górny*, łącz., Gieczno, B5
- Śladkowo Wielkie, *Śladków Rozlazły*, łącz., Gieczno, B5
- Śladkowo Zalesne, *Śladków Podlesny*, łącz., Gieczno, B5
- Śladkowice zob. Sułątkowice
- Śledlewo zob. Siedlewo
- Śleszyno Małe, *Śleszynek*, orł., Śleszyno-Solek, B5, str. 46
- Śleszyno Wielkie, *Śleszyn Wielki*, orł., Śleszyno-Solek, B5, str. 46
- Śleszyno-Solek*, orł., Śleszyno-Solek, d., B5, str. 36, 46, 70
- Śliwniki, *Śliwniki Stare*, łącz., Solca Wielka, C4
- Śmiechów zob. Święchów
- Śniatowa zob. Moskowice
- Śniatowa, *Śniatowa-część*, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Śrzebma (Śrzebrzno), *Srebrna*, łącz., Kazimierz, D5
- Śrzebrzna zob. Srebrna
- Świące zob. Ostrówek
- Świątki zob. Koszatka
- Świątkowice zob. Świątkowice
- Świątniki, piotr., Wolborz, d., D5, str. 67
- Świątniki, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 68
- Świba, ostrz., Świba, d./s., E2, str. 33, 37, 69
- Świechowo, *Świechów*, orł., Oporów, A5

- Świeńce (Świńce), *Świnice Warckie*, szad., Świeńce, B4, str. 36
- Świerzów (Świrczów), sier., Widawa, E4
- Świerzów, *Piotrków Trybunalski-Świerzów*, piotr., Piotrków, d., E5, str. 67
- Świerczyńsko Małe, *Truszczanek*, piotr., Rozprza, E5
- Świerczyńsko Wielkie, *Świerczyńsko*, piotr., Rozprza, E5
- Świerznica zob. Radomskie
- Świerżyny (Świerżyny, Świżyn), *Świerżyny*, szad., Strońsko, D4
- Święciny = Święciny Wielkie, Święciny Małe*, łącz., Grochowo, A4
- Świątkowice, *Świątkowice*, wiel., Lututów, E3, str. 24
- Świnary (Świniary), *Świniary*, łącz., Strzegocino, B5
- Świnice Warckie zob. Świeńce
- Świńsko, brzez., Chorzęcin, D6
- Świńce zob. Świeńce
- Świrczów zob. Świerczów
- Świżyn zob. Świerżyny
- Tadzin zob. Zawady
- Tarnowo Wielkie = Tarnowo Wielkie, Tarnowo Piwki*, *Tarnów*, orł., Bełdno, B5
- Tarnowo-Groszki zob. Groszki
- Tarnowska Wola zob. Wola Małecka
- Tarnówka, łącz., Bierzwienna Karciemna, A4
- Tarnówka, łącz., Dąbie, B4
- Tarnówka, łącz., Grzegorzewo, B3
- Tarnówka, szad., Szadek, D4
- Tarnówka-Kielce zob. Kielce
- Tarnówko zob. Groszki
- Tądów Niski, *Tądów Dolny*, sier., Jeziersko, C3
- Tądów Wysoki, *Tądów Górny*, sier., Jeziersko, C3
- Tążowy (Tążewy, Wola Tążowa, Wola Zbrożek), *Tążewy*, piotr., Stary Tuszyn, D5
- Tchórzyniec zob. Torzyniec
- Tobiasze (Tobiaszewice), brzez., Tobiasze, D6, str. 37, 39
- Tobolice, łącz., Domaniewo, C4
- Tobołki zob. Zagrobki
- Tokary Małe, *Gozdów*, sier., Tokary, C3
- Tokary, sier., Tokary, C3, str. 37
- Tokarzew, *Tokarzew*, ostrz., Mikożyn, E2
- Tomaszów Mazowiecki-Niebrów zob. Niebrów
- Tomawa, piotr., Mierzyn, F5
- Tomczyce, orł., Plecka Dąbrowa, B5
- Tomisławice zob. Tumisławice
- Tomusin (Tumuszyño), *Tumusín*, łącz., Kałowo, C4
- Toplin, wiel., Skomlin, k., F3, str. 66, 100
- Topola Katowa x 2 (Topola Nadolna, Topola Nagórna), łącz., Łęczycza, D4, str. 83
- Topola x 3, *Topola Królewska*, *Topola Szlachecka*, *Topola Poduchowna*, łącz., Topola, k./s., B4, str. 36, 41, 43, 54, 65, 76-78, 80, 81
- Toporów, miasto, wiel., Mierzyce, d./s., F3, str. 34, 41, 52, 59, 68, 78
- Torzyniec (Tchórzyniec), *Torzeniec*, ostrz., Wyszaków, E2
- Towalców, *Tuwalczew*, sier., Kalinowa, D3
- Trąbaczów zob. Trębaczów
- Tretki = Tretki, Igrzyska*, orł., Śleszyno-Solek, B5
- Trębaczów (Trąbaczów), wiel., Trębaczów, F4, str. 31, 37, 38
- Trojaki** (Trojanki), szad., Strońsko, str. 48
- Trojany zob. Rożyce Trojanowe
- Trupianka, łącz., Kazimierz, C4
- Truskawiec, łącz., Tur, C4
- Truszczanek zob. Świerczyńsko Małe
- Trzcienca, *Trzcienica*, wiel., Trzcienca, F2, str. 34, 37
- Trzebce (Trzepce), rad., Wielgi Młyn, F5
- Trzebiczna*, szad., Męka, k./s., D4, str. 66
- Trzebień, wiel., Opatów, F2
- Trzemsze, sier., Słomów? B3
- Trzepce zob. Trzebce
- Trzempnica = Trzempnica, Osiny* (Osinki), piotr., Bęczkowice, F5
- Tubądzin, sier., Tubądzin, D3, str. 36
- Tuklęcz, *Klęcz*, sier., Rzestarzów, E4
- Tum Poduchowny zob. Kościół
- Tumisławice (Tomisławice), *Tomisławice*, sier., Warta, D3
- Tumusín, Tumuszyno zob. Tomusin
- Tur, łącz., Tur, C4, str. 36
- Turek, miasto, sier., Turek, d., B3, str. 27, 37, 40, 51, 54, 67, 77, 78
- Turkowice, sier., Turek, d., C3, str. 67
- Turów, wiel., Chotów, m., F3, str. 60, 100
- Turzynowo (Turzynów) = Turzynowo, Sitowie*, *Turzynów*, łącz., Rdułów, E4
- Tuszyn, miasto, piotr., Stary Tuszyn, k., D5, str. 22, 25, 33, 34, 51, 53, 65, 73, 77
- Tuszynek Starościński zob. Stary Tuszyn
- Tuszynek zob. Bełdowo
- Tuszynek zob. Stary Tuszyn
- Tuwalczew zob. Towalców
- Twardosławice, piotr., Piotrków, E5
- Tworowice, rad., Rzujewice, F5
- Tychów, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 67
- Tyczyn, sier., Burzenin, k., D4, str. 66
- Tymianka zob. Karsznice
- Tymianka, brzez., Kozieł, C5
- Tymienica, łącz., Góra, k./s., D4, str. 65
- Tymienice zob. Stęszyce Tymieńskie
- Tymionka zob. Karsznice
- Ubysław, folwark, szad., Uniejów, d., C3, str. 51, 67
- Ucisko zob. Hucisko
- Ujazd, łącz., Tur, C4
- Ujazd, miasto, brzez., Ujazd, D6, str. 37, 51, 55, 74
- Ulesie, rad., Dąbrowa, G5
- Ułany, szad., Uniejów, C4
- Uniejów, miasto, szad., Uniejów, d., C3, str. 21, 33, 34, 36, 40, 41, 51, 53-55, 67, 70, 77, 78
- Unienie, *Umień*, *Umień Poduchowny*, łącz., Unienie, B3, str. 36, 44
- Uniesławowo zob. Pęgowo-Uniesławowo
- Unków, *Uników*, *Uników Kapitulny*, sier., Unków, d./s., E3, str. 29, 36, 44, 59, 67
- Upale = Upale Wielkie*, Upale Małe*, łącz., Słaboszewo, B4
- Upuszczów, *Upuszczew*, sier., Góra, D3
- Urbanice, wiel., Ruda, F3
- Urzecze, orł., Sobota, d., B5, str. 54, 67
- Ustków, sier., Jeziersko, C3
- Uszczanowice (Uszczonowice), *Łuszczanowice*, rad., Sulimierzyce, k., F4, str. 55, 66, 75
- Uszczyn, piotr., Witów, k., E5, str. 66, 75
- Uta Kamocka zob. Wola Hucka
- Uta zob. Huta
- Uwiellino (Uwiellino?, Uwiellino, Wielinek), *Uwiellino*, łącz., Witunia, B4
- Wadłów (Wadłów), *Wadlew*, piotr., Drużbice, d., D5, str. 67
- Waglczewo = Waglczewo (Wagczewo, Waglczewo), Waglczewo

- Małe*, Wąglczewo Wielkie*, *Wąglczew*, łącz., Leźnica Mała, B4
- Walewo (Walewo-Nierostęp, Walewo-Niewstęp, Walowo), *Walew*, łącz., Słaboszewo, B4
- Waliknowy, *Walichnowy*, wiel., Waliknowy, E3, str. 37, 75
- Waliszewo, *Waliszew*, orł., Waliszewo, B5, str. 36
- Walków, wiel., Osjaków, E3
- Walowo zob. Walewo
- Wały = Wały, Wnory*, łącz., Łąkoszyn, B5
- Warcholów (Warcholowo), *Warcholów Stary*, orł., Waliszewo, C5
- Warczyce zob. Warszyce
- Wardzyń zob. Warzyn
- Wargawa Stara (Warga Stara, Wargawa-Niuska, Wargowo), łącz., Witunia, B4
- Wargawa-Budki (Wargawa-Dutki?, Wargawa-Budek), *Wargawka-część*, łącz., Witunia, B4
- Warszewice zob. Wawrzyszewice
- Warszyce (Warczyce), łącz., Gieczno i Modlna, C5, str. 33
- Warta, miasto, sier., Warta, k., D3, str. 36, 40, 41, 48, 51, 53, 65, 77
- Wartałki*, *Wartoły*, łącz., Rdułtów, B4
- Wartkowice, szad., Wartkowice, C4, str. 36, 78
- Warzyn, *Wardzyń*, piotr., Czarnocin, d., D5, str. 68
- Wawrzyszewice, *Warszewice*, brzez., Skoszewy, C5
- Wąglczewo zob. Wąglczewo
- Wąglin (Węglów), rad., Kodrąb, F5
- Wąglowice (Wąglewice), *Wąglewice*, wiel., Cieszęcín, E2, str. 25
- Wąglczów, *Wąglczew*, sier., Wąglczów, k., D3, str. 36, 65
- Wąkczew zob. Wąglczewo
- Wąsosze, *Wąsosz Dolny*, *Wąsosz Górny*, wiel., Wąsosze, k., F4, str. 23, 28, 37, 66
- Wdowin = Wdowin, Wola Wilkowa* (Wilkowa Wola, Wola Wdowińska), piotr., Drużbice, E5
- Welszczyce (Wieszczyce), *Wieścice*, szad., Uniejów, d., C3, str. 51, 67
- Werowo zob. Wyrowo
- Wesołka, szad., Borzyszowice, D4
- Westków zob. Binków
- Wędrzyńska Wola (Wola Wądrzyńska, Wola Wodryńska), *Wola Wydrzyna*, rad., Sulimierzycy, F4
- Węglewice (Węglewic, Węglowice Wielkie), łącz., Witunia, B4
- Węglewice zob. Wąglowice
- Węglowice Wielkie zob. Węglewice
- Węglów zob. Wąglin
- Wiaderne (Wiaderna), *Wiaderno*, piotr., Nagórzyce, d., D6, str. 67
- Wiącki zob. Więckowy
- Wiączeń Leśny (Wiączeń Mały), *Łódź-Wiączyń Górny*, brzez., Milewski, k., C5, str. 66
- Wiączeń Polny (Wiączeń Wielki), *Łódź-Nowosolna*, brzez., Mileski, k., C5, str. 66
- Wiązowa Wola zob. Rusiecka Wola
- Wichrowo, *Wichrów*, łącz., Łęczycza, d., B4, str. 70
- Wiczkowice, *Wilczkowice*, łącz., Łęczycza, k./s., B4, str. 54, 65, 81
- Widawa, miasto, sier., Widawa, E4, str. 36, 48, 49, 51, 75, 77
- Widawka, rad., Kodrąb, F5
- Widzewnica (Widzew, Widzów), *Łódź-Widzew-część*, brzez., Łodzka, d., C5, str. 67
- Widzów, rad., Kruszyna, G4
- Wiechucice Małe, *Wiechutki*, sier., Sieradz, D3
- Wiechucice Wielkie, *Wiechucice*, sier., Sieradz, k., D3, str. 58, 65
- Wielanów, *Wilamów*, szad., Wielanów, B3, str. 28, 36
- Wielanówko, *Wilamówka*, szad., Wielanów, B3
- Wielenino, *Wielenin*, szad., Wielenino, d., B4, str. 36, 55, 67
- Wielga Wieś (Wielga Wieś Parzynczewska), *Wielka Wieś Stara*, łącz., Parzynczów, C4
- Wielga Wieś (Wielka Wieś Piotrkowska), *Piotrków Trybunalski-Wielka Wieś*, piotr., Piotrków, k., E5, str. 55, 65, 91, 94-97
- Wielga Wieś (Wielka Wieś), *Wielka Wieś*, szad., Szadek, k., D4, str. 21, 40, 66
- Wielga Wieś Parzynczewska zob. Wielga Wieś
- Wielga Wieś zob. Dąbrówka-Wielga Wieś
- Wielga Wieś, *Wielka Wieś*, sier., Burzenin, E4
- Wielgi Młyn, *Wielgomłyn*, *Wielgomłyn* *Poduchowne*, rad., Wielgi Młyn, d./s., F5, str. 36, 41, 70
- Wielgie zob. Wielkie
- Wielgiłak (Łąk), *Łęg Wielki*, szad., Wielanów, D3, str. 29, 51
- Wielgomłyn Poduchowne zob. Wielgi Młyn
- Wielgomłyn zob. Wielgi Młyn
- Wielgopole zob. Wielopole
- Wielinek zob. Uwielinko
- Wielka Wieś Piotrkowska zob. Wielga Wieś
- Wielka Wieś Stara zob. Wielga Wieś
- Wielka Wieś zob. Wielga Wieś, Dąbrówka-Wielga Wieś
- Wielkie, *Wielgie*, wiel., Stolec, E3
- Wielopole = Wielopole (Nowopole, Wielgopole), Minisowa*, piotr., Drużbice, E5
- Wieluń, miasto, wiel., Wieluń, k., F3, str. 8, 9, 15, 24, 29, 34, 37, 40, 41, 52-55, 58, 60, 62, 65, 69, 74-78, 86, 98-103
- Wierslas zob. Wierzchlas
- Wieruszów, miasto, wiel., Wieruszów, E2, str. 24, 29, 33, 37, 38, 41, 48, 52, 55, 62, 69, 77, 78
- Wierzanowo zob. Wyrzanowo
- Wierzbica, rad., Radomskie, F5
- Wierzbie, wiel., Wierzbie, k., F3, str. 37, 65, 100
- Wierzbna (Wierzbno, Wirzbna), *Aleksandrów*, łącz., Zgierz, C4
- Wierzbowa (Wierzbowa Derslai), *Wierzbowa-Derszej*, łącz., Leźnica Wielka, C4, str. 73
- Wierzbowa Woźnicka, łącz., Leźnica Wielka, C4
- Wierzchlas (Wierslas), wiel., Wierzchlas, F3, str. 24, 37
- Wierzchy, szad., Wierzchy, C4, str. 36, 81
- Wierzchy, *Wierzchy Parzeńskie*, młyn, piotr., Parzno, d., E4, 50, 67
- Wierzejki, *Wierzyki*, łącz., Łąkoszyn, B5
- Wierznowice zob. Zwierzynowice
- Wierzyki zob. Wierzejki
- Wierzynowice zob. Zwierzynowice
- Wiesiołowa zob. Wiesiołowo
- Wiesiołki zob. Kępczyno
- Wiesiołowo (Wiesiołowa), *Wiesiołów*, łącz., Dąbie, B4
- Wieszczyce zob. Welszczyce
- Wieś Tuszyńska zob. Stary Tuszyn
- Wieścice zob. Welszczyce
- Wietchinin zob. Wiotchinino
- Wiewiec, rad., Wiewiec, F4, str. 37
- Wiewierczyn, *Wiewiórczyn*, szad., Łasko, D4
- Wiewierze, *Wiewierz*, łącz., Chodowo Większe, A4
- Wiewiorów (Wiewiorów), *Wiewiórorów Prywatny*, *Wiewiórorów Rządowy*, rad., Lgota, k./s., F5, str. 66
- Wiewiórczyn zob. Wiewierczyn
- Więckowy (Wiącki, Więcki), *Więcki*, wiel., Wąsosze, F4

Wikłów, rad., Kruszyna, G4
 Wiktorów, wiel., Biała, E3
 Wilamów zob. Wielanów
 Wilamów, szad., Szadek., k., D4, str. 66
 Wilamówka zob. Wielanówka
 Wilczkowice zob. Wiczkowice
 Wilczkowice, sier., Błaszi, D3
 Wilczków, sier., Miłkowice, C3
 Wilczków, szad., Niewiesz, C4
 Wilczyca, łącz., Kałowo, C4
 Wilczynart zob. Bielice Więchowe
 Wilkocice zob. Wilkucice
 Wilkocin zob. Wilkucice
 Wilkoszowice, *Wilkoszewice*, piotr., Rozprza, E5
 Wilkowa Wola zob. Wdowin
 Wilkowiec zob. Zalesie
 Wilkowiec, *Wilków*, łącz., Kałowo, C4
 Wilkowice, łącz., Tur, C4
 Wilkowyja (Wilkowie), szad., Buczek, D4
 Wilkowyja zob. Zalesie
 Wilków zob. Wilkowiec
 Wilkowiec (Wilkocice, Wilkocin), brzez., Budziszewice, D6
 Wiotchinino, *Wietchinin*, sier., Turek, C3
 Wiotki zob. Madeje
 Wirzba zob. Wierzba
 Wiskitnica, *Wiskienica*, orł., Bąkowo, d., B5, str. 54, 67
 Wiskitno, *Łódź-Wiskitno*, brzez., Miłski, d., D5, str. 54, 68
 Wisnka, *Wistka*, rad., Pajęczno, d., F4, str. 23, 60, 69
 Witaliszewice (Witaliszewice Bliższe Kościoła?, Witaliszewice Wielkie), *Witaszewice*, łącz., Kościół, B4
 Witaliszewice-Michałowice (Witaliszewice Małe), *Witaszewiczki*, łącz., Kościół, B4
 Witaszewice zob. Komaszyce
 Witaszewiczki zob. Witaliszewice-Michałowice
 Witkowice Małe, *Witkowice-część*, brzez., Brzeziny, C5
 Witkowice Wielkie, *Witkowice-część*, brzez., Brzeziny, C5
 Witkowice, rad., Borowno, G4
 Witonia zob. Witunia
 Witowo, *Witów*, łącz., Nowe, B4
 Witowo, *Witów*, orł., Oszkowice, B5
 Witów zob. Witowo
 Witów, piotr., Witów, d., E5, str. 36, 41, 69, 71
 Witów, sier., Burzenin, E4
 Witów, sier., Warta, k., D3, str. 66
 Witunia, *Witonia*, łącz., Witunia, B4, str. 36
 Wkłady (Kłady), *Kłady*, szad., Borzyszewice, D4
 Włocin, sier., Wojków, D3
 Włoskowicze (Włoskowo), *Włosków*, łącz., Nowe, B4
 Włostowice, łącz., Piątek, B5
 Włoszczowa, miasto, woj. sandomierskie, Włoszczowa, G6
 Włynice (Włyńce), rad., Gidle, G5
 Włyn, sier., Kamionacz, D3
 Wnory zob. Wały
 Wociechowice Małe zob. Wojciechowice Małe
 Wociechowice zob. Wojciechowice
 Wodziczna, miasto, wiel., Trzcienca, F2, str. 34, 52, 53
 Wodzierady (Wodzirady), szad., Miłkołajowice, D4
 Wodzin Mały, *Wodzinek*, piotr., Sroćki, D5
 Wodzin Wielki, *Wodzin Majoracki*, *Wodzin Prywatny*, piotr., Sroćki, d./s., D5, str. 44, 67
 Wodzirady zob. Wodzierady
 Wojciechowice (Wociechowice), łącz., Łąkoszyn, B5
 Wojciechowice Małe (Wociechowice Małe), łącz., Łąkoszyn, B5, str. 44
 Wojków (Wojkowo), sier., Wojków, d., D3, str. 37, 67
 Wojnowice, rad., Gidle, G5
 Wojsławice, szad., Korczów, D4
 Wojszyce = Wojszyce (Wojszyce Większe), Piaski*, orł., Bedlno, B5
 Wojszyce zob. Madeje
 Wojucice Małe zob. Wójcice Małe
 Wojucice Wielkie zob. Wójcice Wielkie
 Wojucice zob. Wójcice
 Wola Bałucka, szad., Borzyszewice, D4
 Wola Bartodziejska, *Wola Przerębska*, rad., Bęczkowice, F5
 Wola Bełzatowa, *Piotrków Trybunalski-Bełzatka*, piotr., Piotrków, E5
 Wola Bezdziadowa*, *Wólka*, łącz., Chodowo, C4
 Wola Będkowska, sier., Burzenin, E3
 Wola Bielska (Bielska Wola), *Bielska Wola*, piotr., Sulejów, E6
 Wola Bierułtowa**, sier., Jeziersko, str. 48
 Wola Biskupska zob. Biskupia Wola, Wola Zadąbrowska
 Wola Blakowa zob. Wola Brłokowa
 Wola Błędowa zob. Błędowa Wola
 Wola Bogdańska (Bogdańska Wola, Wola Bogdanowska), *Wola Bogdanowska*, piotr., Bogdanów, E5
 Wola Bolkowska zob. Wola Warszycka
 Wola Branicka zob. Wola Warszycka
 Wola Brłokowa, *Wola Blakowa*, rad., Krempa, F4
 Wola Buczkowska, szad., Buczek, D4
 Wola Bykowska zob. Wola Piekłowa
 Wola Bzdura zob. Wola Stryjowska
 Wola Chrościńska (Wola Chrościeńska), *Wola Chruścińska*, łącz., Grochowo, A4
 Wola Chrystoporska zob. Wola Krystoporska
 Wola Cisowska* (Wola Szydłowska), *Żychlin*, piotr., Piotrków, E5
 Wola Czarnyska, szad., Kwiatkowice, C4
 Wola Czepowa (Wola Czopowa, Wola Ozepowa, Wola Ozeptowa), *Wólka Czepowa*, łącz., Kłodawa, B4
 Wola Czyżowska zob. Wola Grzymalina
 Wola Dobrzelowska zob. Zawady
 Wola Drozdziakowa zob. Stradzów
 Wola Dryzdek**, orł., Oporów, str. 48
 Wola Drzazgowa, *Drzazgowa Wola*, brzez., Będków, D5
 Wola Dzieciartowska (Kąszyn), *Kęszyn*, piotr., Rozprza, E5
 Wola Dziekiowa (Wola Dziachciowa, Wola), *Wola Marzeńska*, szad., Marzenin, D4
 Wola Dzierlińska zob. Wólka
 Wola Dzierśława zob. Wola Konopczyna
 Wola Flakowa zob. Wola Krystoporska
 Wola Flaszczyna (Wola Zadzińska), szad., Zadzim, C4
 Wola Głazowa**, piotr., Krzepczów, str. 48
 Wola Głupicka zob. Głupice Małe
 Wola Goleska zob. Golesze
 Wola Gomolińska zob. Gomolin
 Wola Gośławska (Gośławska Wola), orł., Waliszewo, B5
 Wola Grabina zob. Grabina Wola
 Wola Grzybowa (Grzybowa Wola), *Wólka*, rad., Chełm, F5
 Wola Grzymalina (Wola Czyżowska), rad., Kamieńsko, F5
 Wola Grzymkowa zob. Grzymkowa Wola
 Wola Hełszczyna, *Prażki*, brzez., Łąznowo, D5

- Wola Hucka** (Uta Kamocka), piotr., Srocie, str. 48
- Wola Jajkowa (Jajkowska Wola), *Wola Jankowska*, rad., Pajęczno, F4
- Wola Jedlińska (Wola Jedleńska), rad., Jedlno, F4
- Wola Kabatowa zob. Wola Rokszyc-ka
- Wola Kalska, *Kalska Wola*, piotr., Czarnocin, D5
- Wola Kałkowa zob. Kałkowa Wola
- Wola Kałowska (Wola Kałkowska, Wolica?), *Wólka*, łącz., Kałowo, d., C4, str. 68
- Wola Kamocka, piotr., Srocie, E5
- Wola Karlińska zob. Wola Piekłowa
- Wola Karnicka zob. Wola Piekłowa
- Wola Karnkowska zob. Russociny
- Wola Kazubowa zob. Wola Kozubowa
- Wola Kietczowa, *Kietczówka*, piotr., Wolborz, D5
- Wola Kiemlina zob. Wola Pytowska
- Wola Kleszczowa zob. Kleszczowa Wola
- Wola Kodrębska, *Wola Malowana*, rad., Kodrąb, F5
- Wola Konopczyna (Wola Dzierśława, Wola Piorowa), *Wola Zaleska*, szad., Zadzim, C4
- Wola Kościelna (Wola Przedmiejska), *Wola Przedmiejska*, szad., Uniejów, d., C4, str. 59, 69
- Wola Kotkowska (Kotkowska Wola), piotr., Gorzkowice, F5
- Wola Kowalska, sier., Turek, C3
- Wola Kozubowa, *Wola Kazubowa*, piotr., Stary Tuszyn, D5
- Wola Koźniowska (Koźniowska Wola), *Wola Kuźniowska*, rad., Niedospielin, F5
- Wola Krcikowska, *Wólka Malcza*, brzez., Chorzęcin, D6
- Wola Krokocka, szad., Małyń, D4
- Wola Królowa zob. Królowa Wola
- Wola Kruszyna zob. Kruszyna
- Wola Kruszyńska zob. Kruszyna
- Wola Krystoporska (Wola Chrystoporska, Wola Flakowa?), *Wola Krzysztoporska*, piotr., Bogdanów, E5
- Wola Kuleszowa (Wola Życieńska), *Wola Życińska*, rad., Maluszyn, G5
- Wola Kutowa zob. Kochanie
- Wola Kuźniowska zob. Wola Koźniowska
- Wola Latańska (Latalice, Latańska Wola, Wola), *Mogilno*, szad., Łasko, d., D4, str. 43, 68
- Wola Lipicka zob. Wola Zadąbrowska
- Wola Łaska (Łaska Wola), szad., Łasko, D4
- Wola Łękańska, *Wólka Łękańska*, piotr., Grocholice, E5
- Wola Łobodzka, *Wola Łobodzka*, szad., Małyń, C4
- Wola Łyskowska (Łyskowska Wola), *Wólka Łyskowska*, szad., Niemysłów, C3
- Wola Malowana zob. Wola Kodrębska
- Wola Małecka, *Tarnowska Wola*, brzez., Małcz, D6
- Wola Marzeńska zob. Wola Dziekiowa
- Wola Mąkolska zob. Mąkolska Wola
- Wola Męcka, *Męcka Wola*, sier. albo szad., Męka, D3, str. 29
- Wola Mieczkowa, *Łódź-Sikawa*, brzez., Mileski, C5
- Wola Mikorska (Mikorska Wola), piotr., Parzno, E4
- Wola Miłkowska, sier., Jeziersko, C3
- Wola Moszczeńska, *Wola Moszczenińska*, piotr., Moszczenica, E5
- Wola Niedźwiedza (Wola Podleśna, Wola Zaleśna), *Wola Niedźwiedzia*, łącz., Chodowo, C4
- Wola Nowska, łącz., Nowe, B4
- Wola Owsiana zob. Wola Wielka
- Wola Ozepiowa zob. Wola Czepowa
- Wola Ozepowa zob. Wola Czepowa
- Wola Pczolecka zob. Wola Pszczółeczka
- Wola Piekarska, sier., Skęcznów, C3
- Wola Piekłowa (Wola Karlińska, Wola Karnicka), *Wola Bykowska*, piotr., Srocie, E5
- Wola Piorowa zob. Wola Konopczyna
- Wola Plebańska, *Wola Popowa*, orł., Żychlin, d., B5, str. 70
- Wola Podleśna zob. Wola Niedźwiedza
- Wola Pomianowa, szad., Drużbin, C4
- Wola Popowa zob. Wola Plebańska
- Wola Popowska zob. Popów
- Wola Prosperowa, Wola Prosprowa zob. Wola Wielka
- Wola Przatowska, szad., Szadek, D4
- Wola Przedmiejska zob. Wola Kościelna
- Wola Przerębska zob. Wola Bartodziejska
- Wola Pszczółeczka (Wola Pczolecka), szad., Wygielzów, E4
- Wola Puczniewska (Wola Puczniewska), *Puczniewska Wola*, łącz., Małyń, C4
- Wola Pytowska (Wola Kiemlina), *Wólka Pytowska*, rad., Kodrąb, F5
- Wola Raciborowa, *Mazury*, piotr., Grocholice, E5
- Wola Rakowska (Rakowska Wola), *Wola Rakowa*, piotr., Stary Tuszyn, d., D5, str. 55, 68
- Wola Rogozińska (Wola Rogozińska), łącz., Gieczno, C5
- Wola Rokszycza = Wola Rokszycza, Wola Kabatowa*, piotr., Piotrków, E5
- Wola Roskowa (Roskowa Wola), rad., Niedospielin, F5
- Wola Rotmistrzowa, *Woliska*, brzez., Bratoszewice, C5
- Wola Rozworzyna, *Księża Wólka*, szad., Niemysłów, d., C3, str. 67
- Wola Rusiecka zob. Rusiecka Wola
- Wola Rypułtowska zob. Wola Zardzieńska
- Wola Rzepiszowska, *Górna Wola*, szad., Szadek, D4
- Wola Sipińska zob. Wola Sypińska
- Wola Sromocka zob. Kruszyna
- Wola Stara zob. Stara Wola
- Wola Stokowska*, *Łódź-Budy-Stoki*, brzez., Mileski, C5
- Wola Stradzowska zob. Stradzów
- Wola Stryjowska (Wola Bzdura, Wola Stryjewska), *Wola Stryjewska*, szad., Borzyszewice, D4
- Wola Sucha zob. Sucha Wola
- Wola Sulątkowska, *Mierzączka Duża*, szad., Dłotów, d., D4, str. 43, 68
- Wola Sypińska (Wola Sipińska, Wola Więclawkowa), szad., Zadzim, C4
- Wola Szczawieńska, sier., Burzenin, E3
- Wola Szczytna (Szczyty), *Szczyt*, orł., Kaszewo Kościelne, B5
- Wola Szydłowska zob. Wola Cisowska
- Wola Szydłowska*, *Szydłówek*, łącz., Kazimierz, C4
- Wola Świeńska (Wola Świeńska), *Wola Świeńska*, szad., Świeńce, B4
- Wola Tażowa zob. Tażowy
- Wola Warszycka (Wola Bolkowska, Wola Warczycka), *Wola Branicka*, łącz., Gieczno i Modlna, C5, str. 33
- Wola Wądrzyńska zob. Wądrzyńska Wola
- Wola Wdowińska zob. Wdowin
- Wola Wężykowa (Grabica Wola), szad., Grabno, E4

- Wola Wiązowa zob. Rusiecka Wola
Wola Wielka (Wola Prosprowa), *Wola Owsiana*, *Wola Prosperowa*, orł., Oporów, B5
Wola Wiewiecka, rad., Wiewiec, F4
Wola Więclawkowa zob. Wola Sypińska
Wola Wilkowa zob. Wdowin
Wola Wodryńska zob. Wędrzyńska Wola
Wola Wojsławska (Rzyć), *Wólka Wojsławska*, szad., Korczów, D4
Wola Wydrzyna zob. Wędrzyńska Wola
Wola Zadąbrowska (Wola Biskupska, Wola Lipicka), sier., Jeziersko, C3
Wola Zadzimska zob. Wola Flaszczyna
Wola Zaleska zob. Wola Konopczyna
Wola Zaleśna zob. Wola Niedźwiedza
Wola Zamojska (Zamoście), *Wola Żytowska*, szad., Górka Wielka, d., D4, str. 43, 68
Wola Zaradzińska (Wola Rypułowska, Wola Zaradzińska), *Wola Zaradzińska*, szad., Pabianice, d., D5, str. 68
Wola Zbierzowska zob. Zwierzchów
Wola Zbrożek zob. Tążowy
Wola Zbrożkowa, orł., Waliszewo, C5
Wola Zduńska, *Zduńska Wola*, szad., Korczów, D4
Wola Zdieszulska zob. Zdieszulice
Wola Zielecka zob. Zieleńcice
Wola Zmorzna zob. Zmorzna Wola
Wola zob. Boguszyna Woda, Grzymkowska Wola, Kałkowa Wola, Kleszczowa Wola, Konopnicka Wola, Mąkolska Wola, Stara Wola, Sucha Wola, Wędrzyńska Wola, Wola Dziekiowa, Wola Latałska, Wola Łaska, Wola Łyskowska, Wola Wężykowa, Wólka
Wola Zwierzchowska zob. Zwierzchów
Wola Życieńska zob. Wola Kuleszowa
Wola Życińska zob. Wola Kuleszowa
Wola Żytowska zob. Wola Zamojska
Wola-Lizigość (Mała Wola?), *Wólka-Lizigódź*, orł., Oporów, B5
Wolborz, *Wolbórz*, miasto, piotr., Wolborz, d., D6, str. 34, 36, 40, 41, 48, 51, 53-55, 67, 74, 91
Woleń, sier., Błaszki, D3
Wolica zob. Golesze
Wolica zob. Wola Kałowska
Wolica, *Jaszczurów*, szad., Wielanów, B3
Woliska zob. Wola Rotmistrzowa
Wołodrza, łącz., Krośniewice, k., A4, str. 66
Woźniki (Wośniki), sier., Męka, k., D3, str. 55, 65, 73, 85
Woźniki, łącz., Leźnica Wielka, C4
Woźniki, piotr., Bogdanów, E5
Woźniki, rad., Lgota, F5
Woźniki, szad., Strońsko, D4
Wójcice (Wojucice), sier., Błaszki, D3
Wójcice Małe (Wojucice Małe), sier., Błaszki, D3
Wójcice Wielkie (Wojucice Wielkie), sier., Błaszki, D3
Wójcik, młyn, rad., Dobryszyce, F5, str. 50
Wójciki zob. Pegowo-Dedlów
Wójciki, *Borki*, folwark, łącz., Łęczyca, m., B4, str. 51, 80, 81
Wójcin (Wójcino), wiel., Wójcin, k., F2, str. 24, 37, 66
Wójtowski, młyn, rad., Brzeźnica, k., F4, str. 50, 66
Wólka (Wola), *Wola Dzierlińska*, sier., Chartłupia Mała, D3
Wólka Czepowa zob. Wola Czepowa
Wólka Łękawska zob. Wola Łękawska
Wólka Łyszkowska zob. Wola Łyskowska
Wólka Malcza zob. Wola Krcikowska
Wólka Pytowska zob. Wola Pytowska
Wólka Wojsławska zob. Wola Wojsławska
Wólka zob. Mierzączka, Wola Bezdziadowa, Wola Grzybowa, Wola Kałowska
Wólka-Lizigódź zob. Wola-Lizigość
Wrąca, *Wrząca*, sier., Turek, B3
Wrąca, *Wrząca*, sier., Wojków, D3
Wręczyca (Wręczyca), rad., Pajęczno, F4
Wroczyzny, *Pacyna*, łącz., Nowe, B4
Wroniawy, sier., Goszczonów, C3
Wroników Mały*, *Laski*, piotr., Rozprza, E5, str. 75
Wroników Wielki, *Wroników*, piotr., Rozprza, E5
Wronowice, szad., Łasko, D4
Wrońska, *Wrońsko*, sier., Brzyków, E4
Wróblewo (Wróblowo), *Wróblew*, łącz., Solca Wielka, C4
Wróblów (Wróblowo), wiel., Mokrosko, k., F3, str. 23, 65, 100
Wróblów, *Wróblew*, sier., Wróblów, D3, str. 36
Wrzask (Wrzaski), brzez., Kozieł, C5
Wrząca zob. Parzygnoje, Wrąca
Wrząsowa, *Wrząsawa*, szad., Kwiatkowice, D4
Wrzesiny, szad., Marzenin, D4
Wrzeszczewice (Wrzeszczowice), szad., Borzyszwowice, D4
Wręczyca zob. Wręczyca
Wspała zob. Spała
Wsto zob. Karsznice
Wszeborzyce (Wszemborzyce), *Soborzyce*, rad., Wszeborzyce, d., G5, str. 22, 37, 68
Wychny zob. Bielice Więchowe
Wyciołkowo zob. Bronno
Wydrzyn, wiel., Wydrzyn, d., E3, str. 37, 59, 68
Wygietłów, szad., Wygietłów, E4, str. 36, 48
Wygietłów-Młodawin (Młodawin-Wygietłów), *Wygietłów*, szad., Marzenin, D4
Wykno, brzez., Będków, D5
Wylazłowo (Dąbrówka-Wylazłów), *Wylazłów*, szad., Bełdrzychów, C4
Wypychowo, *Wypychów Stary*, łącz., Gieczno, B5
Wypychów, szad., Wygietłów, E4
Wyrębów, szad., Bełdrzychów, C4
Wyręby, *Wyręby Skłęczkowskie*-część, łącz., Łąkoszyn, B5
Wyrowo (Werowo), *Wyrów*, orł., Bełdno, B5
Wyrzanowo* (Wierzanowo), *Dzierżanów*, łącz., Kałowo, C4
Wyskoki, brzez., Bratoszewice, C5
Wysoka Mała, łącz., Nowe, B4
Wysoka Wielka, *Wysoka Duża*, łącz., Nowe, B4
Wyszanów, ostrz., Wyszanów, k., E2, str. 24, 37, 66
Wyszki zob. Jackowo
Wytrzeszczki (Wytrzeszczki, Wytrzeski), *Wytrzeszczki*, łącz., Parzyczów, C4
Wźdżary (Żdżary), *Żdżary*, orł., Oszkowice, B5
Zabłocie, sier., Brzyków, E4
Zaborowie, *Zaborów*, piotr., Piotrków, E5
Zaborowo, *Zaborów*, brzez., Tobiasze, D6
Zaborów zob. Zaborowie, Zaborowo
Zaborów*, sier., Błaszki, D3
Zaborów, szad., Małyń, C4
Zaborów, szad., Wielenino, B4
Zacharz, brzez., Będków, D5

Zachłodzice, *Górki Lubnickie-część*,
 łącz., Piątek, B5
 Zadańbrowie, sier., Jeziersko, C3
 Zadzim, szad., Zadzim, C4, str. 36
 Zagaj, *Zagaj Stary*, łącz., Góra, B4
 Zagajów, *Zagajew*, sier., Warta, D3
 Zagliny, szad., Sędziejowice, d., E4,
 str. 67
 Zagorzyce, *Zagórzyce*, łącz., Pod-
 dąbice, d., C4, str. 68
 Zagórki zob. Zagórzyce, Zagórzyczki
 Zagórze, rad., Chełm, F5
 Zagórzyce, szad., Strońsko, D4, str.
 24
 Zagórzyce, *Zagórki*, sier., Brodnia ?,
 C3
 Zagórzyczki, *Zagórki*, sier., Chartłu-
 pia Mała, D3
 Zagrobki = Zagrobki, Tobołki* (Gą-
 siorowo Tobołowe), *Zagrobki*,
 łącz., Słaboszewo, B4
 Zagroby zob. Gumino-Zagrobka
 Zajęczki (Zajęczki), wiel., Danków, k.,
 G3, str. 31, 66
 Zakościele, brzez., Inowłódz, k., D6,
 str. 65
 Zakrzew Wielki zob. Zakrzów
 Zakrzew zob. Równa, Zakrzów
 Zakrzew, piotr., Wolborz, D5
 Zakrzewo = Zakrzewo, Zakrzewo
 Małe* (Zakrzewko), *Zakrzew*, orł.,
 Sobota, B5
 Zakrzewo zob. Zakrzów
 Zakrzewo zob. Równa
 Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzew Wielki*,
 rad., Kodrąb, F5
 Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzówek Szla-
 checki*, rad., Brzeźnica, F4
 Zakrzów (Zakrzew), *Zakrzówek*, rad.,
 Radomskie, F5, str. 60
 Zakrzów (Zakrzewo), *Zakrzew*, sier.,
 Jeziersko, C3
 Zakrzów zob. Równa
 Zakrzówek Szlachecki zob. Zakrzów
 Zakrzówek zob. Zakrzów
 Zalaski zob. Zalesie
 Zalesice = Zalesice, Bilanowo*,
 brzez., Brzeziny, C5, str. 27, 28
 Zalesice, piotr., Witów, d., E5, str. 69
 Zalesice, *Zalesiczki*, rad., Dobryszy-
 ce, F5
 Zalesie, *Hipolitów*, szad., Mikołajo-
 wice, D4
 Zalesie, orł., Śleszyno-Sołek, B5
 Zalesie = Zalesie, Wilkowie*(Wilko-
 wyja), rad., Wielki Młyn, F5
 Zalesie, szad., Uniejów, C4
 Zalesie, szad., Wygiełzów, E4
 Zalesie, szad., Zadzim, C4
 Zalesie, *Zalaski*, łącz., Dąbie, B4
 Zalew zob. Zolew
 Załęcze Małe, wiel., Kamion, d., F3,
 str. 34, 59, 68
 Załęcze Wielkie, wiel., Łaszów, d., F3,
 str. 59, 68
 Załusin zob. Mosiębrza
 Zamłynie, szad., Korczów, D4
 Zamoški*, *Zamoście*, szad., Stroń-
 sko, D4
 Zamoście zob. Wola Zamojska, Za-
 mostki
 Zamoście*, sier., Burzenin, E3
 Zamoście, przedmieście, *Inowłódz-
 część*, brzez., Inowłódz, k., D6, str.
 44, 65
 Zamoście, rad., Wiewiec, F4
 Zamoście, *Zamość*, brzez., Czarnoci-
 no, D5
 Zamoście, *Zamość*, szad., Grabno, E4
 Zamysłów (Niemysłów, Niezamysł),
Dobra-część, miasto, sier., Dobra,
 C3, str. 34, 51, 52
 Zaosie, brzez., Małcz, D6
 Zapolice (Zapole), rad., Kodrąb, F5
 Zapolice, szad., Strońsko, D4
 Zapusta Mała, sier., Sieradz, m., D3,
 str. 42, 60, 89
 Zapusta Wielka, sier., Sieradz, m.,
 D3, str. 42, 60, 89
 Zarebowo, *Zarebów*, orł., Śleszyno-
 Sołek, B5
 Zarzeczce zob. Karpino
 Zaspy*, szad., Niemysłów, C3, str. 51
 Zaspy, *Zaspy Miłkowskie*, sier., Mił-
 kowice albo Skęcznów?, C3
 Zawada (Zawadka), łącz., Błonie, B4
 Zawada (Zawady), rad., Kłomice, k.,
 G5, str. 66
 Zawada zob. Zawadki, Zawady
 Zawada, piotr., Chorzęcin, D6
 Zawadka zob. Zawada
 Zawadka, *Zawadka Stara*, łącz., Bo-
 rzysławice, B4
 Zawadki (Zawady), *Zawada*, szad.,
 Wartkowice, C4
 Zawadki (Zawady), *Zawady*, szad.,
 Drużbin, C4
 Zawadki zob. Zawady
 Zawadowo, Zawadówko zob. Łażni-
 no
 Zawadów zob. Zawodów
 Zawady (Wola Dobrzelowska, Zawa-
 da), piotr., Grocholice, E5
 Zawady = Zawady (Zawada), Gierał-
 ty*, *Tadzin*, brzez., Brzeziny, C5
 Zawady zob. Zawada, Zawadki
 Zawady, brzez., Rzeczyca, k., D6, str.
 65
 Zawady, łącz., Łąkoszyn, B5
 Zawady, sier., Błaszki, D3
 Zawady, sier., Widawa, E4
 Zawady, *Zawadki*, sier., Wróblów, D3
 Zawodów (Zawadów), *Zawadów*,
 piotr., Grocholice, E5, str. 75
 Zbelowice zob. Zbysłowice
 Zbelucice zob. Zbylucice
 Zbierzchów zob. Zwierzchów
 Zbiewiec (Zdbiewiec, Żbiewiec), *Żbi-
 wiec*, orł., Bedlno, B5
 Zborowskie zob. Borowskie
 Zborów, sier., Widawa, E4
 Zbylucice (Zbelucice), *Zbylczyce*,
 szad., Grodzisko, B4
 Zbysłowice (Zbelowice), piotr., Bąko-
 wa Góra, F6
 Zbyszek, młyn, piotr., Parzno, d., E4,
 str. 50, 67
 Zdania, rad., Radomskie, F5
 Zdbiewiec zob. Zbiewiec
 Zdrowa, wiel., Borowno, G4
 Zdrzychów zob. Zdzichowo
 Zduny, łącz., Leźnica Mała, B4
 Zduny, *Zduny*, *Zduny Kościelne*, orł.,
 Zduny, d., B5, str. 36, 54, 67, 71
 Zduńska Wola zob. Kawieczyn, Wola
 Zduńska
 Zduńska Wola-Osmolin zob. Osmolin
 Zdzichowo (Zdzichów, Zdziechowo),
Zdrzychów, łącz., Kałowo, C4
 Zdziebédów, *Zdziebédów*, sier., Tubą-
 dzin, D3
 Zdziechowo (Zdziechów), *Zdzie-
 chów Stary*, łącz., Kazimierz, d., C4,
 str. 68
 Zdzieszulice = Zdzieszulice, Wola
 Zdzieszulska*, *Zdzieszulice Gór-
 ne*, piotr., Grocholice, E5, str. 75
 Zegrz zob. Zgierz
 Zegrzany, *Zgierz-Zegrzanki*, łącz.,
 Zgierz, k./s., C5, str. 65
 Zelewo zob. Zolew
 Żelgoszcz Stara zob. Żelgoszcza
 Żelgoszcz zob. Pęgowo Żelgoskie
 Żelgoszcza, *Żelgoszcz*, łącz., Solca
 Wielka, C4
 Żelów, szad., Buczek, E4
 Zgierz (Zegrz), *Zgierz-część*, miasto,
 łącz., Zgierz, k., C5, str. 36, 40, 51,
 62, 65, 70, 74-78
 Zgierz-Zegrzanki zob. Zegrzany
 Zgniłe Błoto (Zgnięte Błoto), łącz.,
 Bełdowo, C4
 Ziabokrzeki zob. Żabokrzeki
 Zieleniewo (Zielenewo), *Zieleniew*,
 łącz., Słaboszewo, B4
 Zieleniewo, *Borów-część*, łącz., Sie-
 dlec, B4

- Zieleniewo, *Zieleniew*, łącz., Strzegocino, B5
- Zieleńcice = Zieleńcice (Zieleńce), Wola Zielecka*, *Zieleńcice*, szad., Marzenin, D4
- Zieleńcin zob. Żeleńcin
- Zieloncino, *Zieleńcin Wielki*, sier., Góra, D3
- Ziemięcino, *Ziemięcin*, sier., Goszczonów, C3, str. 55
- Ziewanice Glińskie (Ziewaniczki-Christnaki), *Ziewaniczki*, orł., Waliszewo, B5
- Ziewanice Soplowe (Sopel, Ziewaniczki Soplowe), *Sopel*, orł., Waliszewo, B5
- Ziewanice-Borszyny, *Ziewanice*, orł., Waliszewo, B5
- Ziewanice-Gawronki, *Gawronki*, orł., Waliszewo, B5
- Ziewaniczki zob. Ziewanice Glińskie
- Ziewaniczki-Christnaki zob. Ziewanice Glińskie
- Zimne, szad., Grodzisko, B4
- Zimotki, sier., Słomów, C3
- Zleszyno (Zleszyno-Owsiany), *Zleszyn*, orł., Bedlno, B5
- Złaczów, *Złoczewska Wieś*, sier., Unków, E3, str. 77, 78
- Złota, łącz., Borzysławice, B4
- Złotków, *Słotków*, sier., Turek, B3
- Złotniki, łącz., Dalikowo, C4
- Złotno (Złotna), *Łódź-Złotno Stare*, łącz., Kazimierz, C5
- Zmorzna Wola (Wola Zmorzna), *Zmożna Wola*, piotr., Rozprza, E5
- Zolew x 3 (Zelew, Zolów, Zolów-Myczków), *Zalew*, *Legędzin*, szad., Mikołajowice, D4
- Zwiastowice* (Zwiasty), szad., Zadzim, C4
- Zwierzchów = Zwierzchów (Zbierzchów), Wola Zwierzchowska* (Wola Zbierzowska), piotr., Bogdanów, E5
- Zwierzynowice (Wierzynowice), *Wierzynowice*, orł., Zduny, d., B5, str. 67
- Zygry, szad., Zadzim, C4, str. 38
- Żabice Małe, *Żabiczki*, łącz., Kazimierz, C4
- Żabice Wielkie, *Konstantynów*, łącz., Kazimierz, C4
- Żabikowo (Żabików), *Żabików*, orł., Żychlin, A5
- Żabokrzeki = Żabokrzeki (Ziabokrzeki), Derły*, Jędrzychy* (Jędrychy), łącz., Słaboszewo, B4
- Żabokrzeki, łącz., Góra, B5
- Żaby zob. Olszyński
- Żachta zob. Rzachta
- Żaczki zob. Bowętowo-Żaczki
- Żakowice Małe zob. Żakowice-Puśniki
- Żakowice Wielkie, *Żakowice*, łącz., Łąkoszyn, B5, str. 44
- Żakowice zob. Sakowice
- Żakowice*, brzez., Brzeziny, d./s., D5, str. 67
- Żakowice-Puśniki (Żakowice Małe, Żakowice-Puśniki-Jeże, Żakowice-Gose?), *Puśniki*, łącz., Łąkoszyn, B5, str. 44
- Żakowiec, *Bełdów-część*, łącz., Bełdowo, C4
- Żakowiec, łącz., Dąbrowice, d., A4, str. 70
- Żarnowica, piotr., Wolborz, d., E6, str. 67
- Żądo zob. Mzurki Małe
- Żądłowice zob. Żędlowice
- Żbiewiec zob. Zbiewiec
- Żbiwiec zob. Zbiewiec
- Żdżar (Żdżary), wiel., Wójcin, k., F2, str. 24, 66
- Żdżary zob. Wdżary
- Żeglina+, karczma, sier., Sieradz, k., D3, str. 44, 45, 51, 66, 89
- Żelazna, *Żelazna Stara*, łącz., Słaboszewo, B4
- Żeleńcin, *Zieleńcin*, rad., Rząsna, F4
- Żelgoszcza, *Zelgoszcz Stara*, brzez., Dobra, C5
- Żelisław, sier., Błaszki, D3
- Żerechowa zob. Żerochowa
- Żerechów zob. Żerochów
- Żemiki (Żymiki), szad., Bełdrzychów, C4
- Żerniki zob. Daniszewice
- Żerochowa, *Żerechowa*, piotr., Mierzyn, F5, str. 38
- Żerochów (Żyrochów), *Żerechów*, sier., Jeziersko, C3
- Żeromin, piotr., Srocie, D5
- Żeronice I, II = Żeronice, Żeronice Dalsze, *Żeronice*, orł., Orłów, B5
- Żeronice Wielkie (Żyronice Wielkie), *Żeronice*, sier., Boleszczyno, C3
- Żeronice-Bądków (Żyronice-Bądków), *Bądków*, sier., Boleszczyno, C3
- Żeronice-Dzierlatka (Żyronice Podleśne), *Żeroniczki*, sier., Boleszczyno, C3
- Żerosławice (Żyroślawice), sier., Chartłupia Mała, D3
- Żędlowice, *Żądlowice*, brzez., Inowłódz, k., D6, str. 65
- Żłobnica, rad., Sulimierzyce, F4
- Żuchowice zob. Rzuchowice
- Żuki zob. Korytków Pełczny
- Żychlin = Żychlin, Żychelska Wieś*, przedmieście, *Żychlin*, miasto, orł., Żychlin, B5, str. 36, 44, 46, 51, 74
- Żychlin zob. Wola Cisowska
- Żydowo zob. Stodołki
- Żyrawy zob. Rzężawy
- Żymiki zob. Żerniki
- Żyrochów zob. Żerochów
- Żyronice Podleśne zob. Żeronice-Dzierlatka
- Żyronice Wielkie zob. Żeronice Wielkie
- Żyronice-Bądków zob. Żeronice-Bądków
- Żyroślawice zob. Żerosławice
- Żytne Małe (Żytno Małe), *Mała Wieś*, rad., Żytne, G5
- Żytne, *Żytno*, miasto, rad., Żytne, G5, str. 22, 37, 52
- Żytniów (Żytniowo), wiel., Żytniów, d./s., F3, str. 24, 37, 69
- Żytowice, szad., Mikołajowice, d., D4, str. 68
- Żywocin, brzez., Wolborz, d., D6, str. 67

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujące na mapie (rzeki, jeziora i góry) podano w formie historycznej, poświadczonej w większości dla XVI w., w pozostałej części dla XV i XVII-XVIII w., którą uznano za aktualną dla przekroju naszej mapy. W przypadku, gdy nie udało się odnaleźć nazwy wcześniejszej, podano nazwę dziewiętnastowieczną oznaczając ją symbolem (^).

Inne znane nam formy nazw tych obiektów z XV-XVIII w. podano w nawiasie jako odmianki hasła głównego. Jeżeli nazwa dawniejsza i dzisiejsza różniły się, to tę ostatnią oznaczono kursywą.

Położenie obiektu na mapie pokazano przy pomocy współrzędnych literowo-cyfrowych, które odpowiadają arkuszom mapy wojskowej w skali 1:100 000.

Skróty: d. – dopływ, db. – dolny bieg, gb. – górny bieg, jez. – jezioro, l. – lewy, p. – prawy, rz. – rzeka, śrb. – środkowy bieg, zob. – zobacz

Barycz, rz., p. d. Odry D1-2	Czerniawka zob. Czarnówka	Rakówka), <i>d.b. Strawa</i> , rz., l.d. Lucięży E5
Bełczyna, góra E2	Długie^, jez. A3	Kostrzynia (Mościenica^), rz., p.d. Moszczenicy (obecnie ciek bez nazwy) B-C5
Bełdówka zob. Bzdura	Dobrzyńka zob. Nyr	Krasowa zob. Sosonia
Bielina^, rz., p. d. Czarnej (obecnej Piasecznicy), <i>Czarna</i> , śrb. <i>Bielina</i> , gb. <i>Pankówka</i> D6	Dzielną, rz., p.d. Przosny F2	Kręcica zob. Olszyna
Błota Łęczyckie, B4	Dzierżążna zob. Świnna	Krępa (Niechcica, Trzebiczna), rz., l.d. Warty F3
Bobrowa, <i>Trzeciak</i> , rz., p.d. Oleśnicy E3	Gać, rz., l.d. Pilczy D6	Krępa, rz., p.d. Pilczy D6
Brdowskie^, jez. A3	Głuszyna, <i>Żurawka</i> , rz., p.d. Przosny D2-3	Kurp zob. Klonówka
Brodnia^, <i>Pichna (Brodnia)</i> , rz., p. d. Warty D4	Gnida, rz., p.d. Nyru B-C4	Lakusza^, <i>Rakówka</i> , rz., p.d. Widawki E5
Brodnica, <i>Wierciczka</i> , rz., p. d. Warty G5	Gniła Barycz, rz., l.d. Baryczy D2	Leśnica, rz., l.d. Pilczy D6-7
Brzeźnica zob. Przeźnica	Gosznicza, <i>Utrata</i> , rz., p.d. Przosny F3	Liczwarta zob. Listwarta
Brzeźnica zob. Skłęczka	Grabia, rz., p.d. Widawki D4-E5	Lidzianka^ (Lidianka), <i>Linda</i> , rz., p.d. Bzury C4
Brzoza, rz., l. d. Bzury C5	Grabina^, <i>Mala Widawka</i> , rz., p.d. Grabi D5	Linda zob. Lidzianka
Bugaj zob. Staw Bugaj	Gręba^, rz., l.d. Warty F3	Listwarta (Liczwarta), <i>Liswarta</i> , rz., l.d. Warty F4-G3
Bzdura (Mierczna^), <i>Bełdówka</i> , rz., p.d. Nyru C5	Jasień, rz., p.d. Nyru C-D5	Lubczyna, rz., p. d. Nyru C4
Bzura, rz., l.d. Wisły C4-B5	Jeleni Bród, rz., l.d. Oleśnicy E3	Lubieczeń (Pomianka), <i>Pomianka</i> , rz., l.d. Przosny F2
Chełm, <i>Chełmo</i> , góra F5	Jeziorna^, rz., p.d. Przosny (obecnie ciek bez nazwy) E2	Lubochenka zob. Piasecznica
Chrzastawka^, rz., p. d. Widawki E4	Kąpiel zob. Kąpiel	Luciąża zob. Lucięża
Cienia^, rz., p.d. Pokrzywnicy (d. Przosny) D3	Kiełbaska (Czapelna^), rz., l.d. Warty B-C3	Luciążna, rz., l. d. Pilczy D6
Ciżówka, rz., p. d. Strzygowy D-E2	Klęczka zob. Skłęczka	Luciesza zob. Lucięża
Czapelna zob. Kiełbaska	Klonówka, <i>Kurp</i> , rz., l.d. Oleśnicy E3	Lucięża (Luciesza, <i>Łęg</i>), <i>Luciąża</i> , rz., l.d. Pilczy E-F5
Czarna zob. Bielina	Kłodawka zob. Rgilówka	Łacha, rz., l. d. Witonii (obecnie ciek bez nazwy) B5
Czarna, <i>Piasecznica</i> gb. <i>Czarna</i> , rz., l.d. Pilczy (obecnie l.d. Wolbórki) D6	Kobiela, rz., l.d. Pilczy G5	Łęg zob. Lucięża
Czarna, rz., p. d. Pilczy E6	Kobyła Góra, góra E2	Łódzia (Łódka), <i>Łódka</i> , rz., p. d. Nyru C-D5
Czarnówka (Czarnawka), <i>Czerniawka</i> , rz., l.d. Moszczenicy (d. Bzury) C5	Kocinka zob. Trzebcza	Łódka zob. Łódzia
	Kąpiel, <i>Kąpiel</i> , rz., p.d. Rgilówki A-B3	
	Końska, rz., l.d. Grabi D4	
	Koprzywnica, <i>Wierzejka</i> , (g.b. Skawa,	

- Łużyca zob. Oleśnica
- Malina, rz., p.d. Moszczenicy B-C5 (d. Bzury)
- Mała Widawka zob. Grabin
- Mesznik zob. Myja
- Miazga, rz., l.d. Wolborzy D5
- Mierzna zob. Bzdura
- Modzerowskie[^], jez. A3
- Moszczanka, zob. Moszczenica
- Moszczenica, *Moszczanka*, rz., p.d. Wolborzy D5
- Moszczenica, rz., p.d. Bzury B-C5
- Mościenica zob. Kostrzynia
- Mroga, rz., p.d. Bzury B-C5
- Mrożyca, rz., l.d. Mrogi C-5
- Myja[^] (Mesznik[^]), rz., l.d. Warty D3
- Ner zob. Nyr
- Niehcica zob. Krępa
- Nieciecz[^], rz., l.d. Widawki E4
- Niesobia, *Niesób (Samica)*, rz., l.d. Przosny E2
- Nyr (Ner), *Ner*, rz., p.d. Warty B4-D5
- Nyr (Ner, Dobrzyńska), *Dobrzyńska*, rz., l.d. Nyru (obecnego Neru) D5
- Ochnia (Ochna), rz., l.d. Bzury A-B 4-5
- Olchówka, rz., l.d. Jasienia D5
- Olesznica[^], *Oleśnica*, rz., l.d. Warty E3
- Oleśnica, *Łużyca, Oleśnica*, rz., p.d. Przosny D2-E3
- Olszyna (Zdanka[^]), *Kręcica*, rz., l.d. Widawki F5
- Orzechówka[^], rz., l.d. Jasienia D5
- Ostra Góra, góra E2
- Ostrowska[^], *Węgłowska Struga*, rz., p.d. Przosny E2-3
- Pankówka zob. Bielina
- Piasecznica (Lubochenka), rz., l.d. Czarnej (obecnej Piasecznicy) D6
- Piasecznica zob. Czarna
- Pichna zob. Brodnia
- Pichna zob. Sadkówka
- Pilca (Pilca), *Pilica*, rz., l.d. Wisty D7, D-G6
- Pisia I (Strumień[^]), *Pisia*, rz., l.d. Nyru C-D4
- Pisia zob. Skłęczka
- Pisia[^], rz., p.d. Widawki E4
- Pisia[^] II, *Pisia*, rz., l.d. Nyru C-D4
- Piskol (Ruda), *Pyszna*, rz., p.d. Olesznicy E-F3
- Pomianka zob. Lubieczeń
- Przosna zob. Przosna
- Prudka[^], rz., l.d. Lucięży E5
- Przatówka, rz., p.d. Sadkówki (obecnie ciek bez nazwy), D4
- Przedcze zob. Przeddeckie Jezioro
- Przeddeckie Jezioro (Przedcze, Przedecz), jez. A4
- Przesna zob. Przosna
- Przeźnica, *Brzeźnica*, rz., p.d. Przosny E2
- Przosna (Przesna), *Przosna*, rz., l.d. Warty D2-F3
- Przyrówka, *Przyrowa*, rz., l.d. Brodnicy G5
- Przysowa[^], rz., l.d. Bzury A5
- Psarka, *Teleszyna*, rz., l.d. Warty C3
- Psia Góra zob. Psy Góra
- Psy Góra, *Psia Góra*, góra E2
- Ptasia Góra, góra D6
- Pyszna zob. Piskol
- Radomka rz., p.d. Warty F5
- Radonia zob. Radunia
- Radońka zob. Radunia
- Radunia (Radonia), *Radońka*, rz., p.d. Pilczy E6
- Radzimia[^], rz., l.d. Pilczy F5
- Rakówka zob. Lakusza, Koprzywnica
- Rgilówka (Kłodawka), *Rgilewka*, rz., p.d. Warty B3-4
- Ruda zob. Piskol
- Rudnica[^], rz., l.d. Przosny E2
- Ryczna, *Rzeczna*, rz., p.d. Przosny F3
- Rzeczna zob. Ryczna
- Rzetnia[^], *Rzetnica*, rz., l.d. Niesobu E2
- Sadkówka[^], *Pichna (Szadkówka)*, rz., p.d. Brodnicy C3-D4
- Samica zob. Niesobia
- Sękowica, rz., p.d. Trzebczy G4
- Skawa zob. Koprzywnica
- Skłęczka (Brzeźnica, Klęczka), *Pisia*, rz., p.d. Warty F4
- Skoszewka[^], rz., p.d. Moszczenicy (d. Bzury) C5
- Słodew, *Słudwia*, rz., p.d. Przysowy B5
- Słudwia zob. Słodew
- Sosonia[^], *Krasowa*, rz., l.d. Widawki E-F4
- Staw Bugaj, *Bugaj*, jez. E5
- Strawa zob. Koprzywnica
- Strawa, rz., p.d. Koprzywnicy E5
- Struga, rz., p.d. Bzury B5
- Strumień zob. Pisnia I
- Strzygowa, *Strzegowa*, rz., l.d. Baryczy D1-E2
- Śwędnia (Śwędra, Swidernia), rz., p.d. Przosny C3
- Swidernia zob. Śwędnia
- Szadkówka zob. Sadkówka
- Szklarka zob. Złotnica
- Śmierząca zob. Wrzeczycza
- Świnna (Świdna), *Dzierżążna*, rz., l.d. Czarnówki C5
- Teleszyna zob. Psarka
- Trepcza zob. Trzebcza
- Trzcina, rz., p.d. Bobrowej (obecnie ciek bez nazwy) D-E3
- Trzebcza (Trzebrza, Trepcza, Kocinka), *Kocinka*, rz., p.d. Listwarty F-G4
- Trzebiczna zob. Krępa
- Trzebrza zob. Trzebcza
- Trzeciak zob. Bobrowa
- Utrata zob. Gosznica
- Warta, rz., p.d. Odry
- Węgłowska Struga zob. Ostrowska
- Widawka, rz., p.d. Warty E4-F5
- Wiercica, rz., p.d. Warty G5
- Wierciczka zob. Brodnia
- Wierzba zob. Wrzeczycza
- Wierzejka zob. Koprzywnica
- Wierznica, rz., p.d. Warty E-F4
- Witonia, rz., l.d. Bzury B4-5
- Wolborza (Wolborka), *Wolbórka*, rz., l.d. Pilczy D5-6
- Wroblinka, rz., l.d. Bzury (obecnie ciek bez nazwy) B4
- Wrzeczycza (Śmierząca[^]), *Wierzba*, rz., p.d. Przosny F3
- Zdanka zob. Olszyna
- Zimna Woda, rz., p.d. Bzury (obecnie ciek bez nazwy) C4
- Złotnica[^], *Szklarka (Złotnica)*, rz., l.d. Strzygowej E1-2
- Zwlecza, rz., p.d. Pilczy G5
- Żeglina, rz., l.d. Warty D3
- Żurawka zob. Głuszyna

La voïvodie de Sieradz et la voïvodie de Łęczyca dans la seconde moitié du XVIe siècle

Stanisław Trawkowski

La carte des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca dans la seconde moitié du XVIe siècle appartient à la série des cartes détaillées – à l'échelle 1:250 000 – de la Pologne au XVIe siècle¹.

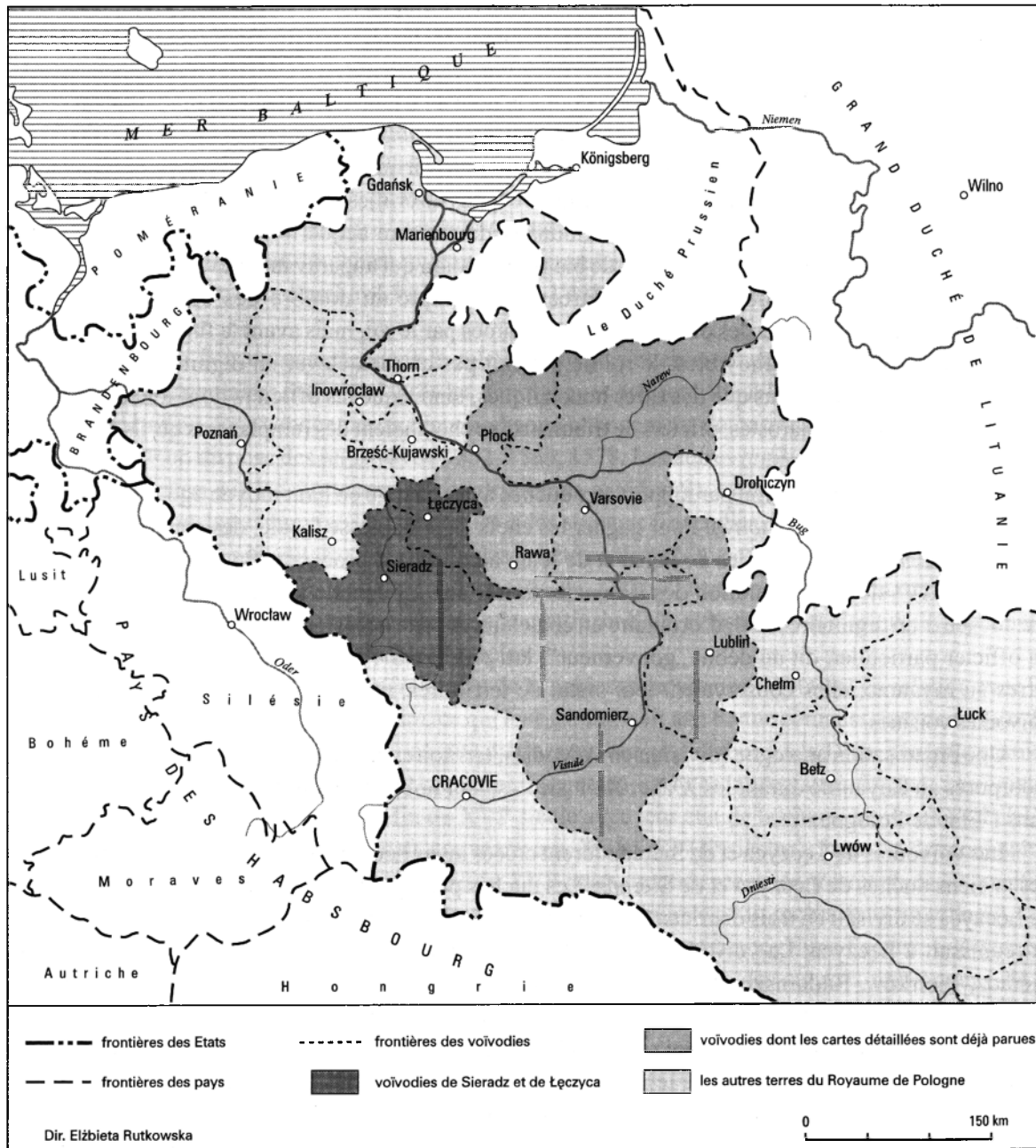
La structure administrative de la Pologne au XVIe siècle reposait sur les voïvodies, les territoires et les districts. Les principes de l'organisation de la Pologne moderne furent élaborés au long du XIVe siècle au cours de l'unification du royaume, reconstitué à partir des principaux anciens duchés. Les privilèges d'immunité et d'état avaient privé leurs hauts officiers de la plupart des charges; à quoi s'ajouta la disparition des cours princières; pourtant les élites surent préserver leur part dans le pouvoir monarchique (*consilium et consensus*) comme représentation de la grande noblesse régionale. À la tête de ce corps d'élite se plaçait le chef de l'armée ducale (d'où son nom polonais *wojewoda*, en latin: *ductor militiae*), qui fonctionna à la fois comme gouverneur de la cour ducale (d'où son nom latin de *palatinus*). Ainsi est né le nouveau nom de duché: „voïvodie” – *palatinatus*².

À part les évêques et les chefs de la chancellerie, la centrale administrative du royaume, au Conseil royal prirent place les voïvodes et les châtelains. Ils représentaient la noblesse de leur terre devant le roi, et le roi avec les autres officiers du royaume devant la noblesse. En résultat les charges héritées des anciennes cours ducaltes devinrent dignités territoriales. Phénomène à associer avec la formation du gouvernement territorial nobiliaire en bas moyen âge. Il exerçait son pouvoir sous deux formes: tribunal de la „justice territoriale” et assemblée plénière. Le tribunal nobiliaire (*iudicium terrestre*) était présidé au nom du roi par un juge territorial ou son adjoint, en présence des dignitaires de la terre concernée. Le tribunal se réunissait tour à tour dans les chefs-lieux des circonscriptions dites *powiat* (lat. *districtus*), qui sont à l'origine de l'unité de base dans le partage administratif de la Pologne. L'assemblée territoriale (*conventio terrestris*, „diétine territoriale”) était présidée par les dignitaires (*domini dignitarii*) et constituée par le commun de la noblesse d'une terre (*communitas terrigenae*). Les lois votées par la diétine concernaient la noblesse de cette même terre; à partir de la seconde moitié du XVe siècle, la diétine présentait au roi les candidats d'entre lesquels il nommait les juges et leurs adjoints ainsi que les scribes (notaires) territoriaux. Parallèlement, les diétines commencèrent à déléguer leurs députés à la Diète générale du royaume (*conventio generalis totius Regni*); ainsi, grâce au soutien du roi, en 1493 émergea le parlement polonais moderne, dont les travaux étaient dirigés par le roi assisté de son chancelier.

¹ Les volumes déjà parus de la série (entre parenthèses le numéro du volume d'après le projet d'édition adopté): *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w.* [La voïvodie de Lublin dans seconde moitié du XVIe siècle], par Stefan Wojciechowski, Warszawa 1966 (t. 3); *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.* [La Mazovie dans la seconde moitié du XVIe siècle], dir. Władysław Pałucki, Warszawa 1973 (t. 7); *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w.* [La voïvodie de Sandomir dans la seconde moitié du XVIe siècle], dir. W. Pałucki, Warszawa 1993 (t. 2).

² Uniquement au duché de Cracovie la position de tête fut occupée au milieu du XIIIe siècle par le châtelain de la ville capitale – Cracovie; il prit ensuite le première place parmi les dignitaires laïcs siégeant d'abord au Conseil royal, ensuite au sénat du parlement polonais moderne. Mais, vue l'étendue territoriale du pouvoir du voïvode, le duché de Cracovie reçut lui aussi dans le royaume restauré le nom de voïvodie.

SITUATION GEOGRAPHIQUE DES VOÏVODIES DE SIERADZ ET DE ŁĘCZYCA

Le parlement se composait du Sénat, issu du Conseil royal, et de la Chambre des députés dont les membres votaient selon les instructions reçues durant les diétines. Depuis la fin du XVIe siècle le Roi, le Sénat et la Chambre des députés étaient considérés comme trois états de la Diète³.

Depuis la charnière des XIIIe/ XIVe siècles les rois de Pologne nomment leurs représentants dans les anciens duchés. Un tel officier s'appelle en polonais *starosta*, en latin *capitaneus*. Mises à part l'imposition des impôts extraordinaires et la distribution de privilèges, il a des pouvoirs très larges. La résidence d'un staroste, le *castrum* (château) donna le nom au tribunal par lequel il rendait justice avec les officiers qu'il avait nommés: le tribunal de *castrum* – *iudicium castrense*. À la fin du XVe siècle, les grands seigneurs et la noblesse aboutirent à limiter le pouvoir juridique des starostes; dorénavant la juridiction de *castrum* ne s'exerçait que contre quatre types de crimes: incendie, pillage, brigandage sur la voie publique, viol⁴. Au XVIe siècle les tribunaux de *castrum* acquérèrent le droit de greffe et de notariat, par exemple pour des transactions de biens (opération qui auparavant relevait de la juridiction territoriale). C'est alors que l'office de staroste fut compté au nombre des offices territoriales (formellement en 1611). Tous les officiers étaient nommés par le roi, mais avant la fin du XVIe siècle ils devinrent pratiquement inamovibles: le roi ne pouvait pas que les élever en dignité. La plupart des offices ne représentaient plus que des titres honorifiques, tandis que les officiers dont fonctions étaient déterminées (voïvodie, starostes, officiers de tribunaux) se cherchaient des remplaçants qu'ils nommaient eux – mêmes.

Les terres dont le situation par rapport aux duchés avait changé en haut moyen âge, le plus souvent acquéraient le statut de territoires. Pour gagner les chefs de la noblesse locale, des charges subalternes y furent créées, avant tout celles de juges et de leurs adjoints. Ce processus favorisa dans la seconde moitié du XIVe siècle l'apparition des tribunaux territoriaux à l'échelle locale et de la diétine sous la présidence d'un dignitaire local, d'ordinaire un châtelain. À cette occasion pour le territoire on nommait un officier particulier, dit au début „gouverneur”, lat. *procurator*. Au cours de l'incorporation de ces terres au royaume, elles conservaient leur statut de territoires, mais étaient en principe unifiées aux voïvodies voisines.

Une organisation analogue (division en voïvodies, territoires et districts) se voyait sur les territoires incorporés au Royaume durant les XVe et XVIe siècles, leur noblesse ayant acquis les droits en vigueur dans l'Etat de Pologne.

Les voïvodies de Łęczyca et de Sieradz furent créées au milieu du XIVe siècle comme continuation des anciens duchés de Łęczyca et de Sieradz. Les duchés portaient aussi le nom de terres. La voïvodie de Łęczyca se divisait en trois districts: Łęczyca, Brzeziny, Orlów. La diétine de la voïvodie de Łęczyca se réunissait à Łęczyca. La voïvodie de Sieradz (ou la terre de Sieradz) comprenait quatre districts: Sieradz, Piotrków, Radomsko et Szadek. Au début du XVe siècle à cette voïvodie fut incorporé le territoire de Wieluń et d'Ostrzeszów situé à la frontière entre la Silésie et la Grande-Pologne. En 1370, le roi Louis donna en fief Wieluń avec sa circonscription à Ladislas, duc d'Opole; en 1378 le même duc reçut de lui, comme un fief à part, le territoire d'Ostrzeszów. En résultat, le duc avait à Wieluń comme à Ostrzeszów, des officiers et des juges particuliers. Comme le duc Ladislas s'allia aux ennemis du roi Ladislas II Jagellon, les deux fiefs lui furent retirés, l'arme en main, en 1391. Réunie en territoire de Wieluń, cette région se divisait en deux districts: Wieluń et Ostrzeszów, avec en tête de chacun un staroste aux compétences limitées. La diétine territoriale se réunissait à Wieluń. Après l'incorporation du territoire de Wieluń à la voïvodie de Sieradz, cette dernière appellation avait une acception double,

³ J. Bardach, *Gouvernants et gouvernés en Pologne au moyen âge et aux temps modernes*, dans: *Gouvernés et gouvernants – Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 25, 1965, p. 255–285; du même, *La formation des assemblées polonaises au XVe siècle et la taxation*, dans: *Anciens Pays et Assemblées d'Etats*, 70, 1977, p. 251–295.

⁴ Pour un bilan critique de la recherche consacrée au rôle des starostes aux XIVe–XVe siècles, voir M. Ludwig, *Besteuerung und Verpfandung königlicher Städte im spätmittelalterlichen Polen*, Berlin, 1984 (=Giessener Abhandlungen zur Agrar – und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Bd. 126), chap. *Grundzüge der Herrschaftsadministration und der königlichen Güterverwaltung im spätmittelalterlichen Polen: Landeshauptmannschaften, Burghauptmannschaften und Generalprokuratur*, p. 132–152 (voir aussi sur la situation spécifique en Petite – Pologne, p. 139–149).

plus ou moins large; ici nous n'en parlerons pas qu'au sens large, qui embrassait les territoires de Sieradz et de Wieluń.

La voïvodie de Łęczyca ne faisait qu'un district avec le château (castrum) de Łęczyca, tout comme le territoire de Sieradz fut, jusqu'à 1557, sous le pouvoir d'un seul staroste qui siégeait au castrum de Sieradz. En 1557 fut créé un nouveau castrum à Piotrków, mais il restait sous l'autorité du staroste de Sieradz. Seulement en 1569 la starostie de Piotrków sortit de sous la tutelle de celle de Sieradz et obtint son propre chef.

Les voïvodies de Łęczyca et de Sieradz, ainsi que leurs starosties, disparurent en 1793 lorsque, suite au seconde partage du pays, leurs terres furent annexées par la Prusse.

La reconstruction des habitats en Pologne du XVIe siècle a pour source principale les registres de l'impôt dit „pobór” (*exactio publica, contributio publica*) adopté par les diètes aux fins de guerre, et les révisions (*lustracje*) des domaines royaux et des grandes propriétés ecclésiastiques (en voïvodie de Łęczyca et de Sieradz: pour l'archevêché de Gniezno, l'évêché de Wrocław et le chapitre de la cathédrale de Cracovie).

Les registres fiscaux comprennent le relevé des contribuables et de la base d'impôt. Les plus fiables sont les inventaires dressés d'après les témoignages des contribuables apportés sous le sceau du serment, opération commandée par la diète à chaque changement de base d'impôt. Dans la seconde moitié du XVIe on dispose des registres de 1552, 1563, 1578. Les autres registres, fondés sur les relevés d'impôt anciens ou sur les quittances des contributions antérieures indiquent généralement une base inférieure. Comme les exemptions d'impôt dues à des sinistres (incendies, inondations) ne figurent pas aux registres, même les inventaires les plus fiables ont été confrontés avec tous les exemplaires conservés des registres de „pobór” datés de la seconde moitié du XVIe. À titre de vérification, ont parfois été considérées les déclarations d'impôt de la seconde moitié du XVIe et les registres fiscaux de la première moitié respectivement du XVIe et du XVIIe siècles.

Les percepteurs provenaient généralement de la noblesse moyenne et restaient en relation avec les tribunaux territoriaux ou ceux de castrum, ce qui leur garantissait une bonne connaissance du terrain. Ils en donnaient des comptes rendus détaillés, aux diétines territoriales d'abord, à la Diète générale ensuite. À comparer les déclarations d'impôt (*rekognicje*), fragmentaires avec les registres fiscaux, à comparer aussi les habitats reconstruits pour la fin du XVIe siècle avec leur état de la charnière des XVIIIe/XIXe (compte tenu de l'apparition des habitats nouveaux aux XVIIe–XVIIIe siècles), force est de reconnaître que les registres fiscaux de la seconde moitié du XVIe permettent de recenser presque tous les habitats de cette époque – là (il peut manquer tel hameau que le contribuable avait inclus dans un village).

Les divers obstacles à évaluer l'importance des habitats à partir des registres fiscaux, quoique ces derniers permettent de reconstruire leur réseau, résultent de la nature des sources tout comme de la tendance des contribuables à sous – évaluer leur base d'impôt.

Dans la seconde moitié du XVIe siècle, l'impôt dit „pobór” était payé sur les terres cultivées par les paysans propriétaires ou fermiers, par les cultivateurs de petits lopins de terre (*hortulani*) ou par les sans terre, par les artisans et les travailleurs du „tertiaire” (le personnel des auberges), sur les établissements d'industrie (moulins, verreries, etc.) et sur les terres des hobereaux qui ne possédaient pas de sujets paysans dits *kmiemie*, cultivateurs de leurs propres exploitations; les registres du „pobór” en voïvodie de Sieradz (1563–65) et en voïvodie de Łęczyca (1576–83) citent à part la liste de cette noblesse qui ne possédait pas de *kmiemie*. Cet impôt n'était pas payé sur les réserves seigneuriales. Les villes payaient une taxe dite *szos* (alle. *Geschoss*), répartie sur les propriétaires immobiliers, et l'impôt sur les boissons dit *czopowe* (pol. *czop* – bonde ou bondon), fixé selon la production et la vente au détail des boissons alcoolisées. Les bourgeois payaient sur les terres cultivées par eux un impôt analogue à celui des paysans.

Łan ou charrue (lat. *laneus, mansus*) – unité de superficie cultivable et base d'un impôt, ne fut jamais précisément déterminé. À comparer le nombre des charrues (*łany*) figurant dans les registres du „pobór” avec les nombre cité dans les révisions ecclésiastiques et dans les inventaires des domaines royaux, les proportions demeurent fixes. Il étonne pourtant qu'une partie du village paye toujours son impôt du nombre des charrues attesté dans les révisions et inventaires, tandis que les charrues „imposables”

d'une autre partie ne dépassent pas deux tiers, voire la moitié des *łany* cités dans les registres locaux. Comme si l'on avait ramené les différents *łany* – unités de mesures aux identiques *łany* „imposables” dont la valeur avait du être déterminée par la pratique de la charnière des XIVe/XVe siècles.

Les révisions ecclésiastiques et les inventaires des domaines royaux déterminent avec précisions l'importance et la source des revenus. Ce qui est essentiel pour évaluer les coefficients qu'il faut appliquer aux données fiscales qui figurent aux registres du „pobór”, afin de calculer le nombre des habitations paysannes sises sur un *łan* „fiscal”⁵.

La carte présente les localités autonomes qui ont un nom propre. Les habitats de la noblesse qui ne possédait pas de paysans, apparaissent dans les registres par plusieurs, réunis sous un nom commun, et seul le second élément du nom les distingue entre eux. Que ce soient habitats séparés ou parties d'un même village, il est impossible de le trancher faute d'informations supplémentaires: aussi avons-nous admis que c'étaient des habitats indépendants.

Comme substrat de la représentation on a adopté les cartes à l'échelle 1:100 000 dressées au XXe siècle; on a respecté l'emplacement des localités sur les cartes détaillées les plus anciennes, qui datent de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècles; enfin, on a tenu compte de la localisation des monuments (églises, châteaux, manoirs) et des aménagements d'espace urbain (enceintes, réseau des rues) conservés. Les habitats disparus avant la fin du XVIIIe siècle avaient parfois laissé une empreinte dans la toponymie locale, recensée par les chaires linguistiques des universités qui, dans les années soixante, ont organisé à cette fin des stages pour leurs étudiants. Nous avons utilisé les matériaux publiés; malheureusement une partie de cette recherche demeure inédite. Dix-sept habitats disparus avant le XVIIIe siècle ont été impossibles à localiser.

Très riches en informations mais peu précises sont les cartes des voïvodies à l'échelle 1:225 000, ouvrage du topographe du roi Karol de Perthées (celle de la voïvodie de Łęczyca date de 1793; la voïvodie de Sieradz, dont il n'a pas fait la carte, est repérable en marge des cartes des voïvodies limitrophes). Perthées s'appuyait entre autres sur les esquisses cartographiques du réseau d'habitats paroissial (le manuscrit à la Bibliothèque Centrale des Sciences à Kiev). David Gilly et Cron dirigèrent en 1793–1800 le levé cartographique à l'échelle 1:50 000 des terres occupées par la Prusse (dites la Prusse Méridionale). Nous avons utilisé la photocopie de leur original ainsi que sa réduction imprimée en 1802–1803 à l'échelle 1:150 000. Un bon levé topographique d'une partie de la Prusse Méridionale et de ce qu'on appelait la Nouvelle Silésie (dont la partie sud-est de la voïvodie de Sieradz) fut l'oeuvre de J. G. von Brodovsky (éd. à l'échelle 1:57 600, en 1831–1842). La plus importante et la plus détaillée des cartes d'avant la réforme agraire et l'industrialisation, la Carte topographique du Royaume de Pologne (dite la Carte du Quartier Maître), fut commencée à l'échelle 1:42 000 par le Quartier Maître Général de l'Armée polonaise dans les années 1822–1830; elle comprenait alors, entre autres, les terrains des anciennes voïvodies de Łęczyca et de Sieradz mais sans les terres à l'ouest de la rivière Prosna lesquelles, en vertu du traité de Vienne (1815), appartenaient à la Prusse. Terminée en 1833–1839 par le Corps russe des Topographes, elle parut à l'échelle 1:126 000, éditée de 1833 à 1843 et portant la date de 1839.

Les cartes mentionnées ont servi à retracer les limites des forêts et broussailles au début du XIXe siècle. Au commencement des travaux sur les cartes de Pologne au XVIe siècle on a estimé que la reconstruction de l'état de la fin du XVIe siècle serait tout hypothétique et subjective, non fondée sur une démarche scientifiquement vérifiable. C'est pourquoi on a choisi une représentation de l'espace forestier qui, tout en se référant à une époque postérieure à celle des habitats reconstruits, serait en revanche très sûre et permettrait des interprétations retrospectives, au gré des intentions des chercheurs.

Les cartes de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècles nous ont aussi servi à reconstruire le réseau des routes de la seconde moitié du XVIe. Au départ on s'est pourtant référé aux informations sur les douanes et sur les fragments de chemins cités pour décrire les frontières des domaines royaux

⁵ I. Gieysztorowa, *Recherches sur la démographie historique et en particulier rurale en Pologne*, „Ergon”, 4, 1964, p. 509–528; même auteur: „La démographie historique polonaise (XVIIe–XVIIIe siècles): sources, méthodes, résultats et perspectives”, „Acta Poloniae Historica”, 27, 1973, p. 159–185.

ou des biens ecclésiastiques, données qui datent du XVIe siècles (on n'a pas dépouillés les registres de tribunaux).

Dans la reconstruction des plans des quatre villes principales ont été utilisés, d'une part, les révisions et inventaires qui les définissent comme domaine royal; de l'autre, les plans les plus anciens du XVIIIe et de la première moitié du XIXe siècle, compte tenu également de monuments d'architecture conservés et des monographies, historico-géographiques notamment, d'historiques de localités, d'études sur le commerce, etc.

Les noms des localités et les noms physiographiques sont donnés dans leur forme du XVIe siècle selon l'orthographe moderne.

Notre unité de base administrative sera une paroisse catholique, qui assumait des fonctions politiques importantes: de la chaire on diffusait les décrets de l'Etat; les paroisses étaient aussi les unités minimales du registre fiscal; d'ailleurs, les diètes ont plus d'une fois demandé aux curés de prendre part à l'établissement des taxes sur les biens nobiliaires ou de la base d'un impôt.

Pour les voïvodies en questions nous ne disposons pas de visitations ecclésiastiques du XVIe siècle et seulement des fragments du XVIIe. Outre le territoire d'Ostrzeszów les autres terres appartenaient à l'archidiocèse de Gniezno, dont les divisions paroissiales furent décrites en détail par le Livre des revenus de son clergé, établi de 1511 à 1523 sur la commande de Jan Łaski, le métropolitain de Gniezno. Les registres fiscaux citent également les villages selon leur appartenance paroissiale; quelquefois non sans fautes résultant de ce qu'on inscrit dans une même paroisse les villages qui ont seulement le même propriétaire, ou qu'on oublie que la frontière du district divise la paroisse en deux. La reconstruction des frontières paroissiales s'appuyait sur la prémisse qu'elles sont relativement constantes; c'est pourquoi nous avons retenu l'appartenance paroissiale des habitats qui datent des XVIIe–XIXe siècles, puisque leur attribution à telle paroisse devait résulter des relations antérieures de propriété ou de communication entre les terrains en friche et les habitats de cette paroisse. Ces frontières pouvaient bien ne pas être tracées au XVIe siècle dans les espaces forestiers: là, leur reconstruction est d'ordre hypothétique, mais très précise pour ce qui est de l'identité paroissiale des habitats existant sur ce terrain au XVIe siècle et représentés sur la carte. Les églises, transformées temporairement en temples de différentes Eglises protestantes, ont été considérées comme centres paroissiaux de l'Eglise catholique, si ses autorités les regardaient ainsi.

Les frontières des doyennés ont été reproduites d'après les fragments des visitations ecclésiastiques du début du XVIIe siècle et les actes du synode de Gniezno de 1628. (L'équivalent de la division en doyennés dans l'archidiocèse de Gniezno fut la division archipresbytérale dans la diocèse de Wrocław). La division en archidoyennés est fondée, d'une part, sur le Livre des revenus déjà cité, de l'autre sur les divisions ultérieures, qui ont permis de tracer les frontières de archidoyenné de Łowicz, créé en 1522.

La richesse des informations contenues dans le Livre des revenus des années 1511–1523 a invité à les reproduire sur une carte séparée à l'échelle 1:500 000. Mais la précision du Livre est inégale. Ainsi, par exemple, dans la description du „territoire de Wieluń” (dit archidoyenné, bien qu'il dépendît du préposé à la collégiale de Wieluń) les églises succursales et les chapelles sont citées en bien plus grand nombre que dans le compte rendu des autres archidoyennés: les auteurs les auraient apparemment négligées (sans doute tel fut le cas de celles de Piotrków et de Szadek). Comme toujours, la reconstruction cartographique reproduit l'état des sources qu'on s'efforce de vérifier au moyen d'autres sources encore. (Celles sur lesquelles s'est appuyé J. Kłoczowski dans son étude couvents, que nous avons ici utilisée).

Seulement dans le commentaire (Annexe B au chapitre sur la division administrative ecclésiastique) sont citées les communes de la religion réformée. Les études assez nombreuses et les actes des consistoires ont fourni la base à cette annexe.

L'importance des villes a été évaluée d'après le nombre des maisons (en moyenne 9 habitants par maison) et celui des artisans. Pour établir l'ordre de grandeur des villes on a distingué celles qui comptaient au-delà ou en-deçà de mille habitants. Les premières figurent sur les cartes en tant que villes, les secondes en tant que bourgs. Pour évaluer l'importance des villages on a établi 11 à 13 personnes par *lan* ou charrue „fiscale”, en augmentant la valeur du coefficient là où le degré de démembrement des

propriétés était plus élevé. Dans les domaines royaux et les biens ecclésiastiques les fermes paysannes étaient d'ordinaire plus importantes que dans les propriétés nobiliaires; c'est pourquoi pour les premiers on a adopté le coefficient de 10 personnes par 1 charrue. La famille d'un serf (paysans sans terre) ou d'un *hortulanus* (petit fermier) fut évaluée à 4 personnes: la famille d'un noble ou d'un artisan à 5 personnes. Pour les propriétés nobiliaires sans serfs on a compté 11 personnes par charrue. Enfin, deux ordres de grandeur ont été adoptés pour les villages: au-delà et en-deçà de 200 personnes.

Traduit par *Izabella Zatorska*

Tableau 11

Densité des habitats

District, terre, voïvodie	Superficie en km ²	Total des localités	Nombre des localités pour 100 km ²
District de: Łęczyca	2343	592	25,3
Brzeziny	1318	179	13,6
Orłów	665	177	26,6
Voïvodie de Łęczyca	4326	948	21,9
District de: Sieradz	2326	367	15,8
Szadek	2228	386,5	17,3
Piotrków	2117	301	14,2
Radomsko	2340	239	10,2
Terre de Sieradz	9011	1293,5	14,4
District de: Wieluń	2443	160,5	6,6
Ostrzeszów	1071	66	6,2
Terre de Wieluń	3514	226,5	6,4
Voïvodie de Sieradz	12525	1520	12,1
Total	16851	2468	14,6

Tableau 12

Importance de la propriété foncière

Voïvodie de	superficie en km ²	Propriété		Propriété ecclésiastique		Propriété nobiliaire	
		km ²	%	km ²	%	km ²	%
Łęczyca	4326	561	13,0	956	22,1	2809	64,9
Sieradz	12525	1393	11,1	2247	17,9	8885	71,0
Total	16851	1954	11,6	3203	19,0	11694	69,4

Tableau 13

Propriété foncière par villes et villages

District, terre, voïvodie	Propriété royale		Propriété ecclésiastique		Propriété nobiliaire	
	villes	villages	villes	villages	villes	villages
District de: Łęczyca	5	22,5	3	62,5	6	490
Brzeziny	1	24,5	1	32,5	6	104
Orłów	-	-	-	17	5	155
Voïvodie de Łęczyca	6	47	4	112	17	749
District de: Sieradz	3	30	1	21,5	5	285,5
Szadek	1	9,5	2	51	3	314
Piotrków	2	8	4	75,5	1	198,5
Radomsko	3	17,5	-	16	4	186,5
Terre de Sieradz	9	65	7	164	13	984,5
District de: Wieluń	3	20	0,5	29	6,5	97,5
Ostrzeszów	4	9	-	3,5	2	38,5
Terre de Wieluń	7	29	0,5	32,5	8,5	136
Voïvodie de Sieradz	16	94	7,5	196,5	21,5	1120,5
Total	22	141	11,5	308,5	38,5	1869,5

Tableau 14

Villes et villages les plus importants

District, terre, voïvodie	Nombre des villes		Nombre des villages	
	total	plus de 1000 habitants	total	plus de 200 habitants
District de: Łęczyca	14	3	575	20
Brzeziny	8	2	161	14
Orłów	5	-	172	13
Voïvodie de Voïvodship	27	5	908	47
District de: Sieradz				
Szadek	9	3	337	10
Piotrków	6	5	374,5	5
Radomsko	7	4	282	6
	7	2	220	2
Terre de Sieradz	29	14	1213,5	23
District de: Wieluń	10	1	146,5	4
Ostrzeszów	6	1	51	-
Terre de Wieluń	16	2	197,5	4
Voïvodie de Voïvodship	45	16	1411	27
Total	72	21	2319	74

Sieradz Voivodship and Łęczyca Voivodship in the 2nd Half of the 16th Century

Stanisław Trawkowski

The map of the Voivodships of Sieradz and of Łęczyca in the 2nd half of the 16th century belongs to a series of detailed maps of Poland in the 16th century in the scale 1:250 000¹.

The principles of territorial division of early-modern Poland into voivodships, lands (*terrae*) and districts were formed in the 14th century, as a part of the process of formation of the reborn Kingdom from the former duchies. Their office-holding élites, while losing most of their functions due to growth of the estate and immunity privileges, have retained, all the same, their share in the monarch's power (*consilium et consensus*) as the representatives of the local aristocracy. The top position in such a local élite was occupied by a commander of the duke's troops (hence his Polish title "wojewoda", parallel to the Latin *ductor militiae*) who at the same time was the head of the duke's court (hence his Latin title *palatinus*). This, in turn, gave birth to a new name to a former principality – "voivodship", *palatinatus*².

Apart from the bishops and heads of the royal central administration, the voivods and castellans have also entered the royal council. They represented the nobility of their land towards the King and at the same time they represented – together with other officials – the King towards the nobility. The effect was that the offices originated at the new extinguished dukes' courts were turned into local ("ziemskie", i.e. connected with territorial unit called "ziemia" [*terra*], or "land") dignities. This was connected with the growth of the local self-government of each land's nobility in the late Middle Ages. The self-government assumed two forms: it acted as a court of justice and as an assembly. The nobility's land court of justice (*iudicium terrestre*) was carried on behalf of the King by the land's judge or his deputy surrounded by the land's dignitaries. Court sessions took place consecutively in capitals of districts called "powiat" (*districtus*) – thus the lowest unit of Poland's territorial division was born. The land's dietine (*conventio terrestris*, "sejmik ziemski") was led by the land's dignitaries (*domini dignitarii*), and the whole nobility of the land (*communitas terrigenae*) took part in it. The dietine was passing the bills that were binding for the nobility of a given land; starting with the second half of the 15th century it presented to the King the candidates for the judges and their deputies, as well as the land's notaries. At the same time the dietines started to send their envoys for the general Diet of the Kingdom (*conventio generalis totius Regni*); this, with the royal support, led to the birth of the early-modern Polish parliament in the 1493. The King supervised its activities through his chancellor. The parliament consisted of the Senate (former royal council) and the Chamber of Deputies, whose members voted according to the instruc-

¹ Following maps has been hitherto published in this series (the numbers of the volumes according to the accepted plan of the series are given in brackets): *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w.*, [Lublin Voivodship in the 2nd Half of the 16th Century], by S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (vol. 3); *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, [Masovia in the 2nd Half of the 16th Century], ed. W. Pałucki, Warszawa 1973 (vol.7); *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w.*, [Sandomierz Voivodship in the 2nd Half of the 16th Century], ed. W. Pałucki, Warszawa 1993 (vol.2).

² Only in the Cracow duchy the castellan of the capital city – Cracow – gained in the mid-13th century the leading position among the lay dignitaries in the royal council, and later in the Senate of the early-modern Polish parliament. Because of the territorial range of the voivod's activities, the Principality of Cracow has gained in the renewed Kingdom the name of voivodship.

tions provided by the dietines. Starting with the late 16th century, the King, the Senate and the Chamber of Deputies were being called the three estates of the Diet³.

Beginning with the turn of 13th century, the Kings of Poland nominated their plenipotentiaries in the former duchies. This official was called in Polish “starosta”, in Latin *capitaneus*. He enjoyed wide prerogative, from which such cases as extraordinary taxes and conferring privileges were exempted. The starosts had their offices in the royal boroughs (castles) – hence the court of justice held by them, together with the lower officials they nominated, was called borough court (*iudicium castrense*, “sąd grodzki”). The magnates and the nobility attempted to limit the judicial powers of the starosts, and by the end of the 15th century they succeeded in limiting the prerogative of the borough courts to four crimes only (arson, assault on a home, robbery on a public highway, rape of a woman)⁴. In the 16th century the borough courts obtained the right to authenticate such documents as e.g. property contracts (earlier this was the prerogative of the land courts only). In the same period the office of *starosta* was included among the land’s offices (formally in 1611). All officials were nominated by the King, but in the 16th century they became *de facto* irremovable, and they could be only advanced into a higher office. Most of the offices were already at that time nothing more but honorary titles, whereas those officials who still retained clearly specified functions (voivods, starosts, courts ushers) usually were using their deputies whom they themselves nominated.

The territories which in the late Middle Ages had changed their allegiance from one duchy to another, usually obtained status of a land. In order to win acceptance of the local leaders of the nobility, lower offices were being created in such territories, especially those of judges and their deputies. Thus the appearance of the local land courts and dietines was made possible, which took place in the second half of the 14th century. The dietine was presided by the highest local dignitary, usually a castellan. This was connected with nominating for such territory a separate starost, originally called “rządca” – *procurator*. By incorporation of these territories into the unified Kingdom, their status of a land was retained, although they were as a rule joined with adjacent voivodships.

Other territories, incorporated to the Kingdom in the 15th and 16th centuries obtained analogous territorial organisation, i.e. were divided into voivodships, lands and districts; simultaneously, the nobility of the newly acquired territories obtained the equal rights with the Polish nobility.

The voivodships of Łęczyca and of Sieradz came into being in the mid-14th Century as the continuation of the former duchies of Łęczyca and Sieradz. The duchies were called lands as well. Łęczyca voivodship was divided into three districts: district of Łęczyca, of Brzeziny and of Orłów. The dietine of the voivodship would meet in Łęczyca. The voivodship of Sieradz (or the land of Sieradz) consisted of 4 districts: district of Sieradz, Piotrków, Radomsko and Szadek; the dietine usually took place in Szadek. In the early 16th century the region of Wieluń and Ostrzeszów (the borderland between Silesia and Great Poland) was included into this voivodship. Wieluń with its region was given as a fief to Ladislaus [Władysław] duke of Opole by King Louis in 1370, whereas the region of Ostrzeszów was given to the same prince by the same King as a separate fief in 1378. In effect both Wieluń and Ostrzeszów had to be administered by separate plenipotentiaries of the prince as well as by separate judges. The support given by duke Ladislaus to the enemies of King Ladislaus II Jagiełło effected in the fiefs being forcibly taken away from him in 1391. Their territory became the land of Wieluń, divided into two districts: Wieluń and Ostrzeszów, having separate starosts with limited competence. The dietine of the Wieluń land was taking place in Wieluń. After the land of Wieluń was incorporated into the voivodship of Sieradz, the

³ J. Bardach, *Gouvernants et gouvernés en Pologne au moyen-âge et au temps modernes*, in: *Gouvernés et gouvernants = Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 25, 1965, p. 155-285; idem, *La formation des assemblées polonaises au XVe siècle et la taxation*, in: *Anciens Pays et Assemblées d'Etats*, 70, 1977, p. 251-295.

⁴ Critical review of the researches concerning the role of the starosts in 14th-15th centuries: M. Ludwig, *Besteuerung und Verpfandung königlicher Städte im spätmittelalterlichen Polen*, Berlin 1984 (= *Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens*, Bd 126), chapter *Grundzüge der Herrschaftsadministration und der königlichen Güterverwaltung im spätmittelalterlichen Polen: Landeshauptmannschaften, Burghauptmannschaften und Generalprokuratur*, p. 132-152 (on the specific situation of Little Poland [Małopolska] see p. 139-149).

latter name was used in a wider and a narrower meaning; here we use only the wider meaning, that includes the lands of Sieradz and Wieluń.

The voivodship of Łęczyca was placed under a single starost, with his office in the borough of Łęczyca. The land of Sieradz, analogously, up till 1557, had only one starost residing in the borough of Sieradz. In 1557 a separate starost's office was created in Piotrków; this office, however, was given to the starost of Sieradz, so that the "personal union" of both offices was retained. It was only in 1569 that the Piotrków district was exempted from the authority of the starost of Sieradz and obtained a starost of its own.

The voivodships of Łęczyca and Sieradz together with the offices of their starosts existed till 1793, when, due to the partitions of Poland by the neighbouring powers, their territories were annexed by Prussia.

The main source for the reconstruction of the settlements in 16th century Poland is provided by the registers of a tax called "pobór" (*exactio publica, contributio publica*), voted each time by the Diet, as well as the inspections (called "lustracja" or "rewizja") and inventories of the Crown's lands and of the great ecclesiastical property (for the Łęczyca and Sieradz voivodships these were the goods of the Archbishopric of Gniezno, of the Bishopric of Włocławek and of the Chapter of the Cracow Cathedral).

The tax registers contain the lists of taxpayers and of the basis for taxation. Most trustworthy are the lists based on up-to-date declarations of the taxpayers, confirmed by oath; as a rule, such lists were ordered by the Diet every time the basis for taxation was to be changed. In the second half of the 16th century they were prepared in 1552, 1563 and 1578. Other lists, based on the previous registers of taxation or on the receipts of the former taxes, usually show lower figures regarding the basis of taxation. As the lists do not show tax exemptions resulting from calamities (fires, floods), we compared all the lists (even the most trustworthy of them) with all preserved registers of the "pobór" from the second half of the 16th century. For reasons of control the material was selectively compared with the preserved taxpayer's declarations from the 2nd half of the 16th century and with the lists of the tax-payers from the 1st half of this century and from the 17th century.

The tax collectors came usually from the richer nobility, most often they were connected with the land courts or borough courts, therefore they possessed a good knowledge of the region of their activities. They presented detailed reports first at the dietines and then at the Diet. The comparison of the taxpayers' declarations ("rekognicje"), of which only very few were preserved, with the items in the tax registers, as well as the comparison of the reconstructed state of settlement from the late 16th century with the state from the turn of the 18th and 19th Centuries (taking into account the data on the new localities founded in the 17th-18th centuries) led to a conclusion that on the basis of the tax registers from the 2nd half of the 16th century almost complete list of settlements of that period can be reconstructed (only such villages could have been omitted that e.g. the tax-payers considered a part of another village).

Whereas the lists of localities in the tax registers help to reconstruct the network of settlements, the attempts to assess their size in the same way have encountered various problems, resulting both from the character of the source data and from the taxpayers' tendency to lower their taxation basis.

In the second half of the 16th century the "pobór" in the villages covered the arable peasants' grounds (settled or managed on the basis of a contract of tenure), smallholders or landless peasants, people working as artisans or inn-keepers, or engaged in other sorts of services, as well as industrial objects (mills, glassworks etc) and the grounds of the petty nobility, who did not possess subjected peasants with a full measure of land (so called "kmiemie"). The registers of the "pobór" from 1563-65 for the Sieradz voivodship and from 1576-83 for the Łęczyca voivodship have separate lists of this nobility without "kmiemie". The manorial grounds ("landlord's reserve") were not subject of taxation. The towns were obliged to pay a global property tax called "szos" (from the German *Geschoss*), divided between the owners of immovables, and "czopowe" ("czop" – a plug of a barrel), paid by the producers and retailers of alcohol. The grounds possessed by the burghers were taxed in the same way as peasant's grounds.

The measure of land accepted as a basis of taxation, called *laneus* or *mansus* (in Polish "łan"), was never clearly defined. The comparison of the number of *laneus* in the "pobór" registers and in the inspections and inventories of the crown goods shows a more or less the same ratio. It is interesting,

however, that in some villages the taxes were always paid from such number of *laneus* that is registered by the inventories or inspections, whereas in others the number of the taxed *laneus* is no higher than two thirds or even only half of the number of *laneus* registered. It shows that the various surfaces of *laneus* as territorial units were reduced to a conventional *laneus* as a unit of taxation, of more or less constant surface, which was most probably established by the way of practice at the turn of 14th and 15th centuries.

Inspections and inventories of the Crown and ecclesiastical goods describe carefully their surface and sources of revenues. This is important among others for choosing the right way of conversion to be used in the analysis of treasury data in the “pobór” registers, especially for assessing the number of peasant households settled on one “treasury” *laneus*⁵.

The map presents separate settlements with names of their own. The settlements of nobility who did not possess peasants are present in the sources under compound names embracing a few such settlements; they are discernible by the second segment of the compound name. Such second segments may signify separate settlements or parts of a single village. In the absence of any additional data to explain it, we assumed that they were separate settlements.

The settlements were localised on the basis of maps 1:100 000, produced in the 20th century, in accordance with the placement of these localities on the oldest detailed maps from the late 18th and early 19th centuries. Of course, the localisation of the surviving monuments of architecture (churches, castles, manors) and of city planning (city walls, street network) was taken into account as well. The settlements that ceased to exist before the end of the 18th century have sometimes left a trace in topographical names, gathered on the spot by the researches undertaken in the framework of students' exercises by the linguistics chairs of the Polish universities in the 1960s. Unfortunately, not all of the results were published; the unpublished fragments remained inaccessible for us. Altogether we were unable to localise 17 settlements that ceased to exist before the 18th century.

The maps of voivodships in the scale 1:225 000, prepared by the royal cartographer Charles de Perthées, are rich in material, but far from exactness; the map of Łęczyca voivodship was prepared in 1793, whereas the map of Sieradz voivodship was never made, but it was partially represented on the edges of the maps depicting neighbouring voivodships. Among the sources for these maps we should especially mention the cartographical sketches of settlements network in various parishes (manuscript in the Central Scientific Library in Kiev). In the years 1793-1800 the cartographical measurement of the part of the Polish territories occupied by Prussia (so called Southern Prussia) was conducted in the scale 1:50.000 under the guidance of David Gilly and Cron. We used the photocopy of the original, as well as the printed reduction in the scale 1:150 000, published in 1802-1803. Good topographic measurement of part of the South Prussia and the so called New Silesia (among others embracing the south-eastern part of the former Sieradz voivodship) was conducted by J.G. von Brodowsky (published in 1831-1842 in the scale 1: 57 600.) The most important and most detailed among the old maps produced before the changes introduced by the industrialisation is the Topographical Map of the Kingdom of Poland (the so called Map of the Quartermaster's Office, “Mapa Kwatermistrzostwa”). It was prepared between 1822 and 1839: in the years 1822-1830 by the Quartermaster General's Office of the Polish Army, and in the years 1833-1839 by the Russian Topographers' Corps. It was published between 1833 and 1843 (with the date of 1839) in the scale 1:126 000.

These maps were also used to depict the range of forests and bushes in the early 19th century. When the preparation of the maps of 16th century Poland was started, it was assumed that any attempt to reconstruct the range of forests in the late 16th century would only be subjective conjecture, impossible to verify. It was, therefore, considered most proper to present the picture of afforestation that - although incompatible with the reconstructed network of settlements - is absolutely sure and allows for the retrogressive interpretations, depending on the scientific interest of the user of the map.

The maps from the late 18th and early 19th centuries were also helpful with the reconstruction of the 16th Century road network. The starting point, however, were the 16th century data on the customs-

⁵ I. Gieysztorowa, *Recherches sur la démographie historique et en particulier rurale en Pologne*, “Ergon”, 4, 1964, p.509-528; eadem, *La démographie historique polonaise (XVIIe-XVIIIe siècle): sources, méthodes, résultats et perspectives*, “Acta Poloniae Historica”, 27, 1973, p. 159-7185.

offices and on the fragments of roads mentioned as borders of a royal or ecclesiastical demesne. The enquiry into the courts of justice's records was not undertaken.

While reconstructing the plans of the four main cities we used, on the one hand, the inspections and inventories describing them as the royal property, on the other hand – the oldest plans from the 18th and early 19th centuries, taking into consideration the preserved architectural monuments as well. The historical monographies were also used, especially those devoted to historical geography, local history, history of trade etc.

Local and physiographical names are given in their 16th century form, but written according to the modern Polish orthography.

We accepted a parish of the Roman Catholic Church as a primary unit of territorial division. The parishes had an important function in the political life, as the state ordinances were read in churches and the parish was the lowest circuit where the tax registers were being written down; more than once the Diets ordered in the 16th century that the parish priests should take part in establishing the level of taxation or taxation basis of the nobility's property.

For the territory that interests us here no protocols of the ecclesiastical visitations from the 16th century have been preserved, and the degree of their preservation from the 17th century is only fragmentary. Apart from the region of Ostrzeszów, the territories in question belonged to the archbishopric of Gniezno, whose division in parishes is described by the Book of Endowments of its clergy, written down in 1511-1523 at request of the metropolite Jan Łaski. The tax registers are helpful too, as they order the villages according to their pertinence to parishes, although with some mistakes, resulting from listing one next to another villages belonging to the same owner but to various parishes; sometimes the registers do not notice that borders of districts may have divided a parish into two parts. Reconstructing the parish borders we assumed their relative stability; therefore we relied on the parochial pertinence of the localities established in 17th and 18th centuries, believing that their adscription to a given parish was a result of earlier links (in terms of property or of communication facilities) of a hitherto unpopulated territory with the settlements of this parish. In the 16th century the frontiers of parishes may have not been precisely delineated on the territories covered by great forests. In such regions they can be reconstructed only hypothetically, but their position clearly shows the parochial pertinence of the settlements that did exist in the 16th Century and that are shown on the map. The churches, temporarily occupied by various Protestant denominations, we considered as Roman Catholic parish centres as long as they were considered as such by the Roman Catholic Church.

The frontiers of decanates are reconstructed according to protocols of visitations from the early 17th century (preserved in small fragments), and on documents of the Synod in Gniezno in 1628. (The analogy to the decanates in the Gniezno diocese were archipresbyteries in the diocese of Wrocław). The division into archdeaconates was based on the one side, on the above mentioned Book of Endowments; on the other side, on the later divisions, permitting to establish the frontiers of the archdeaconate of Łowicz, created in 1522.

The wealth of information contained in the Book of Endowments from 1511-1523 induced us to show it on a separate map in the scale 1:500 000. This book, however, has been compiled with an uneven degree of exactness. Thus, while describing the territory of Wieluń (called Archdeaconry, although it was subjected to the preposit of the chapter in Wieluń) the filial churches and chapels were included in a much more detailed way than in the descriptions of other archdeaconries, where such churches were often neglected (e.g., as we can prove from other sources, in Piotrków or Szadek). As always the cartographical picture is only a reflection of the written sources, controlled, if possible, by other source materials (as those used by Jerzy Kłoczowski in his monograph of monasteries, which proved helpful here).

The churches (commons) of the reformed denominations are listed only in the commentary (Appendix B to the chapter on the borders of ecclesiastical administration). This list was based on numerous secondary works and on the acts of synods of the reformed denominations from the 16th century.

The basis for establishing the population of the towns was number of houses (counting in averagely 9 persons per house) and of artisans. We aimed at showing the range of magnitude, so we divided the towns into those under and those over 1 thousand inhabitants, classified, respectively, as "small towns"

and “towns”. By estimating the population of a village we assumed 11-13 persons per one “taxative” *laneus*, while using a higher indicator where the property fragmentation was bigger. Taking into account that in the goods of the Crown and of great ecclesiastical proprietors the peasants’ farms were usually bigger than in the goods of the nobility, we assumed the indicator of 10 persons per one *laneus*. The family of landless peasants or of peasants with only small amount of land (“ogrodnicy” – *hortulani*) was assumed as consisting of 4 persons, that of noblemen or artisans – of 5 persons. For the nobility not possessing serfs we counted 11 persons per *laneus*. We discerned two sizes of villages: below and above 200 persons.

Table 11

Density of settlements

District, land, voivodship	Surface in square km	Number of localities	Number of localities per 100 square km
District: Łęczyca	2343	592	25,3
Brzeziny	1318	179	13,6
Orłów	665	177	26,6
Łęczyca voivodship	4326	948	21,9
District: Sieradz	2326	367	15,8
Szadek	2228	386,5	17,3
Piotrków	2117	301	14,2
Radomsko	2340	239	10,2
Land of Sieradz	9011	1293,5	14,4
District: Wieluń	2443	160,5	6,6
Ostrzeszów	1071	66	6,2
Land of Wieluń	3514	226,5	6,4
Sieradz Voivodship	12525	1520	12,1
Total	16851	2468	14,6

Table 12

Structure of landed property

Voivodship	Surface in square km	Crown’s property		Ecclesiastical property		Noble property	
		Square km	%	Square km	%	Square km	%
Łęczyca	4326	561	13,0	956	22,1	2809	64,9
Sieradz	12525	1393	11,1	2247	17,9	8885	71,0
Total	16851	1954	11,6	3203	19,0	11694	69,4

Table 13

Towns and villages according to size

District, land , voivodship	Crown Property		Ecclesiastical property		Noble property	
	towns	villages	towns	villages	towns	villages
District: Łęczyca	5	22,5	3	62,5	6	490
Brzeziny	1	24,5	1	32,5	6	104
Orłów	-	-	-	17	5	155
Łęczyca Voivodship	6	47	4	112	17	749
District: Sieradz	3	30	1	21,5	5	285,5
Szadek	1	9,5	2	51	3	314
Piotrków	2	8	4	75,5	1	198,5
Radomsko	3	17,5	-	16	4	186,5
Land of Sieradz	9	65	7	164	13	984,5
District: Wieluń	3	20	0,5	29	6,5	97,5
Ostrzeszów	4	9	-	3,5	2	38,5
Land of Wieluń	7	29	0,5	32,5	8,5	136
Sieradz Voivodship	16	94	7,5	196,5	21,5	1120,5
Total	22	141	11,5	308,5	38,5	1869,5

Table 14

Bigger towns and villages

District, land, voivodship	Number of towns		Number of villages	
	alltogether	More than 1000 inhabitants	alltogether	More than 200 inhabitants
District: Łęczyca	14	3	575	20
Brzeziny	8	2	161	14
Orłów	5	-	172	13
Łęczyca Voivodship	27	5	908	47
District: Sieradz				
Szadek	9	3	337	10
Piotrków	6	5	374,5	5
Radomsko	7	4	282	6
	7	2	220	2
Land of Sieradz	29	14	1213,5	23
District: Wieluń	10	1	146,5	4
Ostrzeszów	6	1	51	-
Land of Wieluń	16	2	197,5	4
Sieradz Voivodship	45	16	1411	27
Total	72	21	2319	74

SPIS TABEL
LISTE DES TABLEAUX
TABLES

1. Miejscowości niezlokalizowane	48
2. Gęstość osadnictwa	49
3. Liczba miast w drugiej połowie XVI wieku	56
4. Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI wieku	56
5. Wsie powyżej 200 mieszkańców w drugiej połowie XVI wieku	57
6. Własność kościelna w końcu XVI wieku	62
7. Osiedla według własności	63
8. Wsie według własności	63
9. Miasta według własności	64
10. Osady młyńskie i folwarczne według własności	64
11. Densité des habitats	146
12. Importance de la propriété foncière	146
13. Propriété foncière par villes et villages	147
14. Villes et villages les plus importants	147
11. Density of settlements	153
12. Structure of landed property	153
13. Towns and villages according to size	154
14. Bigger towns and villages	154

**SPIS MAP TEKSTOWYCH
CARTES INCLUSES DANS LE TEXTE
MAPS IN TEXT**

Regiony fizycznogeograficzne województw sieradzkiego i łęczyckiego	20
Piotrków, Wielka Wieś i Bugaj w drugiej połowie XVI wieku	97
Położenie geograficzne województw sieradzkiego i łęczyckiego	141
Régions physico-géographiques des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca	20
Piotrków, Wielka Wieś et Bugaj dans la seconde moitié du XVI ^e siècle	97
Situation géographique des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca	141
Physical geographical regions of the voivodships Sieradz and Łęczyca	20
Piotrków, Wielka Wieś and Bugaj in the 2 nd half of the 16 th century	97
The geographical position of the voivodships Sieradz and Łęczyca	141

SPIS MAP W CZĘŚCI I
CARTES DE LA PREMIÈRE PARTIE
LIST OF MAPS IN PART I

1. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku (mapa główna)
 - część północna
 - część południowa.
 2. Podziały kościelne województw sieradzkiego i łęczyckiego w końcu XVI wieku
 3. Diecezja gnieźnieńska w województwach sieradzkim i łęczyckim na początku XVI wieku
 4. Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwach sieradzkim i łęczyckim w końcu XVI wieku
 5. Ważniejsze drogi województw sieradzkiego i łęczyckiego w XVI wieku
 6. Okolice Łodzi w drugiej połowie XVI wieku
 7. Łęczyca w drugiej połowie XVI wieku
 8. Sieradz w drugiej połowie XVI wieku
 9. Piotrków w drugiej połowie XVI wieku
 10. Wieluń w drugiej połowie XVI wieku
-
1. Voïvodies de Sieradz et de Łęczyca dans la seconde moitié du XVIe siècle (carte principale)
 - la partie du nord
 - la partie du sud
 2. Division ecclésiastique des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca au début du XVIe siècle
 3. Diocèse de Gniezno dans les limites des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca au début du XVIe siècle
 4. Répartition de la propriété foncière dans les voïvodies de Sieradz et de Łęczyca à la fin du XVIe siècle
 5. Routes les plus importantes des voïvodies de Sieradz et de Łęczyca au XVIe siècle
 6. Les environs de Łódź dans la seconde moitié du XVIe siècle
 7. Łęczyca dans la seconde moitié du XVIe siècle
 8. Sieradz dans la seconde moitié du XVIe siècle
 9. Piotrków dans la seconde moitié du XVIe siècle
 10. Wieluń dans la seconde moitié du XVIe siècle
-
1. The voivodships of Sieradz and of Łęczyca in the 2nd half of the 16th century (the main map)
 - northern part
 - southern part
 2. Ecclesiastical administration of the voivodships Sieradz and Łęczyca in the late 16th century
 3. The diocese of Gniezno in the voivodships of Sieradz and Łęczyca
 4. Distribution of landed property in the voivodships of Sieradz and Łęczyca in the late 16th century
 5. Main roads in the Sieradz and Łęczyca voivodships in the late 16th century
 6. Region of Łódź in the 2nd half of 16th century
 7. Łęczyca in the 2nd half of the 16th century
 8. Sieradz in the 2nd half of the 16th century
 9. Piotrków in the 2nd half of the 16th century
 10. Wieluń in the 2nd half of the 16th century

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ
LÉGENDE DE LA CARTE PRINCIPALE
THE LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE
 państwa
 województwa
 ziemi
 powiatu
 diecezji
 archidiaconatu
 parafii

FRONTIÈRES
 de l'Etat
 de la voïvodie
 de la terre
 du district
 du diocèse
 de l'archidoÿenné
 de la paroisse

FRONTIERS OF:
 state
 voivodship
 land
 district
 diocese
 archdeaconry
 parish

CHARAKTER OSIEDLI
 stolica województwa
 stolica ziemi
 stolica powiatu
 miasto, miasteczko
 wieś parafialna
 wieś duża
 inna miejscowość
 ośrodek archidiaconatu
 ośrodek dekanatu
 ośrodek parafii
 osada młyńska, kuźnicza
 osada folwarczna
 zamek

CARACTÈRE DES HABITATS
 chef-lieu de voïvodie
 chef-lieu de terre
 chef-lieu de district
 ville, petite ville
 village paroissial
 grand village
 autre localité
 siège d'un archidoÿenné
 siège d'un doÿenné
 siège d'un paroisse
 lieu-dit du moulin, de la forge
 lieu-dit de la réserve seigneuriale
 château

CHARACTER OF SETTLEMENTS:
 capital of voivodship
 capital of land
 capital of district
 town, small town
 parish village
 big village
 other locality
 centre of archdeaconate
 centre of decanate
 centre of parish
 mill or smithy settlement
 manorial settlement
 castle

WIELKOŚĆ OSIEDLI
 miasto
 miasteczko, wieś duża
 wieś, przysiółek
 wieś o lokalizacji związanej
 wieś o lokalizacji przybliżonej

GRANDEUR DES HABITATS
 ville
 petite ville (bourg), grand village
 village, hameau
 village à emplacement lié
 village à emplacement approximatif

SIZE OF LOCALITIES
 town
 small town, big village
 village, hamlet
 village with no clear localisation
 villages with tied localisation

WŁASNOŚĆ OSIEDLI
 królewska
 duchowna
 szlachecka
 miejska

PROPRIÉTÉ DES HABITATS
 royale
 ecclésiastique
 nobiliaire
 municipale

PROPERTY OF SETTLEMENTS:
 crown property
 ecclesiastical property
 noble property
 property of towns

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI
 starostwo grodowe
 sejmik ziemski
 kasztelania
 trybunał koronny

**SIÈGES DES OFFICES
 ET INSTITUTIONS**
 starostie de castrum
 diétine territoriale
 châtelanie
 tribunal de la couronne

RESIDENCES OF OFFICES:
 starosts' borough
 land dietine
 castellan's office
 crown Tribunal

KOMUNIKACJA
 ważniejsze drogi

TRANSPORT
 routes les plus importantes

TRANSPORTATION
 main roads

**TOPOGRAFIA (stan z przełomu
 XVIII/XIX w.)**
 rzeki i jeziora
 bagna i grunty podmokłe
 lasy
 zarośla
 poziomice

**TOPOGRAPHIE (état de la charnière
 des XVIIIe/XIXe siècles)**
 cours d'eau et lacs
 marécages et terrains humides
 forêts
 broussailles
 courbes de niveau

**TOPOGRAPHY (state of the turn of
 18th and 19th centuries)**
 rivers and lakes
 marshes and swamps
 forests
 bushes
 contour lines

